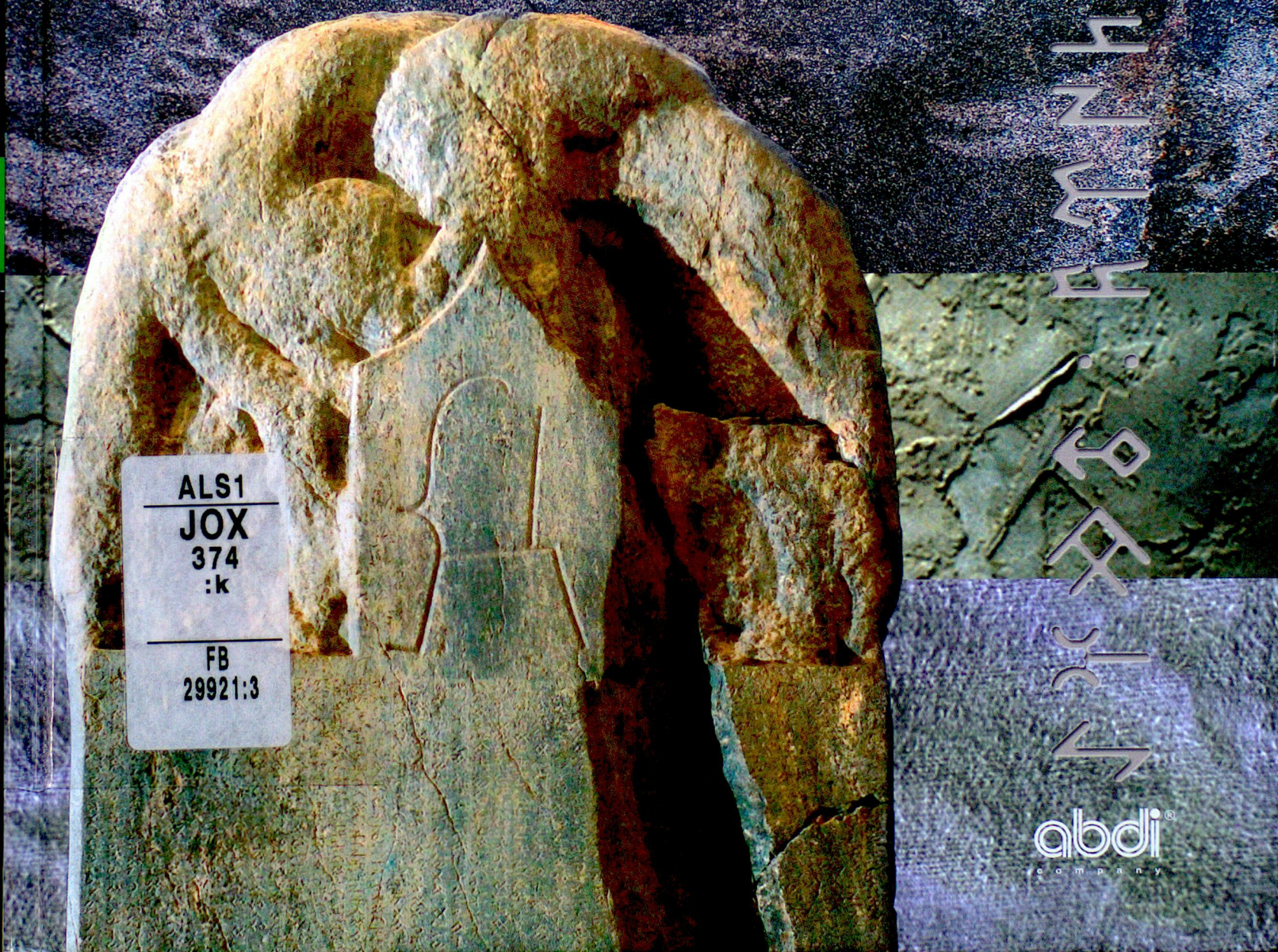
Самашев З., Базылхан Н., Самашев С.
Samashev Z., Bazylkhan N., Samashev S.

Древнетюркские тамги
Көне түрік таңбалары
Ancient turkic tamga-signs

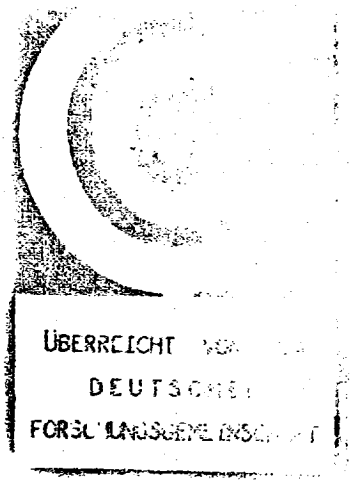
ALS1
JOX
374
:k
FB
29921:3

ТАМГА
abdi company

Uni Göttingen 7
227 187 954
FB 2992:3

ÜBERREICHT
DEUTSCHEN
FORSCHUNGSGEMEINSCHAFT

Самашев З., Базылхан Н., Самашев С.
Samashev Z., Bazylkhan N., Samashev S.

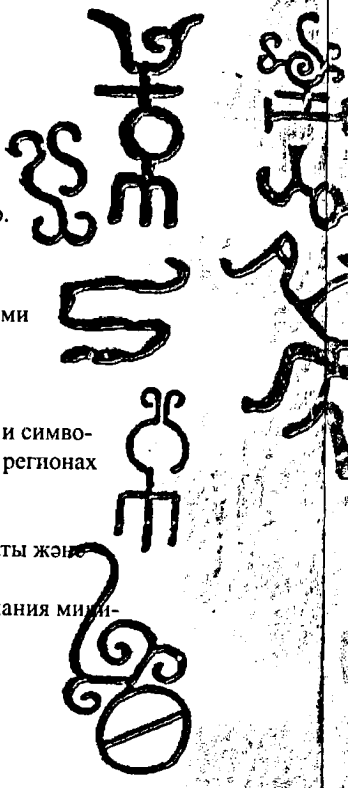
Древнетюркские тамги
Көне түрік таңбалары
Ancient turkic tamga-signs

abdi®
company

Алматы, 2010

УДК 902/904
ББК 63.4
С 17

С17 Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Көне түрік таңбалары. – Алматы, 2010. – 168 бет
Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Древнетюркские тамги. – Алматы, 2010. – 168 с.
Samashev Z., Bazylkhan N., Samashev S. Ancient Turkic tamga-signs. – Almaty, 2010. – 168 p.

Басылымда Орталық Азия мен Оңтүстік Сібір және Еуразияның батыс бөлігіне кеңінен таралған әйгілі көне түрік таңбалары мен символикалық белгілері топтастырылып, ғылыми тұрғыдан сипатталған. Онда көне түрік таңбаларының қызметі мен семантикасы, этномәдени болмысы қарастырылған.

В работе охарактеризованы и систематизированы материалы по древнетюркским тамгам и символическим знакам, известным в Центральной Азии и Южной Сибири, а также в западных регионах Евразии. Предпринята попытка объяснения функции и семантики древнетюркских тамг.

Баспаға Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Мәдениет саясаты және өнертану институтының Ғылыми кеңесі ұсынған.
Рекомендовано к печати Ученым Советом Института культурной политики и искусствознания министерства культуры и информации РК

Ғылыми редакторы: тарих ғылымдарының докторы, профессор Төлеубаев Ә.Т.
Научный редактор: доктор исторических наук, профессор Толеубаев А.Т.
Scientific editor: doctor of History science, professor Tolewbayev A.T.

Пікір жазғандар: тарих ғылымдарының докторы, профессор Зайберт В.Ф.
тарих ғылымдарының докторы, профессор Баяр Д.
тарих ғылымдарының докторы, профессор Подушкин А.Н.

Рецензенты: доктор исторических наук, профессор Зайберт В.Ф.
доктор исторических наук, профессор Баяр Д.
доктор исторических наук, профессор Подушкин А.Н.

Reviewers: doctor of History science, professor Zaybert V.F.
doctor of History science, professor Bayar D.
doctor of History science, professor Podushkin A.N.

NIEDERSACHS.
STAATS. U. UNIV.-
BIBLIOTHEK
GOTTINGEN

ISBN 9965-832-13-7

© Самашев З., Базылхан Н., Самашев С., 2010
© Издательская группа ТОО «Археология», 2010
© Белялов О., Самашев З., фото, 2010
© Умарова Г., Умаров А., дизайн, 2010
© Чеглакова О., дизайн обложки, 2010
© АО «АБДИ Компани», 2010

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі. Мәдениет саясаты және өнертану институты
Министерство культуры и информации Республики Казахстан. Институт культурной политики и искусствознания
Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Institute of Cultural politic and Art study

З. Самашев
Н. Базылхан
С. Самашев

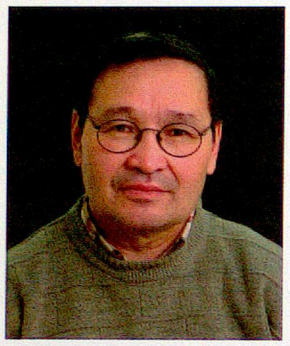
Z. Samashev
N. Bazylkhan
S. Samashev

Көне түрік таңбалары
Древнетюркские тамги
Ancient Turkic tamga-signs

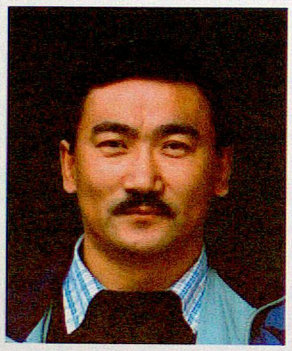
ҚАЗАҚ-МОҢҒОЛ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ. ҮШІНШІ ТОМ
ТРУДЫ КАЗАХСКО-МОНГОЛЬСКОЙ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ. ТОМ ТРЕТИЙ
THE WORKS OF KAZAKH-MONGOLIAN HISTORICAL-CULTURAL EXPEDITION. THIRD VOLUME

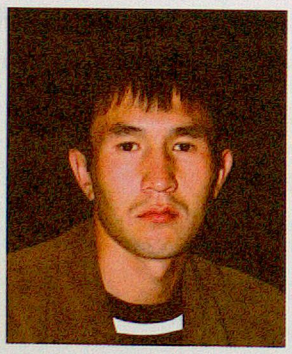
Алматы 2010

Зайнолла Самашев
Зайнолла Самашев
Zainolla Samashev

Нәпіл Базылхан
Напил Базылхан
Napil Bazylkhan

Самат Самашев
Самат Самашев
Samat Samashev

Мазмұны

Алғы сөз 6
Көне түрік таңбалары 13
Қорытынды 114
Қысқартулар 132
Әдебиет 134
Кесте 1. Көне түрік таңбалары мен белгілері 140
Кесте 2. Көне түрік таңбалардың жинақтамасы 146
Көрсеткіштер 166

Содержание

Предисловие 6
Древнетюркские тамги 13
Заключение 114
Список сокращений 132
Литература 134
Таблица 1. Древнетюркские тамги и знаки 140
Таблица 2. Сводные данные о древнетюркских тамгах 146
Указатели 166

Table of Contents

Ancient Turkic tamga-signs 119
Introduction 120
Basic part 121
Conclusion 128
Tabl. Ancient Turkic tamga-signs 130

Алғы сөз

Көне түрік таңбалары мен белгілерінің үлгілерін барынша жинау мен олардың этномәдени жөнжосықтарын талдап, болмысын айқындауды біз 2007 жылы Моңғолияда жүргізген далалық зерттеулер кезінде мақсат тұтқан едік. Сол кезде көне түріктердің еуразиялық құдыретті империясының мәдени жетістіктерінің айқын айғағы – жүздеген үнсіз куәгерлерді Өтүкен-Ханғай, Шивээт қатарлы киелі де қасиетті таулардан, Орхон, Селеңгі, Туыл, Тэс, Қобда сынды өзендер бойынан кездестіргенбіз. Сөйтіп, әйгілі «қаған» таңбасынан бастап, алуан түрлі таңбалар мен белгілер түсірілген ескерткіштердің Арханғай, Бұлғын, Төв, Баян-Өлгий, тағы да басқа аймақтарда (Хөшө-Цайдам, Могойн шинэ ус, Бөмбөгөр, Шивээт-улаан, Бичигт улаан хад, Хөл Асгат сынды ғұрыптық кешендерде) кеңінен таралғанын көзбен көріп, молынан зерделедік.

Біздің заманымызға дейін жеткен көне түрік таңбалары ғұрыптық кешендерінің кейбір бөліктеріне, бітіктастарға, сандықтастарға (барықтарға), атақты

Предисловие

Идея – собрать доступные образцы древнетюркских тамг и знаков для обстоятельного их анализа и толкования, зародилась у нас летом 2007 г., во время полевых изысканий на территории Монголии. Именно тогда мы непосредственно прикоснулись к сотням безмолвных свидетелей культурных достижений некогда могущественной евразийской империи древних тюрков на реках Орхон и Селенга, Тола и Кобдо, в овеянных легендой горах Отюкен-Хангай и Шивээт улаан, сохранившиеся в Архангайском, Булганском, Центральном, Баян-Улэгэйском и других аймаках, в том числе и к памятникам, содержавшим разнообразные тамги, начиная от так называемых каганских до самых простых начертаний (Хошо-Цайдам, Могойн шинэ ус, Бомбогор, Шивээт улаан, Дэл уул, Бичигт Улаан хад, Хөл Асгат и др.).

Древнетюркские тамги нанесены на поверхность некоторых объектов культово-мемориальных комплексов, включающих, кроме специально возведенных сооружений, стелы с надписями, саркофаги, статуи особо важных персон, зооморфные скульптуры, балбалов-менгиров – все, что тем самым подчеркивает повышенную сакральность и особый семиотический статус этих объектов.

Значительная часть знаков высечена на скалах, нанесена на предметы вооружения, быта и т.д. Символические знаки и тамги ранних тюрков привлекают внимание исследователей как элемент древнетюркского культурного комплекса. Однако в науке еще отсутствует целостное представление о происхождении и трансформации тамг и знаков древнетюркских народов степной Евразии.

В исторической диахронии тамгопользование, как общественное явление, прошло ряд ступеней развития.

В разные периоды каменного века знаками и символами маркировали определенные территории, куль-

бекзат тұлғаларға арналған бәдіздерге, зооморфтық мүсіндерге, балбал-меңгірлерге қашап түсірілген; мұның барлығы аталмыш жәдігерлердің сакральдық әрі семиотикалық мағынасы бар екендігін көрсететіні анық. Сонымен қатар, түрік заманының бірсыпыра таңбалары жартастарға, бұйымдарға, қару-жарақтарға да көркем нақышталғанын айта кету керек.

Көне түрік мәдениетінің ажырамас бөлігі болып саналатын байырғы түріктердің таңбалары мен символикалық белгілері зерттеушілердің назарын ұдайы аударып келеді. Алайда ұлан-ғайыр Еуразия даласындағы түрік тілді халықтардың таңбалары мен белгілері, олардың шығу тегі мен даму барысы, трансформациясы жайында толыққанды біртұтас ғылыми зерттеу әлі де жасала қойған жоқ.

Тарихи диахрондық тұрғыдан қарағанда, таңба қолданысы қоғамдық құбылыс ретінде бірнеше даму сатыларын өткізгенін аңғаруға болады. Атап айтқанда, тас дәуірінің әр түрлі кезеңдерінде белгілер мен символдар белгілі бір жердің, қастерлі өңірдің, қаружарақ пен алуан түрлі заттардың айқындаушысы болып келді. Алайда палеолит-неолит дәуірлерінде қоғамдық институттардың дамып жетілмегендігіне, этноәлеуметтік қатынастардың айырмашылықтарына, тағы да басқа факторларға байланысты «таңба қолданысы» болды деп айту, сондай-ақ аталмыш дәуірде таңбалар кеңінен қолданылды деп қарастыру әлі де болса жан-жақты талдауды қажет етеді.

Қола дәуірінде символдар мен таңба тектес белгілердің біршама күрделі жүйесі қалыптасқаны аян. Бұлар жылжымайтын және қозғалмалы дүниемүлік иелерінің айқындаушысы болып, күнтізбелік жүйенің мифтік-салттық кешендерінде кеңінен қолданылды; тіпті табиғат құбылыстарын, қоршаған ортаның нышандарын бейнеледі. Осы кезеңдерде қоғам өмірінің рухани саласында символдар мен белгілердің сакральдық-магиялық қызметі басымдық етті. Қола

товые места, оружие, различные предметы. Однако в силу неразвитости общественных институтов в эпоху палеолита-неолита, слабой дифференциации этносоциальных отношений и других факторов, этот факт не может служить аргументом в пользу распространения на том временном этапе системы «тамгопользования» в современном его понимании.

В бронзовом веке существовала уже сложная система представлений о знаках. Они широко использовались в маркировании различного рода недвижимых и мобильных объектов, в мифо-ритуальных комплексах календарного цикла; ими отмечали природные явления и некоторые окружающие объекты. В это время сакрально-магическая функция символов и знаков являлась ведущей в сфере духовного развития общества. Скорее всего, именно в эпоху бронзы возникает практика «тамгопользования» у населения степной Евразии.

В раннем железном веке, когда экономические отношения в государстве характеризовались преобладанием кочевого способа производства, а общественные отношения – сильной ранжированностью и ведущей ролью в социальной структуре общества военно-дружинной аристократии, которая постоянно была нацелена на увеличение богатства, расширение и перераспределение пастбищных земель. Если допустить существование схожих социально-политических, экономических и этнокультурных ситуаций в кочевых государственных образованиях обширной зоны евразийских степей от Ордоса до Северного Причерноморья и Карпат, с учетом изменений и модификации на разных стадиях их развития на протяжении всего 1-го тысячелетия до н.э. (включая, так называемый гунно-сарматский период), то есть основание говорить о широком использовании древними кочевниками различных типов тамг и символов.

Вполне возможно, что на ранних стадиях тамгопользования преобладали типы в виде копыт животных, солярных символов, но постепенно происходил процесс стилизации и некоторые типы превратились в абстрактные символы.

дәуірінде Еуразия даласының тұрғындарында «таңба қолданысы» нақты іске аса бастады.

Ежелгі темір дәуіріндегі мемлекеттің экономикалық қатынастарында өндірістің көшпелі шаруашылық тәсілдері кең жайыла бастады, ал қоғамдық қатынастарда мүліктік-дәрежелік айырмашылықтар пайда болды. Демек, мүліктік-дәрежелік айырмашылықтардың күшеюі, қоғамның әлеуметтік құрылысында жайылым жерді кеңейту, қайтадан бөлшектеу, байлықты молайтуды тұрақты көздеген әскери ақсүйектердің одақтастығы басты қызмет атқарғаны ерекше байқалады. Егер Ордостан Карпат тауы, Қара теңіздің солтүстігіне дейінгі Еуразияның кең байтақ даласындағы көшпелі мемлекеттердің өзара саяси-әлеуметтік, экономикалық және этномәдени ұқсастықтары болды десек, онда б.з.д. 1-ші мыңжылдық бойы (хұн-сармат деп аталатын дәуірді қамтып) олардың даму кезеңдеріндегі, әр түрлі сатыларындағы өзгерістер мен жаңарулар барысында алуан түрлі таңбалар мен символдар кеңінен қолданылды деуге негіз бар.

Таңба қолданыстың бастапқы сатысында жануарлардың тұяқ-табаны, аспан денелері сияқты түрлері басым болды да кейін одан әрі күрделеніп, кейбіреулері абстракциялық символдарға айналды.

Ортағасырлық ру-тайпалар мен этносаяси бірлестік-

В средневековых тюркских государствах, в состав которых входили многочисленные родоплеменные структуры и этнополитические объединения, роль и значение тамгопользования были чрезвычайно высокими, особенно, при осуществлении административно-управленческих, внешнеполитических и прочих государственных функций.

Системе знаков и тамгам носителей «сарматоидных» культур, особенно Северного Причерноморья, посвящены серьезные сводные работы, базирующиеся на результатах тщательного анализа известных памятников этого рода и в которых выдвигаются различные версии их происхождения и функционирования, а также расшифровки смыслового содержания (Соломоник, 1959; Драчук, 1975; Яценко, 2001, и др.).

Для написания работы такого уровня по древнетюркским тамгам нужны, естественно, поиски новых и систематизация всех имеющихся источников, что потребует немало времени и возможностей.

Тамги и знаки древних тюрков, как впрочем, мно-

терден құрылған түрік мемлекеттерінде таңба қолданысының қызметі мен мағынасы ерекше мәртебелі болды. Әсіресе, әкімшілік басқару жүйесінде, сыртқы саясимжәне басқа да мемлекеттік істерде бірегей қызмет атқарды.

«Сарматтық» мәдениет өкілдерінің таңба-белгілерінің жүйесі туралы, әсіресе Қара теңіздің солтүстік аумағындағы әйгілі ескерткіштерінің таңбалары мен белгілерін топтастырып талдаған еңбектер баршылық. Мұндай еңбектерде таңбалардың шығу тегі мен қызметтері және мән-мағынасы туралы алуан түрлі тұжырымдар жеткілікті (Соломоник, 1959; Драчук, 1975; Яценко, 2001).

Көне түріктердің таңбаларына толыққанды талдау жасау үшін барлық деректемелерді топтастырып, жүйелеу, жаңа ізденістер жасау қажет. Бұл іс басқа да мүмкіндіктерді барынша пайдаланып біршама уақытты талап ететін зерттеу екендігі асатыны түсінікті.

Көне түріктердің, сондай-ақ қазіргі түрік тілдес халықтардың ен, таңбаларының бір ерекшелігі – олардың белгілі бір заттық-бейнелеу атаулары (аспан денелер атаулары – күн, ай, жұлдыз және т.б., мал шаруашылық атаулары – мүйіз, тұяқ, табан, жүген, ер-тұрман және т.б., зат атаулары – қару-жарақ, үй бұйымдары, әшекейлер – садақ, оқ, балта, тарақ, айна, сырға және т.б.) бар. Таңбалардың семантикалық кеңістігі зор әрі мағыналары аса күрделі.

Сыртқы пішіні қарапайым көне түрік таңбаларының ішкі сырын анықтау үшін (әсіресе, ортағасырлық түріктердің таңба қолданыс жүйесін семиотикалық тұрғыдан талдауда) барлығына ортақ әрі оңтайлы әмбебап тәсілді ойластыру керек. Онда бүгінгі методологиялық жетістіктер мен оның айдан-анық кейбір кемшін тұстарын ескере отырып, жан-жақты сұрыпталған жолдарын қарастырған жөн.

Тарихи деректердің осы бөлігін, атап айтқанда байырғы таңбалар мен ен-белгілерді зерделеу тәжі-

гих современных тюркоязычных народов, имеют предметно-образное обозначение (астрального значения – солнце, луна, звезда и т.д.; скотоводческого характера – рога, копыта, ступни, удила, седло и др.; предметные – вооружение, домашние вещи и украшения – садак, балта, найза, стрела, тарак, айна, сырга и др.) и соответствующие им достаточно сложные, семантические нагрузки.

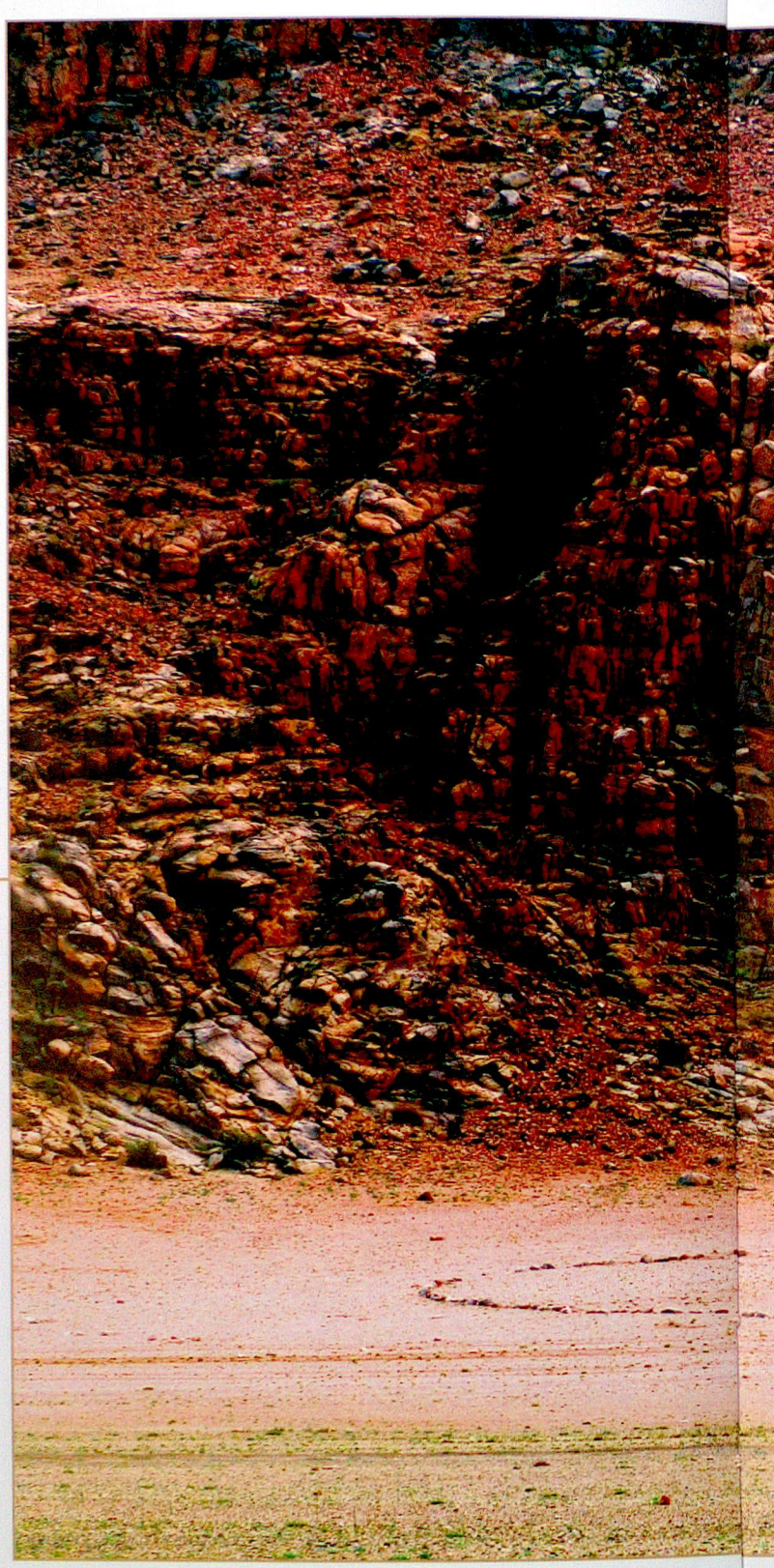
Глубоко скрытый смысл внешне простых древнетюркских тамг можно расшифровать (особенно при семиотическом подходе к анализу системы тамгопользования у средневековых тюркоязычных народов) лишь разработав наиболее приемлемую универсальную методику и тщательно выверенный методологический подход, взамен ныне существующих, достоинства и недостатки которых очевидны (Яценко, 2001, с. 11).

Некоторый опыт работы с этим видом исторического источника мы приобрели, изучая памятники наскального искусства на территории Казахстана. Среди них часто встречаются тамгообразные знаки и

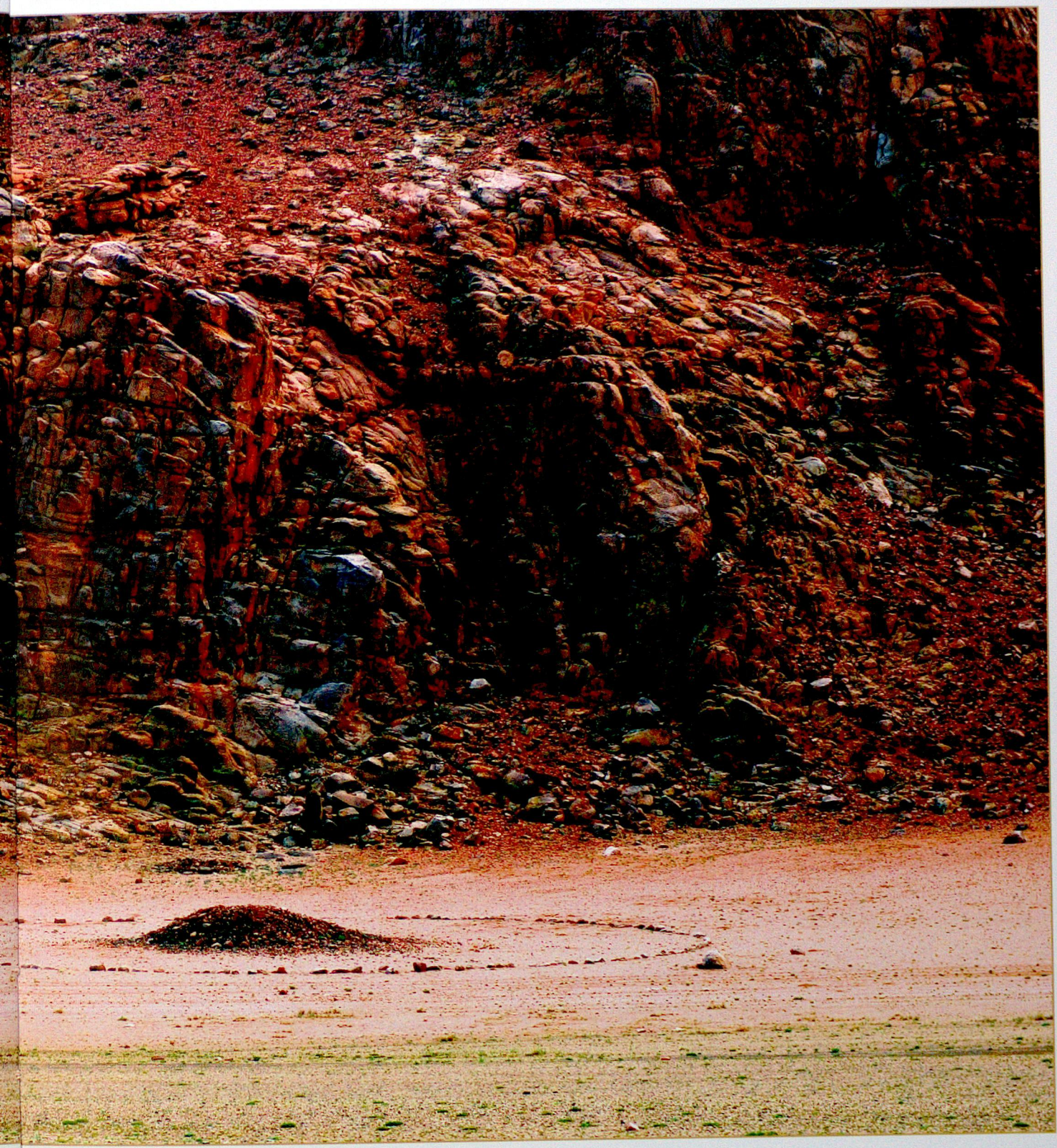
рибеміз Қазақстандағы жартас бетіндегі өнер ескерткіштерін зерттеу барысында жинақталды. Аталмыш ескерткіштер ішінде әр заманға тән таңба іспетті белгілер мен символдар өте жиі кездеседі. Осы еңбектің авторларының бірі, Моңғолияның Баян-Өлгий аймағында туып өскен Нәпіл Базылхан көне түрік бітіктерінің шығу тегін, байырғы түрік тарихын зерттеп келе жатқан ғалым. Оның зерттеуінде көне түрік бітіктері мен түрік тілді этностардың таңбаларының шығу тегі, даму сатылары, трансформация мәселелері қарастырылып келеді. Телавтор Самат Самашев соңғы кезде қазақ таңбаларын тарихи деректанулық тұрғыдан зерттеумен шұғылдануда. Осы орайда, оқырмандар назарына ұсынып отырған бұл еңбегімізде көне түрік таңбалары бойынша Орталық Азия мен Оңтүстік Сібір аумағындағы материалдарды мүмкіндігінше топтастыруды көздедік. Болашақта бұдан да толыққанды зерттеу еңбегімізді ұсынбақпыз.

Кітапты дайындау барысында бізге көмегін беріп, кейде жөн сілтеген Дамдинсүрэнгийн Цэвээндорж, Ерлан Сайыров, Довдойн Баяр, Еділхан Қонысбайұлы, Мөнхтулга Ринчинхорол, Айман Досымбаева, Гүлнар Омарова, Олег Белялов қатарлы азаматтарға ризашылығымызды білдіреміз.

символы различных периодов, один из авторов – Напил Базылхан, уроженец г. Баян-Ульгий в Монголии, занимается историей древнетюркской письменности, с которой тесно связаны проблемы происхождения и трансформации тамг тюркоязычных этносов во времени и в пространстве, а Самат Самашев изучает казахские тамги. Тем не менее в предлагаемой вниманию читателей книге мы делаем первую попытку обобщить материалы по древнетюркским тамгам, происходящим в основном из регионов Центральной Азии и Южной Сибири, надеемся, что спустя время, нам удастся представить более обстоятельный труд.

В процессе подготовки книги нам оказывали неоценимую помощь Дамдинсүрэнгийн Цэвээндорж, Ерлан Саиров, Довдойн Баяр, Едилхан Конысбайулы, Монхтулга Ринчинхорол, Айман Досымбаева, Гульнара Умарова, Олег Белялов и другие наши друзья и коллеги, котором мы выражаем искреннюю признательность.

Көне түрік таңбалары

Древнетюркские тамги

Таңба – күрделі де қыр-сыры мол тарихи деректердің жиынтығы. Оның мән-мағынасы мен атқарған қызметі жайлы зерттеушілер әлі күнге дейін алуан түрлі пікір айтып келеді. «Таңба» ұғымын анықтауда, әсіресе С.А. Яценконың жаңа тұжырымдамасын ерекше атауға болады, дегенмен оның еңбегінде таңбалардың негізгі болмыстары қамтылғанымен әлі де болса түзетулерді қажет етеді (Яценко, 2001, 22–23 б.).

Таңбалар меншік белгісі, биліктің символдық рәміздеріне айналудан бұрынырақ, көне түрік дәуірінен арғы замандарда да қолданыла бастаған. Сондықтан да символикалық белгілердің шығу тегі мен таңбалардың алуан түрлілігінің даму барысын толық түсіну үшін әуелі ежелгі дәуірлердегі деректемелерге назар аудару керек.

Мұғалжар тауы Жем өзенінің бастауы Төлеубұлақтағы үңгірден біз анықтаған үңгі іспетті символикалық белгілер шамамен неолит дәуіріне жатады (Самашев, 2006, 21 б.) (сурет 1).

Үңгірдегі тамшы секілді шұңқыр символикалық белгілер әр түрлі ғұрыптық жосын-жоралғыларға арналған әрі осы өңірді мекен еткен адамдарға қатысты, сондай-ақ мұны әуелі сол белгілі мекеннің меншіктігін көрсететін ерекше құралы деп қарастыруға болады. Ғылыми әдебиеттерде Моңғолиядағы Рашаан хад («Арасан жартасы») жартасындағы символдар мен белгілер жиі айтылады және оны тіпті тас дәуірінің мұрасы деген де пікірлер бар, алайда кейбір зерттеушілер бұл мерзімді даулы мәселе деп қарайды.

Ал қола дәуірінде символдар мен белгілердің дамуындағы айрықша дүмпу ретінде өзара тығыз байланысты екі желі пайда болды: біріншісі Қазақ Алтайы Ақбауырдағыдай белгілері бар (сурет 2) абстракциялық желі, ал екіншісі – әр түрлі аспан денелерінің дәстүрлі белгілері, оның ішінде шеңбер, кейде ортасында нүктелі шеңбер, Жетісудағы Құлжабасы тауындағыдай (сурет 3) түрленімі айтарлықтай емес жалғамалы лабиринт, әсіресе Үстірт пен Жемдегі кейінгі сармат-аландық граффит және т.б. (сурет 4, 10, 12). Аталмыш желінің біріншісі түрлі пиктограмм-белгілер арқылы ақпаратты сақтау мен жеткізуге қатысты ойдың дамуымен байланысты болса, екіншісі осы ойды классикалық жолмен жалғастырған, атап айтқанда, жартас өнер туындыларының символдары мен бейнелері көмегімен жеткізген.

Сақ-сармат дәуірінде символикалық белгілер мен таңбалар жүйелі түрде қазіргі түсініктегідей нақты өз мағынасымен көрініс таба бастады. Басқаша айтқанда, меншік белгілерінің (жеке меншік, ру-тайпалық

Тамга – наиболее сложный исторический источник, смысл и значение которой до сих пор неоднозначно трактуется исследователями. Определение понятия «тамга», сформулированное недавно С.А. Яценко, хотя и охватывает основные параметры ее проявления, все же нуждается в дальнейшей корректировке (Яценко, 2001, с. 22–23).

Как знаки собственности и символы власти они начали употребляться гораздо раньше древнетюркской эпохи. Поэтому для понимания генезиса символических знаков и эволюции различных видов тамг необходимо обратиться к материалам более ранних эпох.

Символические знаки в виде так называемых «чашечных углублений», предположительно относящиеся к периоду не позже неолита были зафиксированы нами в одном из гротов урочища Толеубулак, у истоков реки Жем, среди Мугалжарских гор (Самашев, 2006, с. 21) (рис. 1). Грот этот являлся своеобразным капищем для отправления различных культово-обрядовых мистерий людьми, жившими в его окрестностях, т.е. изначально

1. Мұғалжар тауы, Жем өзені бойы Төлеубұлақ үңгіріндегі шұңқыр белгілер

Знаки-лунки на полу грота Толеубулак на реке Жем, в горах Мугалжар

2. Қазақ Алтайы. Ақбауыр үңгіріндегі белгілер
Символические знаки эпохи энеолита грота Акбауыр в Казахском Алтае

3. Лабиринт. Құлжабасы тауы. Жетісу
Изображение лабиринта. Горы Кулжабасы. Жетысу

және т.б.) ру, тайпа, әулеттерге қатыстылығының «сыртқы көрінісі» толық айқындалды. Ежелгі көшпенділер және көне түріктер тарихи түрлі кезеңдерде таңбаларды қолайлы табиғи жерлерге, заттар мен бұйымдарға, ғұрыптық кешендердің құрылыстарына салатын болды.

Мал шаруашылығымен айналысатын халықтар малға ен-таңба салуды үйренді. Онда ен-таңбалар меншік құқықтарының айқын белгісі болып саналды. Тіпті малды кездейсоқ айдап әкетсе, ен-таңбалар малды тануға, оған меншік иелігін білдіре алатын заңды құжат іспетті болды (Ефименко, 1874, ноябрь, 145–170 б.; 1874, декабрь, 271–293 б.; Ольховский, 2001, 100–109 б.; Народные обычаи…, 1871, 45–167 б.; Полубояринова, 1980, 165–212 б.; Симченко, 1965; Яценко, 2001 және т.б.).

Үстірттегі «Бәйте-3» ғибадатханасы секілді кеңінен танымал «сармат (дахо-массагет)-алан» таңбалары өткен ғасырдың 80-жылдан бастап, 2004 жылға

он мог рассматриваться как совокупный маркер их собственности на определенную территорию. В литературе часто упоминаются знаки и символы Аршан-хада на территории Монголии, относящиеся будто бы к каменному веку, однако, некоторые исследователи эту датировку считают спорной.

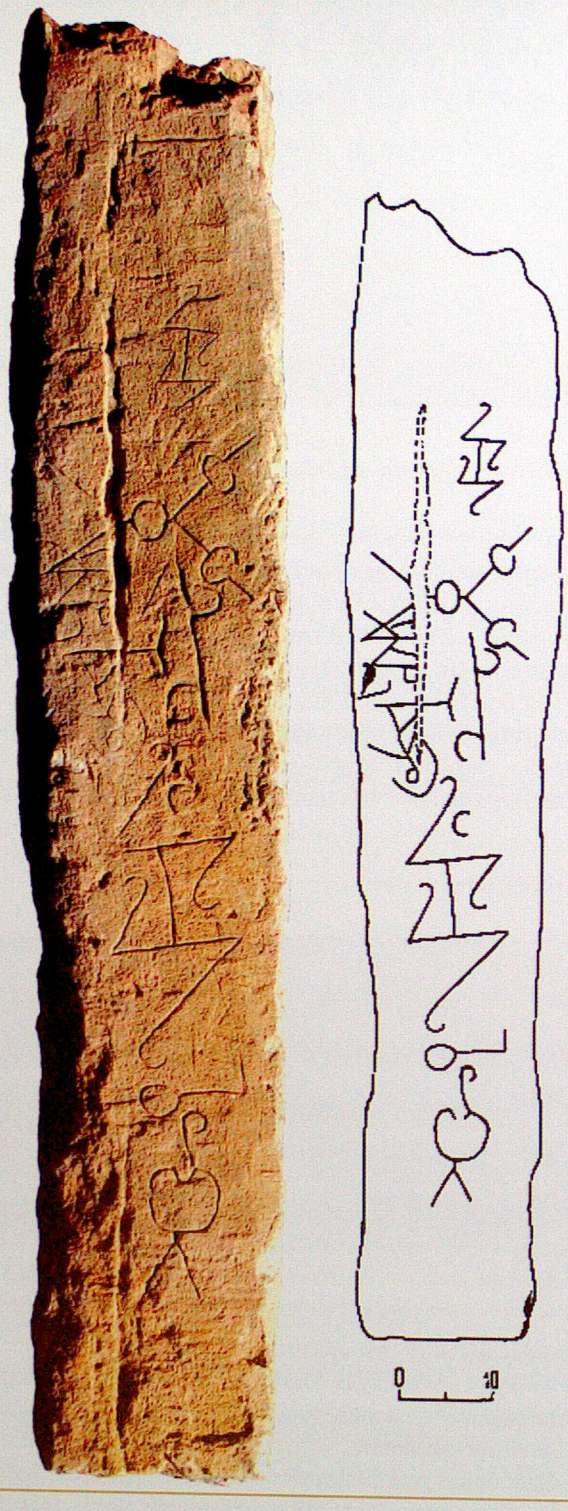
В бронзовом веке получает мощный импульс две взаимосвязанные линии в развитии знаков и символов: одна идет по пути абстракции и представлена знаками наподобие Акбауырских в Казахском Алтае (рис. 2). Другая традиционная, в виде разнотипных солярных знаков, в том числе кругов, иногда с точками в центре, лабиринтов типа кулжабасынских в Жетысу (рис. 3) Без существенных модификаций она сохраняется длительное время, в частности, в поздних сармато-аланских граффити на Устирте (Байте-3) и в верховье реки Жем (рис. 4, 10, 12). Первая связана, видимо, с развитием идеи хранения и передачи информации с помощью различных знаков-пиктограмм, вторая – продолжает реализовывать эту же идею классическим путем – с помощью образов и сим-

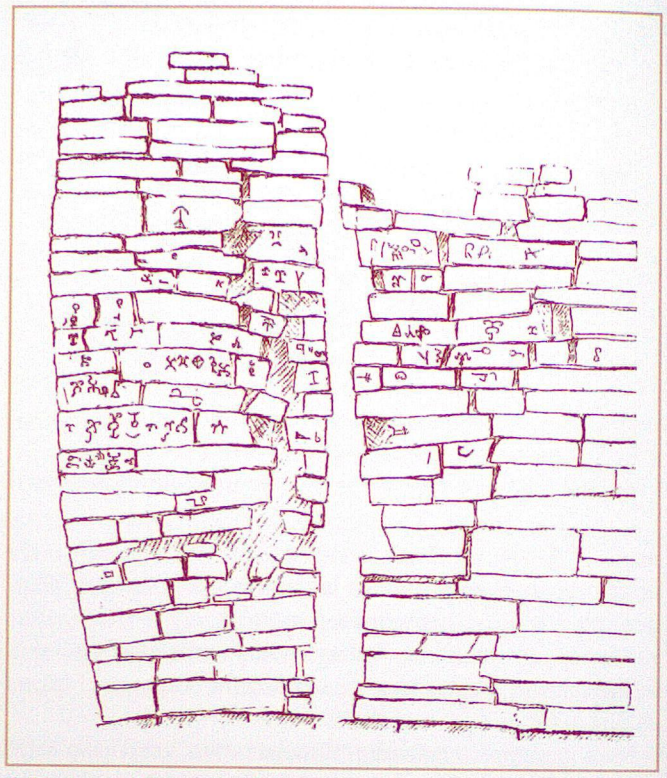
4. Сармат дәуірінің ғибадатханасындағы лабиринт. Бәйте-3
Изображение лабиринта в сарматском храме-святилище Байте-3

волов наскального изобразительного искусства.

В скифо-сарматскую эпоху символические знаки и тамги обретают определенное системное выражение, т.е. то самое значение, которым они наделяются и сейчас. Это знаки собственности (частной, родоплеменной и т.д.), указывающие на принадлежность роду, племени, клану, династии и т.д., предназначены для «внешнего предъявления».

5. Бәйте-3 ғибадатханасындағы таңбалар
Тамги в сарматском храме-святилище Байте-3

6. Үстірттегі Бәйте-3 ғибадатханасындағы таңбалар
Тамги в сарматском храме-святилище Байте-3 на Устирте

7. Маңғыстаудағы Қарақабақ шатқалынан табылған сармат таңбалары.
Сарматские тамги каньона Каракабак на Мангыстау

8. Үстірттегі Бәйте-3 ғибадатханасындағы таңбалар
Тамги в сарматском храме-святилище Байте-3 на Устирте

9. Сармат мүсініндегі таңбалар. Бәйте-3
Сарматские тамги на скульптуре. Байте-3

10. Сармат дәуірінің таңбасы. Мұғалжар тауы, Жем өзенінің жоғарғы ағысы
Сарматский знак в верховье реки Жем. Мугалжары

11. Сармат мүсініндегі таңбалар. Бәйте-3
Сарматские тамги на скульптуре. Байте-3

12. Жем өзені бойындағы жартастағы символикалық белгі
Символический знак на скале в верховье реки Жем

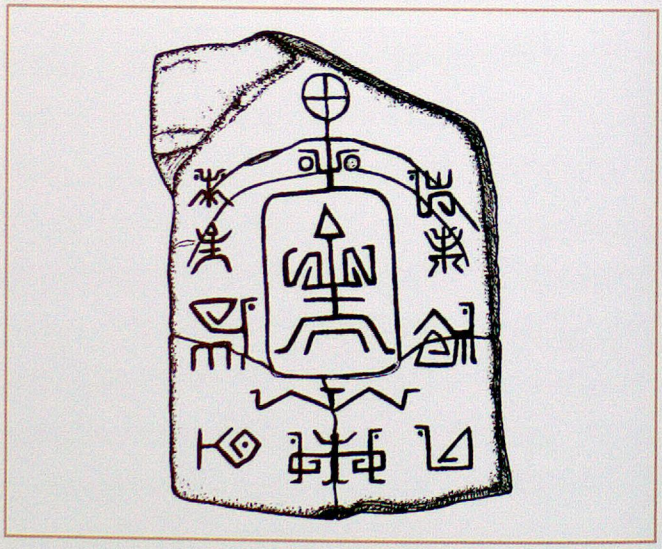

Бичигт улаан хад жартасындағы таңбалар орталық аймақ. Монголия
Тамги на скале Бичигт улаан хад. Монголия

В разные периоды эпохи ранних кочевников и в древнетюркское время их наносили на поверхность природных объектов, мобильных предметов и культовых погребально-поминальных сооружений.

Скотоводческие народы тамгой клеймили домашний скот, что служило специфическим юридическим документом на владение им, а в случае угона позволяла опознать животных и предъявлять на них права (Ефименко, 1874, ноябрь, с. 145–170; декабрь, с. 271–293; Ольховский, 2001, с. 100–109; Народные обычаи…, 1871, с. 45–167; Полубояринова, 1980, с. 165–212; Симченко, 1965; Яценко, 2001, и др.).

Широко известны так называемые «сармато-аланские (дахо-массагетско-аланские)» тамги, представленные в основном образцами из храма-святилища Байте-3 на Устирте и в низовьях реки Сырдария. С конца 80-х гг. прошлого века до 2004 г. Байте-3 исследовался Западно-Казахстанской археологической экспедицией Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК под общим руководством З. Самашева, с непосредственным уча-

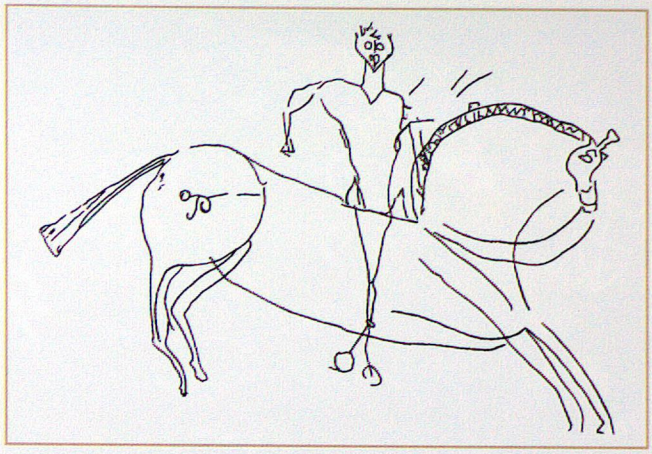

13. Ташкент маңынан табылған таңба-белгілер мен символдар (Г. Богомолов бойынша)
Стела-плита с символами и тамгообразными знаками из окрестности г. Ташкент (по Г. Богомолову)

14. Сарматтардың таңбасы. Айғыр Үшқан. Орталық Қазақстан (Ә.Х. Марғұлан бойынша)

Сарматские тамги. Айгыр Ушкан. Центральный Казахстан (по А.Х. Маргулану)

15. Дура-Еуропостағы парфян таңбасы (М. Ростовцев бойынша)

Парфянская тамга на крупе коня. Дура-Европос (по М. Ростовцеву)

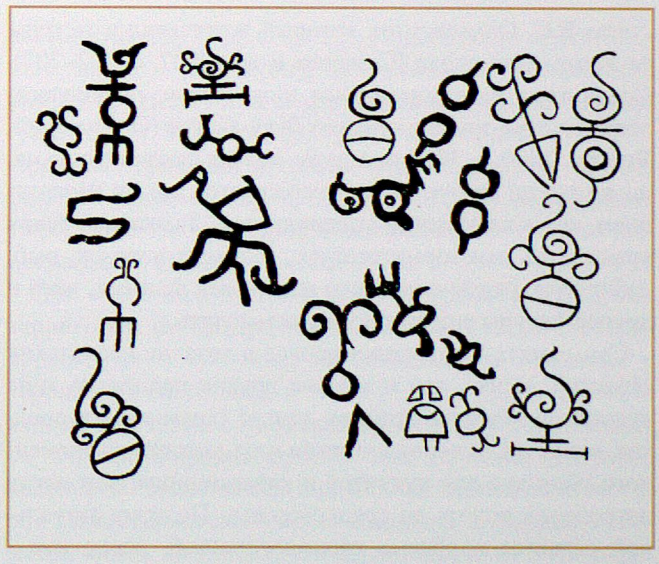
дейін ҚР БҒМ Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы тарапынан З. Самашевтің жалпы жетекшілігі, Үстірт тобын басқарған В.С. Ольховскийдің қатысуымен зерттелінді (Самашев және т.б.., 2007, 202–207 б.). Ғибадатхана қабырғасының бір бөлігіндегі таңбалардың ішінде көне түрік бітігінің таңбаәріптерінің үлгілері болуы ықтимал (Ольховский, Яценко, 2000, 301 б.) тіпті, онда сақ жазуының белгілері де бар делінгенімен, сызықтардың пішімі мен жазу іспетті белгілердің қай-қайсысы да әзірше дәлелденген жоқ.

Ғибадатхана қабырғаларындағы және кейбір бәдізтасмүсіндердегі таңбалар мен арбаның гравюрлеріне,

16. Цээл және Наран жартастарындағы хұн дәуірінің таңбалары. Говь-Алтай аймағы, Моңғолия (Ц. Доржсүрэн бойынша)

Наскальные изображения тамгообразных знаков хунну. Цээл и Наран. Гоби-Алтайский аймак. Монголия (по Ц. Доржсурену)

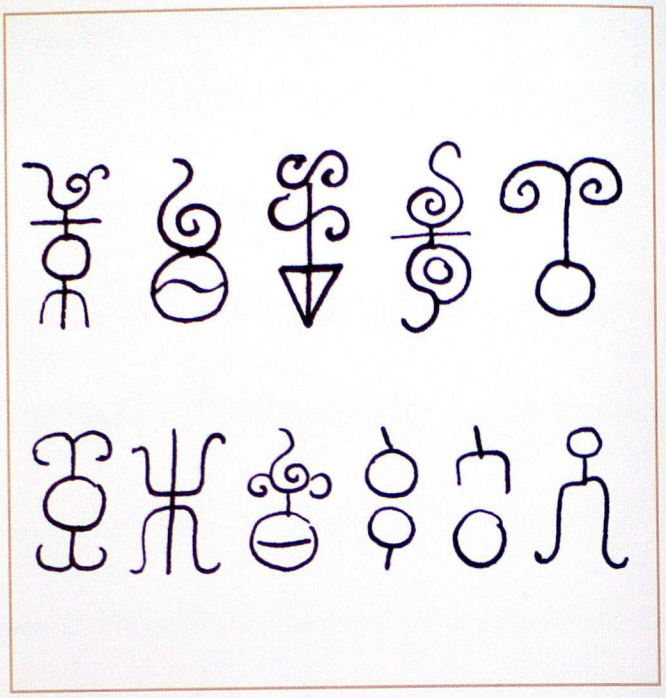

17. Цагаан гол жартасындағы хұн таңбалары. Моңғолия (Э. Новгородова бойынша)

Тамги хунну. Цагаан гол. Монголия (по Э. Новгородовой)

18. Цагаан гол жартасындағы таңбалар. Моңғолия
Тамга на скале Цагаан гол. Монголия

Цагаан гол жартасындағы таңбалар. Моңғолия
Тамга на скале Цагаан гол. Монголия

стием В.С. Ольховского, который возглавлял в те годы ее Устиртский отряд (Самашев и др., 2007, с. 202–207). Среди тамг на приведенным ниже блоке, предполагалось наличие древнетюркских букв-знаков (Ольховский, Яценко, 2000, с. 301), или даже, знаков сакского письма, но ни то, ни другое не подтверждается, ни их начертанием, ни заключением специалистов. Тамги на стенах храма и на некоторых статуях, гравюры повозок, рыб, лабиринта, рядом с которым изображен человек, змей и другие фигуры еще предстоит осмыслить.

Сам памятник функционировал в течение нескольких столетий, меняя, как и многие другие подобного типа культовые объекты Устирта, статус (храм культа предков, воинства, огнепоклонников и т.д.) вплоть до временного убежища для путников и караванщиков или места погребения вплоть до средневековья. Поэтому актуальной остается проблема хронологической, равно как и этнической, атрибуции Байте-3 и тамг, граффити, нанесенных на его стены (рис. 5–12, 14, 15). Представляется дискуссионным определять все типы знаков на Байте-3, как клановые и семейные символы только ираноязычных народов (Яценко, 2005, с. 115). Усложненный вариант сарматской тамги (рис. 10) зафиксирован нами недавно в верховьях реки Жем (Самашев, 2006, с. 107). Единичные образцы сарматоидных тамг ранее выявлены А.Х. Маргуланом в Центральном Казахстане (рис. 14). Уникальна по-своему стела-плита с символами и тамгообразными знаками в окрестностях Ташкента (рис. 13). В предварительном порядке она датируется рубежом – первыми веками н.э. и связана со средой, создавшей культуру типа каунчи. Считается, что последняя вместе с так называемой «отрарско-каратауской» и жетысарской культурами явилась основой для создания этнополитического объединения Кангюй (Богомолов, 2003, с. 83).

Это очень сложная, многокомпонентная и, видимо, единовременная композиция, связанная с представлениями о структуре мироздания и месте человека в этом мифологическом пространстве-времени. Многие боковые элементы – символические знаки этой целостной композиции, действительно имеют формально внешнее

19. Қыш ыдыс, бұйымдарға салынған хұн таңбалары. Моңғолия (Н. Базылхан бойынша)

Тамги хунну на разных предметах. Монголия (по Н. Базылхану)

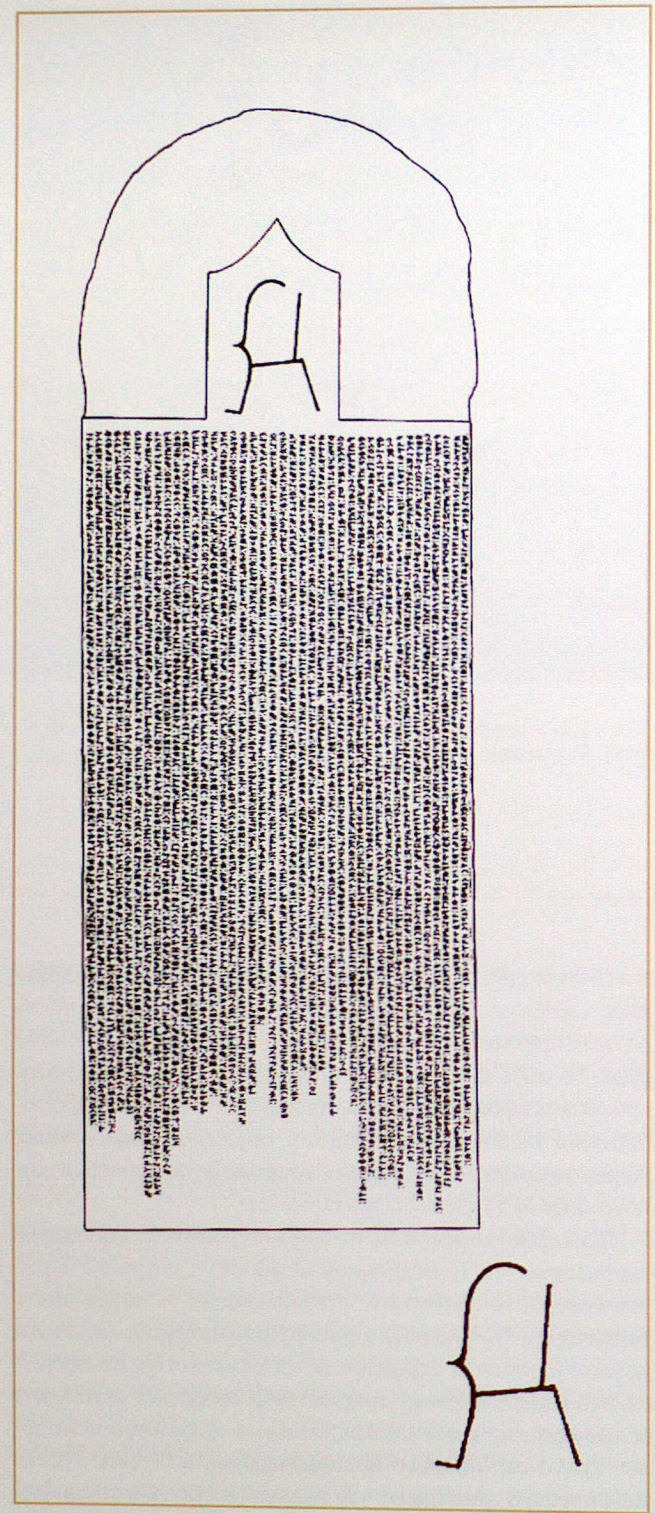
сходство с юэчжийско-кушанскими и более отдаленными сармато-аланскими тамгами. Некоторые из этих боковых элементов композиции отдаленно напоминают монограммы на перстнях из Перещепинского комплекса VII – начала VIII вв., признаваемого многими исследователями как «сокровище хана Кубрата» (Комар, 2006, с. 226).

Однако, характер самой композиции, ее целостность и другие признаки позволяют рассматривать ее не как «собрание» тамг, которые выполняют достаточно узкую и конкретную социально-политическую и юридическую функции, а как сложную знаковую систему, связанную с мировоззренческими ориентирами, своеобразной манифестацией общечеловеческих универсалий.

Тем не менее, поиски широких аналогий от Забайкалья до Египта в среде разных категорий археологических и этнографических памятников широкого хронологического диапазона от сарматских древностей до казахских кулпытасов Манкыстау, предпринятые Г.И. Богомоловым, может быть, методологически не вполне оправданы (Богомолов, 2003, с. 83–95). Больше всего оригинальных знаков и тамг хунну, нанесенных на поверхность разных предметов и на скалы выявлено пока в Монголии (рис. 16–19). Заметим, что проблемам изучения типологии, классификации и сравнительного анализа тамгообразных знаков хунну, древних тюрков и современных тюрко-монгольских народов посвящена интересная монография Х. Пэрлээ (Пэрлээ, 1976).

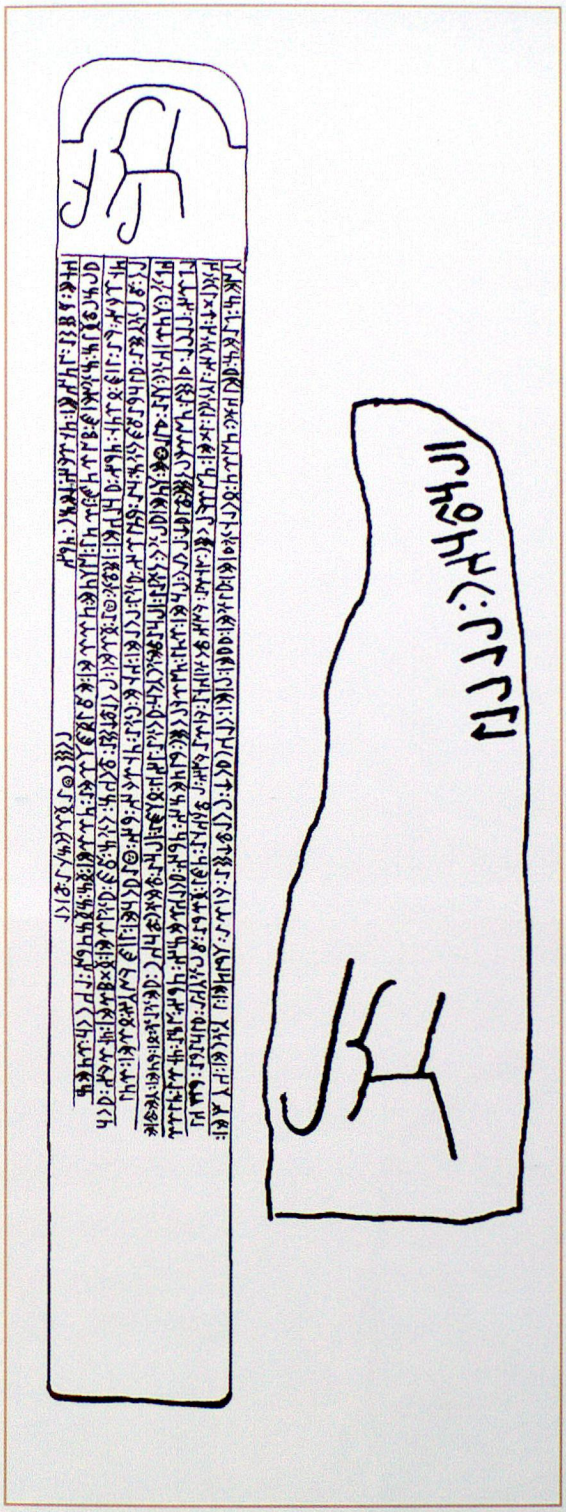
При сопоставлении тамг «сарматоидов» на обширной территории от Центральной Азии до Северного Причерноморья и хуннских, происходящих в основном с территории Монголии, в последних нетрудно заметить немало ключевых сарматских элементов. Представляется, что корпус древнетюркских тамг включает некоторое количество орнаментализированных элементов и мотивов гунно-сарматского происхождения, а больше – геометрических линейных, что свидетельствует о специфической линии в их развитии.

Некоторые исследователи в свое время допускали возможность происхождения древнетюркского алфавита из

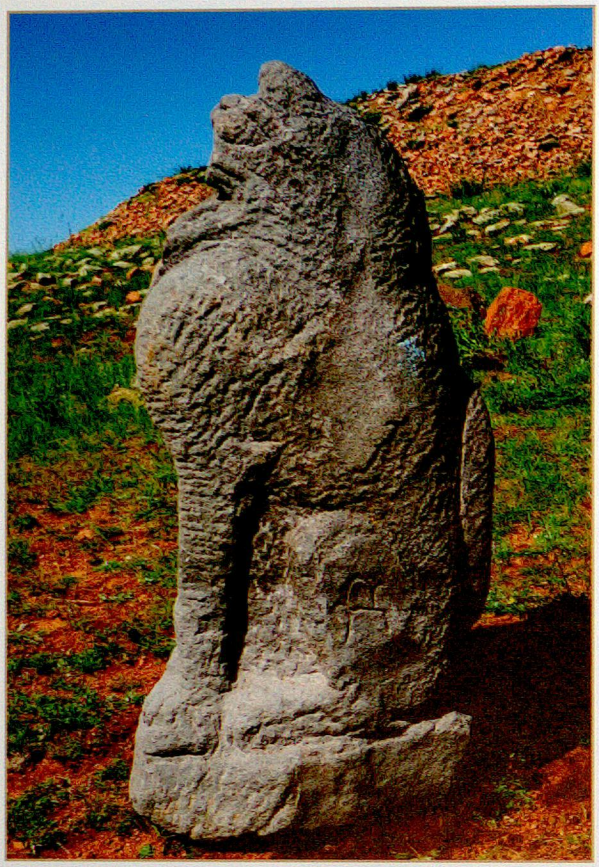
20. Күлтегін бітіктасындағы қаған әулетінің таңбасы
Тамга каганского рода на стеле в честь принца Культегина

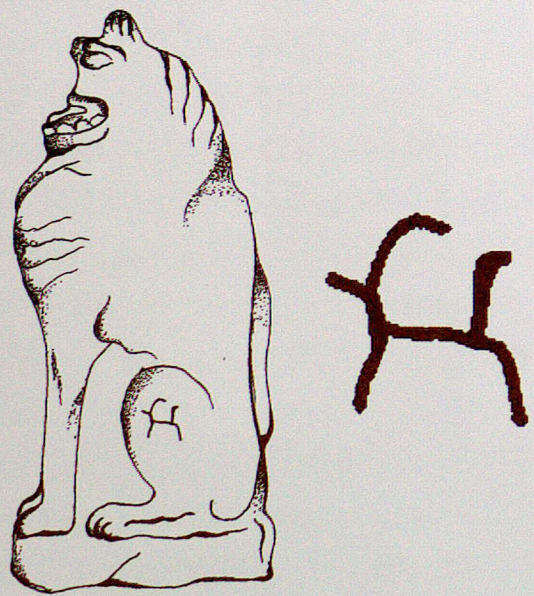

21. Ел етміш йабғу бітіктасындағы таңбалар
Тамги на стеле Ел етмиш ябгу. Онгин

22. Хөшө-Цайдам-2 бәдізіндегі таңбалар
Тамги на изваянии в комплексе Хошо-Цайдам-2

23. Шивээт улаан гұрыптық кешені. Арыстан тастағы таңба
Тамга на скульптуре льва в комплексе Шивээт улаан

24. Ел етміш йабгү бітіктасындағы таңбалар
Тамги на стеле Ел етмиш ябгу

25. Алтын тамған тархан ғұрыптық кешеніндегі таңба
Тамга на плите-обелиске из комплекса Алтын тамган тархана

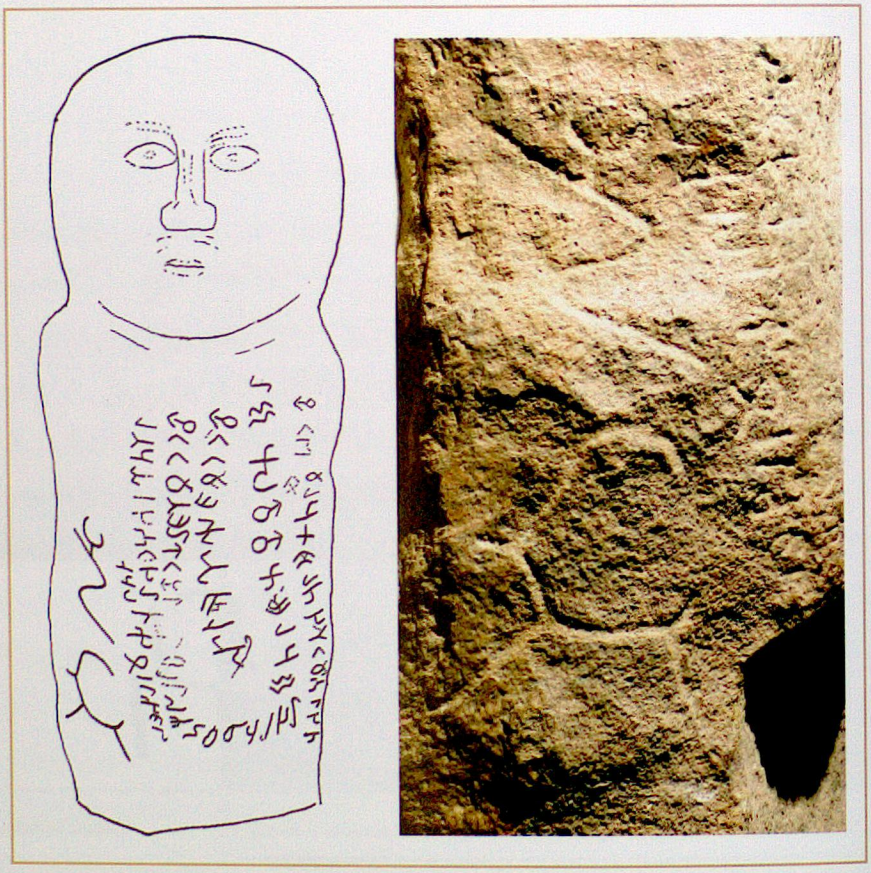
26. Чойр бәдізіндегі таңба
Тамги на изваянии из Чойра

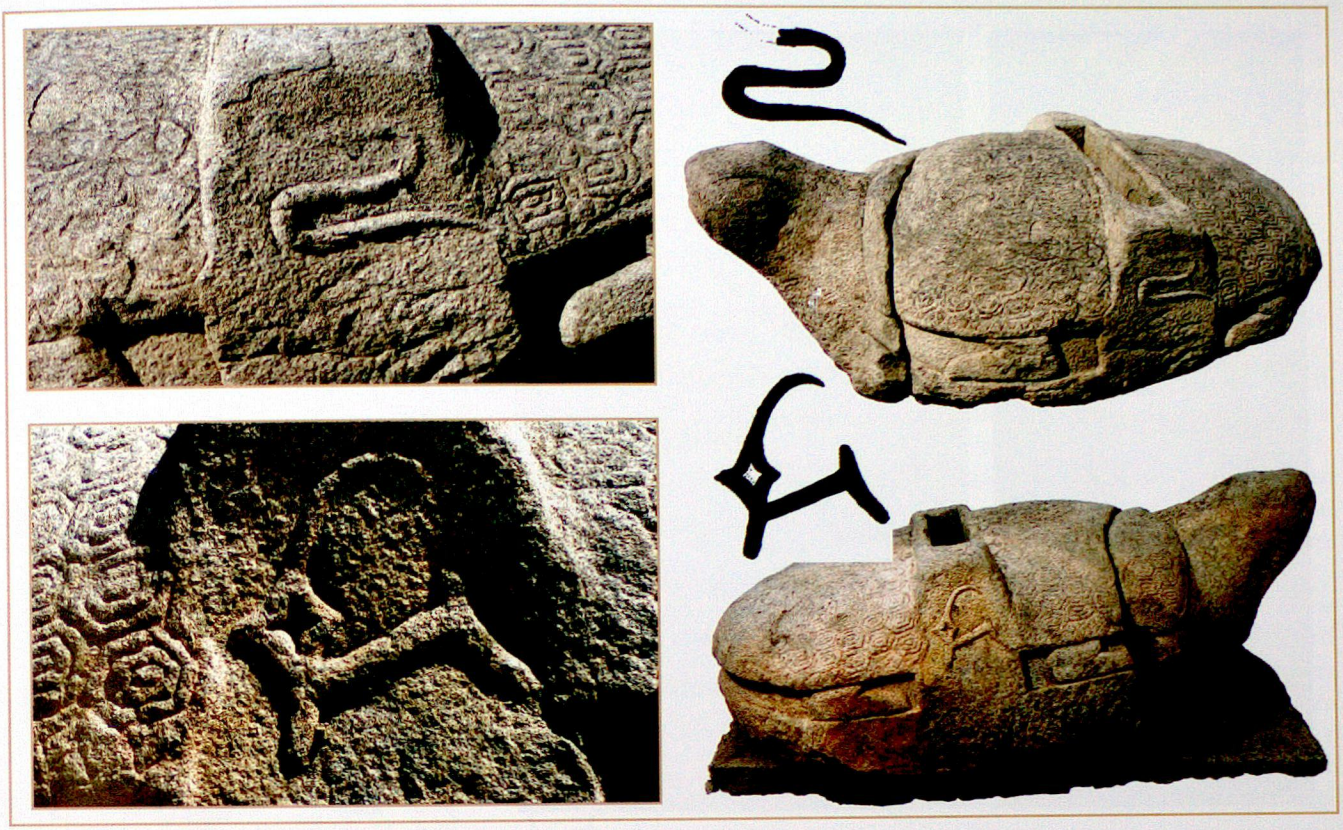
балық, лабиринт, кейбір адам бейнесі мен жылан секілді бейнелерге әлі де талдау жүргізу қажет.

Бірнеше ғасырлар бойы тұрған бұл ескерткіш Үстірттегі, Сырдариядағы және Сарыарқадағы басқа да ескерткіштер секілді өзгеріске ұшырады, әуелгі (ата-баба аруағына арналған ғибадатхана, жаугершілік, отқа табынушылық және т.б.) мәртебесі жолаушылар мен керуен тартушылардың уақытша қорғаныс үңгіріне немесе ерте ортағасырлық жерлеу орындарына айналды. Сондықтан хронологиялық межесі, этникалық тегі, тіпті таңбалар мен графиттер секілді белгілері, жалпы осы ескерткішті талдау мәселелері өзекті болып отыр (сурет 5–12, 14, 15). Бұл орайда Бәйте-3 таңба, белгілерінің барлық түрлерін тек ғана иран тілді әулеттің, рудың еншісіне телінуі даулы мәселе (Яценко, 2005, 115 б.).

Біздің зерттеуіміз барысында Жем өзені бойынан Сармат таңбаларының күрделі түрлері (сурет 10) анықталған болатын (Самашев, 2006, 107 б.).

Бұрын Ә.Х. Марғұлан Орталық Қазақстан жерінен сармат таңбасының бірнеше түрін анықтаған еді (су-

27. Мухар ғұрыптық кешені. Тасбақа-тұғырдағы таңбалар

Тамга на черепахе-постаменте из комплекса Мухар

тамгообразных знаков (Аристов, 1894, с. 418–421; Маллицкий, 1898, с. 43–46, и др.). И действительно отдельные буквы напоминают тамги древних тюрков. Однако, происхождение древнетюркской письменности гораздо более сложная научная проблема, порождающая до сих пор различные подходы и пути ее решения (Аманжолов, 1978, с. 76–85; Лившиц, 1978, с. 93; Гузев, Кляшторный, 1993, с. 60; Кызласов, 1994; Щербак, 2001, с. 32–53).

Однако, так называемая руноподобная надпись зафиксированная в сакском кургане Иссык в Жетысу, заставляет по-новому подойти к решению проблемы происхождения и употребления рунического алфавитного письма в среде кочевых государственных образований в Центральной Азии.

Обратимся теперь непосредственно к древнетюркским тамгам и знакам. Известно, что кочевые этносы – огуз, токуз огыз, сегиз огыз, уч огуз, тургеш, он ок, курыкан, уч курыкан, байырку, уйгур, он уйгур, кыргыз, чик, карлук, басмыл, отуз татар, кытан, татабы, и многие другие, упоминаемые в надписях, имели самостоятельные тамги, как общеплеменные, так и производные от них, а также личные, семейные и родовые, которые определяли их социальный статус, право на собственность и т.д.

Вербальная характеристика знака “tamγa” у древних тюрков имеет двоякое значение: знак, тамга рода или племени и «знак золотой печати кагана». Корень этого слова в древнетюркских надписях изменялся следующим образом: “tap”- // tab- (семантика: след чего-либо, остатки, оставить след, топтать, стопа, наступить) // > tam – (семантика: изготовитель печати, хранитель печати) > tanba (танба, таврировать). В древнемонгольском языке сохранился taba > тав (след), tamaγa > тамага (тамга).

Интересно, почему эти знаки (собственности, для «внешнего предъявления» и т.д., по определению С.А. Яценко) в современном русском языке определяются тюркским словом «тамга»? Как (и когда) оно вытеснило из этой языковой среды ранее существовавшее, вероятнее всего, индоиранского происхождения, обозна-

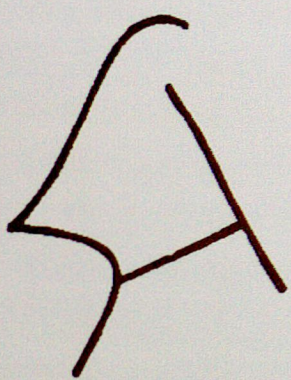

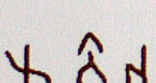

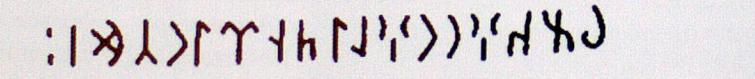

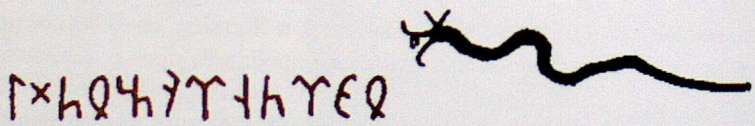

28. Қарабалғасұн-2 бітіктасындағы таңба
Тамга на стеле памятника Карабалгасун-2

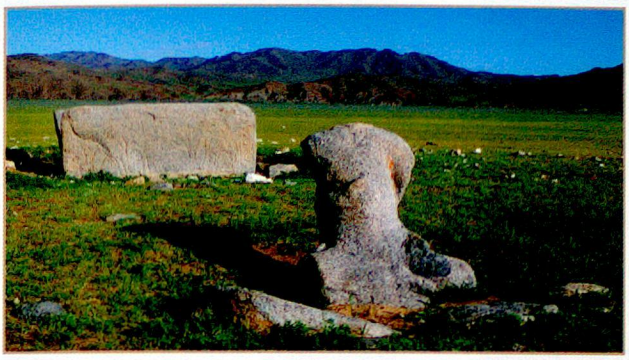

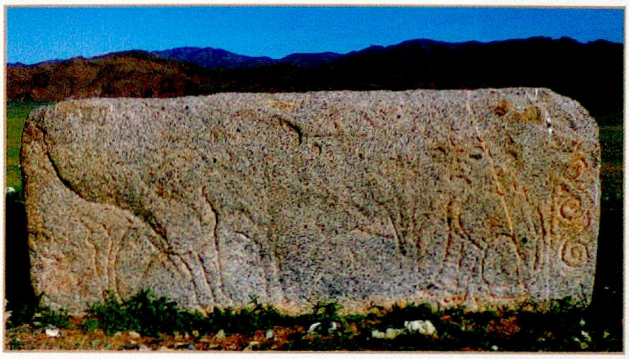

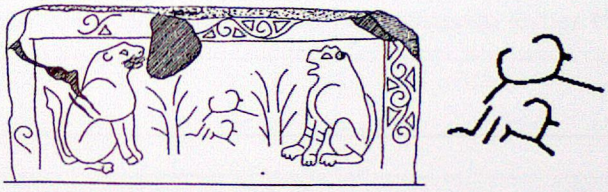

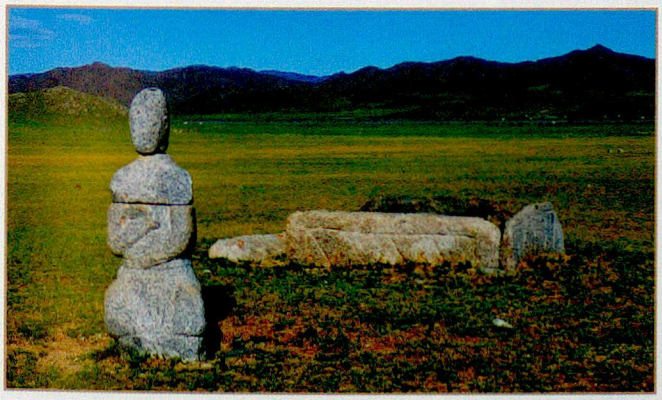
29. Хангидай жартасындағы таңбалар мен көне түрік мәтіні (С.Г. Кляшторный бойынша)
Тамги и надписи на скале Хангидай (по С.Г. Кляшторному)

30. Шатар чулуу гұрыптық кешеніндегі таңбалар (В.Е. Войтов бойынша)
Тамги из комплекса Шатар чулуу (по В.С. Войтову)

31. Шатар чулуу гұрыптық кешені
Поминальный комплекс Шатар чулуу

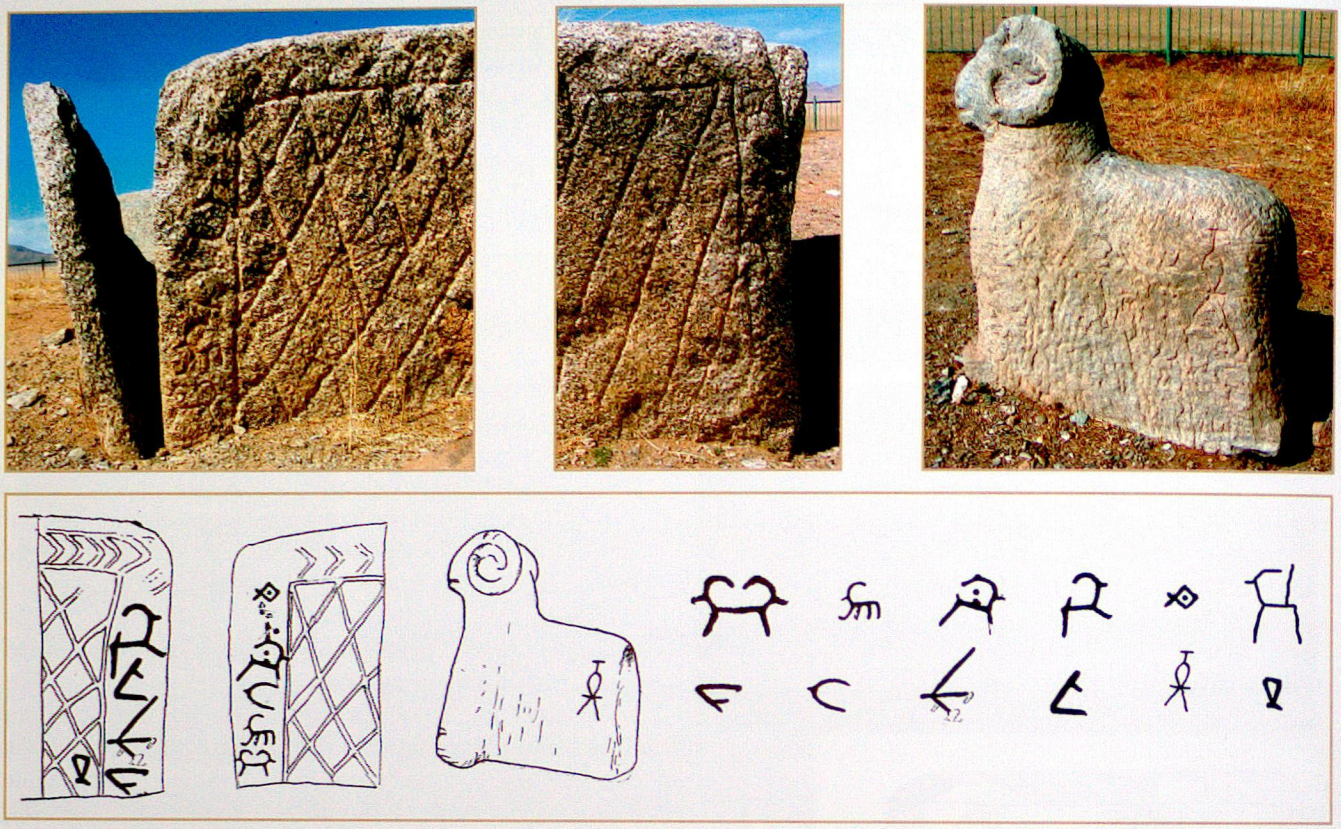
рет 4). Ташкент маңынан табылған таңба-белгілері мен символдары бар ескерткіш тас ерекше жәдігер екенін атап өту керек (сурет 13). Оны біздің заманымыздың бірінші ғасырымен, Қауыншы мәдениетімен байланыстырады. «Отырар-Қаратау» және Жетіасар, Қауыншы мәдениеті Қаңлы этно-саяси бірлестіктерінің негіздері болды (Богомолов, 2003, 83б.).

Бұл ескерткіште өте күрделі заманның композициясы, әлем құрылысы мен адамның заман-кеңістіктегі мифологиялық орны көрсетілген. Аталмыш ескерткіштің біртұтас композициясындағы қосымша көптеген символикалық белгілер юечжи-кушан және де сармат-алан таңбаларымен сырт пішіндері жағынан ұқсас. Аталмыш қосымша элементтер көптеген зерттеушілер «Кубрат ханның қазынасы» деп таныған VII–VIII ғасырдың басындағы Перещепинск кешені жүзіктеріндегі монограммаларды еске түсіреді (Комар, 2006, 226 б.).

Алайда бұл композицияның тұтастығы мен сипаты оның басқа да ерекшеліктері, аталмыш ескерткішті қоғамдық-саяси әрі құқықтық тұрғыдан нақты қызмет атқаратын таңбалар «жиынтығы» деп қарастыруға болмайтынын аңғартады. Мұнда жалпы адамзаттық әмбебап мүддесінің дүниетанымдық ерекшеліктеріне байланысты таңбалау жүйесінің күрделілігі бар. Де-

32. Шатар чулуу гұрыптық кешендегі "қаған таңбасы"
Каганская тамга на памятнике Шатар чулуу

33. Өнгөт ғұрыптық кешені. Таңбалар
Тамги из комплекса Унгет

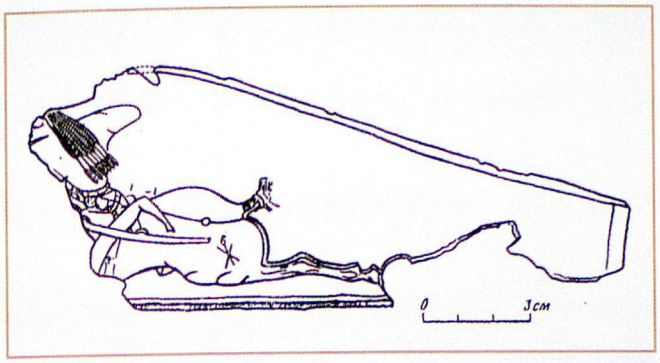
34. Өнгөт ғұрыптық кешені. Таңбалар
Тамги из комплекса Унгет

чение? Древнетюркские тамги-знаки, известные на сегодняшний день, проявляются на разных уровнях: герб высших правителей Тюркского Эля – кагана, ягбу, принцев (тегин), великих князей, далее – чур, тархан, бек и др.); эмблема родоплеменных объединений (один знак и производные от него); знаки-тамги отдельных личностей и патриархальных семей (личные тамги, метки для тавреня лошадей, другого скота и т.д.).

Трудно переоценить значение древнетюркского нумизматического комплекса для идентификации и хронологической атрибуции каждой из этих групп знаков по указанным группам (Баратова, 2007, с. 41–52; Бабаяров, 2007, и др.)

Поскольку наибольшая концентрация памятников древнетюркской культуры с тамгами выявлена на территории современной Монголии, то для раскрытия содержания раздела мы в первую очередь обратились к материалам, происходящим из этой страны.

Среди древнетюркских этнокультурных атрибутов особое место принадлежит так называемой «каганской»

35 Жоғарғы Чир юрт. Солтүстік Кавказ. Дагестан (М.Г. Магомедов бойынша)
Верхний Чир юрт. Северный Кавказ. Дагестан (по М.Г. Магомедову)

36. Дэл уул жартасындағы таңбалар (Ц. Баттулга бойынша)
Тамги на скале Дэл уул (по Ц. Баттулга)

генмен Байкөлдің арғы бетінен Мысырға дейінгі аумақтағы археологиялық, этнографиялық алуан түрлі ескерткіштерден Маңғыстаудағы қазақтардың құлпытасына дейінгі аралықтан ұқсас көріністерді іздеп көрген Г.И. Богомоловтың талдау ізденістері әдістемелік тұрғыдан толығымен оң нәтиже бере алмады (Богомолов, 2003, 83–95 б.). Хұн дәуірінің әр түрлі зат бұйымдарға, жартастарға қашалған нақты таңба, белгілері әзірше Моңғолияда ғана кездеседі (сурет 16–19). Хұн дәуірінің таңба іспетті белгілері мен көне түрік

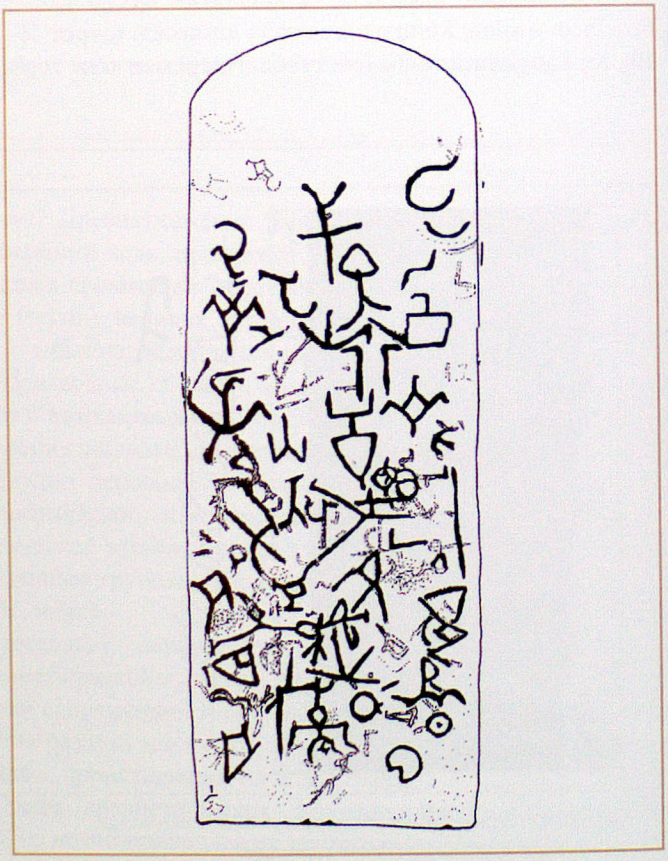
37. Қара-қату (Эрээн-харганат) ескерткішіндегі таңбалар
Тамги на стеле Кара-кату (Эрээн-харганат)

38. Шивээт улаан гүрыптық кешені таңбатасы
Стела с тамгами из поминального комплекса Шивээт улаан

Қазақ-моңғол тарихи-мәдени экспедициясына қатысушылар Д. Баяр, З. Самашев, Н. Базылхан 2007 ж.
Участники Казахско-монгольской историко-культурной экспедиции 2007 г. Д. Баяр, З. Самашев и Н. Базылхан

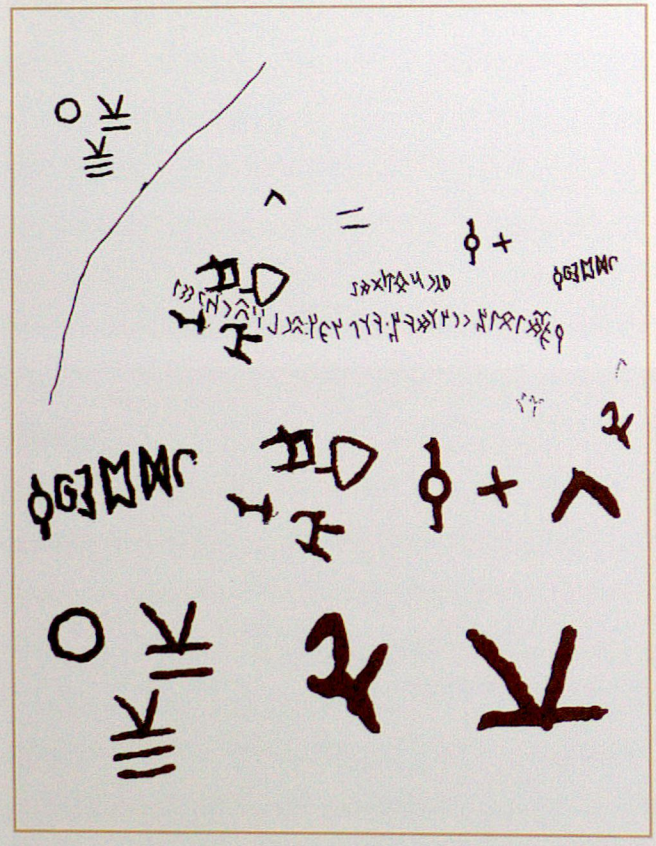

Шивээт улаан таңбалары
Тамги на стеле Шивээт улаан

39. Дарви жартасындағы таңбалар. Қобда аймағы. Моңғолия
Тамги на скале Дарви. Ховдский аймак. Монголия

Қазақ-моңғол тарихи-мәдени экспедициясы жетекшісі З. Самашев және моңғол археологы Д. Баяр Шивээт улаан ғұрыптық кешенінің таңбатасын зерттеу кезінде. 2009 ж.

Руководитель Казахско-монгольской историко-культурной экспедиции З. Самашев с монгольским археологом Д. Баяр изучает тамги поминального комплекса «Шивээт улаан». 2009 г.

дәуірінің және де қазіргі түрік-моңғол халықтарының таңба белгілері, олардың типологиясы, топтамалары, салыстырмалы талдаулары туралы Х. Пэрлээнің қызықты монографиялық еңбегі бар (Пэрлээ, 1976).

Орталық Азиядан Солтүстік Қара теңіз аумағына дейінгі «сарматтық» таңба белгілерді негізінен Моңғолияда пайда болған хүн дәуірінің таңба белгілерімен салыстыра қарағанда, сарматтық белгілердің сарқыншақ тегін аңғаруға болады.

Сонда, көне түрік таңбалардың негізгі ұйытқысы хүнсармат текті мотивтерімен қоса ою өрнегінің аздығы, тіпті геометриялық сызықтарының молдығы аталмыш таңбалардың өзгеше даму сатысының ерекшелігін көрсетеді.

Кейбір зерттеушілер көне түрік бітіктерінің әліппесі таңба іспетті белгілерден пайда болды деген пікірді айтқан болатын (Аристов, 1894, 418–421 б.; Маллицкий, 1898, 43–46 б. және т.б.). Шын мәнінде түрік бітігінің кейбір таңба-әріптері көне түрік таңбаларына ұқсас. Алайда көне түрік бітігінің шығу тегін анықтау өте күрделі ғылыми зерттеу мәселесі екендігін, сондай-ақ қазірге дейін алуан түрлі талдаулар мен ұсыныстар бар екенін айтқанымыз жөн (Аманжолов, 1978, 76–85 б.; Лившиц, 1978, 93 б.; Гузев, Кляшторный, 1993, 60 б.; Кызласов, 1994; Щербак, 2001, 32–53 б.).

Жетісудағы Есік сақ қорғанынан табылған руна іспетті жазудың өзі Орталық Азиядағы көшпелі мемлекет құрылысы руна жазуын қолданғандығын, оның шығу тегінің ежелден басталғандығын аңғартады.

Ал енді, нақты көне түрік таңбаларына назар аударайық. Көне түрік дәуіріндегі бітіктастарда аталатын оғыз, тоғыз оғыз, сегіз оғыз, үш оғыз, түргеш, он оқ, құрықан, үш құрықан, байырқу, үйғыр, он үйғыр, қырқыз, чік, қарлұқ, басмыл, отұз татар, қытан, татабы және т.б. көптеген көшпелі этностардың өз алдына жеке-жеке арнайы таңбалары болды. Онда жалпы тайпалық таңбалары, одан өрбіген туынды әрі күрделі таңбалары, сонымен қатар жеке, отбасылық, рулық, тайпалық секілді олар билік, меншік иелерінің қоғамдық мәртебесін айқындайтын саяси-әлеуметтік белгілер болып табылады.

Көне түріктер осы таңбаларын «tamγa» деп атады, ол екі мағынаны білдірді. Біріншісі – «ру, тайпалардың белгісі, таңбасы», екіншісі «қағанның алтын мөр белгісі». Көне түрік бітік тілінде аталмыш сөздің түптөркіні *tap- // * tab- (семантикасы: бірдеңенің ізі, қалдығы, із қалдыру – «таптау, табы, табандау») // > tam- (семантикасы: «тамызу, күйдіру, белгі-ен басу») > tam+γa > tamγan (tamγa+n / tamγa+čï – семантикасы: мөр жасаушы, мөр таңба сақтаушы) > taŋba («таңба,

тамге (рис. 20–33, 36, 39, 46, 47, 52, 53, 59, 67, 72, 74, 76, 85), обозначаемой в виде силуэта горного козла с добавлением прямой черточки на спине (рис. 20–24) – геральдическому знаку правящей династии второго тюркского каганата (680–745 гг.) – роду «ашина».

Эта тамга представлена на орхонских стелах с надписями в честь Культегина, Бильге кагана, а на онгинских стелах Ел Етмиш ябгу – дважды с дополнительными знаками в виде жезла (или посоха) с загнутым навершием, наподобие, тех, что изображены на некоторых древнетюркских изваяниях (Ермоленко, Курманкулов, Баяр, 2005, с. 76–81), на скале Дэл уула и др.

Она же нанесена на скульптуру льва из Шивээт улаана, на плиту-обелиск Алтын тамган тархана из Хул Асхата и несколько видоизмененной на одно изваяние из Хошо-Цайдама-2 (рис. 22, 23, 25). Дополнительный элемент, примыкающий к корпусу «архара» несколько меняет его образ и превращая чуть ли не в хищника (или мифическое существо – рогатого дракона) с длинным, поднятым кверху извилистым хвостом. Это, в свою очередь, позволяет предполагать иное толкование семантики данной тамги.

Иконографически близкие образы тамгообразного горного козла или, скорее всего, архара вырезаны на стеле из Орду-балыка (Карабалгасуна) (рис. 28) и на скульптурном изваянии с надписью Чойра (рис. 26), на черепахе-постаменте для стелы памятника «Мухар» (рис. 27), а также на стенах орнаментированных плит ящиков-саркофагов мемориального комплекса Онгут (Унгет) (рис. 33). Этот комплекс связан, как полагают, с именем Инань кагана, правителя племени сеяньто, переселившегося в первой трети VII в. в Монголию с юго-запада, и датируется 645–646 гг. (Войтов, 1996, с. 31). На плитах онгутского комплекса имеются тамги и других типов, том числе, усложненные, состоящие из 4–5-ти элементов (рис. 33). Это, прежде всего, тамга на каменной скульптуре барана (рис. 34).

Интересно, что выгравированная на костяной наклад-

40. Башҡортстандағы таңбалы тас
Тамгообразные знаки на плите из Башкортостана

41. Көне түрік тиындарындағы таңбалар. Шаш өңірі (Г. Бабаяров бойынша)
Тамги древнетюркского времени на монетах из Чачского оазиса (по Г. Бабаярову)

ке седла, тамга на крупе коня (рис. 35) с восседающим лучником из кургана № 17 верхнечирюртовского могильника в Дагестане, достаточно четко датируется по находке византийской монеты 582–602 гг., функционально и по структуре (напоминает сильно стилизованную антропоморфную фигуру) сходна с онгутской тамгой на скульптуре барана. Впрочем, авторы находок также связывают происхождение этого памятника с кочевым миром (Магомедов, 1983, с. 77–79).

Исходная форма этой тамги с дополнительными черточками снизу и без них зафиксирована в Монголии на скалах «Дэл уул» (рис. 36), а в сомоне Дарви – в сопровождении древнетюркских надписей (рис. 39).

Последние интересны в плане констатации факта союза племен – Ayčur biti(di)m Külüg tapa : bit(idim) Ayčur bitidim jegirmi ebin on ülümken: kelip: ögü: tolγu toqïdï – « /Я/ Айчур написал. Достиг, (Кюлюк?) (я) написал. Двадцать семья десять часть высечали на скале».

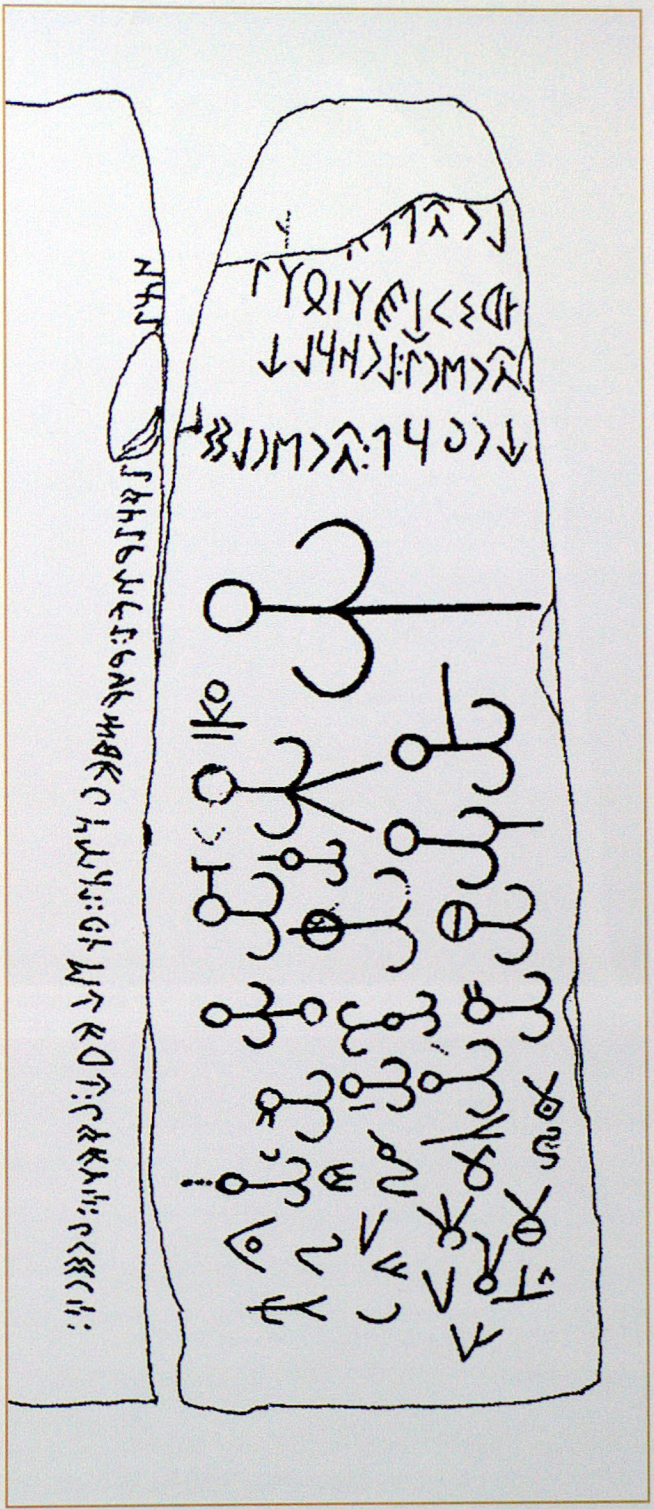
Жезловидные тамги, представляющие собой предмет с крюком на конце, кроме онгинских стел встречены на балбале из Хошо-Цайдама и на битиктасе из Карабалгасун2 , а также на стеле с надписью из Кара-кату (Эрээн харгант) (рис. 37), недалеко от Баян-Ольгий, в сомоне Бугуты, у подножия горы Нохой хуцдаг, осмотренной нами в 2007 г.

Тщательно обработанная песчаниковая плита-обелиск с 60-ю высеченными знаками-тамгами из древнетюркского поминального комплекса Шивээт улаан в Центральной Монголии осмотрена многими учеными, начиная с руководителя финской экспедиции 1912 г. Г. Рамстеда.

В 2007–2009 гг. плита с тамгами из Шивээт улаана, уже находящаяся во дворе одного из действующих монастырей Хайрхан сомона, обследована нами (рис. 38, 39). Этот памятник, действительно, представляет собой «энциклопедию» с большим «скоплением» (Яценко, 2001, с. 61), или «собранием» (Богомолов, 2003, с. 89), разнообразных тамг.

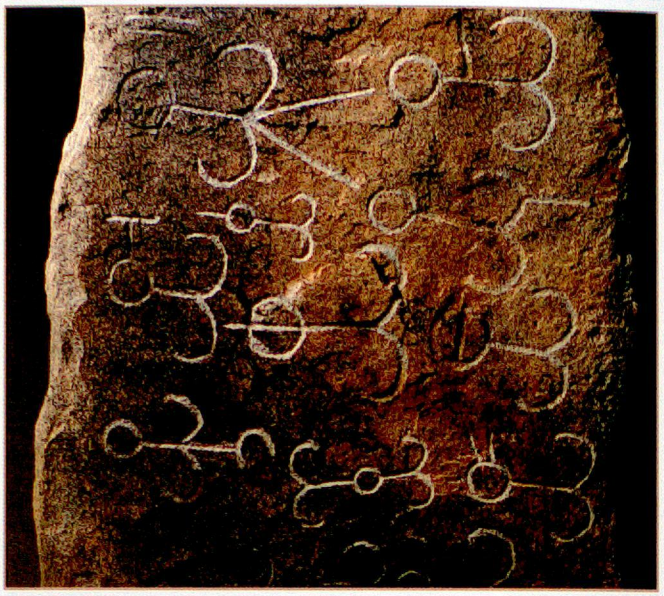
О времени сооружения всего Шивээт улаанского комплекса нет единого мнения у исследователей. Так, С.Г. Кляшторный считает, что памятник, состоящий из

42. Бөмбөгөр ғұрыптық кешені. Бітіктастағы таңбалар мен көне түрік мәтіні
Стела с тамгами и надписями в комплексе Бомбогор

таңбалау») деген бағытта дамып өрбіген. Көне моңғол тілінде taba > тав (табы, бірдеменің ізі), tamaγa> тамага> тамга (таңба) тұлғасында сақталған.

Бір қызықты тұсы (С.А. Яценконың айтуынша жеке меншіктің «сыртқы көрінісі» іспетті) осы белгілер неліктен қазіргі орыс тілінде «тамга» делініп, көне түрік сөзімен қолданылып келе жатқандығы. Онда үнді-иран тілдерінің тегімен айтылып келген ежелгі сөз бен оның мағынасы қалайша (қашан) ысырылып кетті? Көне түрік таңбалары мен белгілерінің қазірге дейінгі белгілілерінде бірнеше деңгейлері бар: Түрік Елінің ең жоғарғы билеушілері – қаған, йабғұ, шад, тегіндердің елтаңбасы, одан кейін – чұр, тархан, бек және т.б. билік тұлғаларының таңбалары, сонымен қатар ру, тайпа, одақтардың эмблемалары (бір таңба және оның бірнеше түрлері); жеке тұлғалық және аталық отбасының таңбалары (жеке тұлғалық, жылқы, малға салатын ен белгілері және т.б.).

Көне түрік нумизматикалық кешенінің маңыздылығын аталмыш топтар бойынша таңба белгілерінің хронологиялық анықтамалары мен сәйкестіктері негізінде бағамдау қиынға соғады (Баратова, 2007, 41–52 б.; Бабаяров, 2007, және тағы басқалар)

Көне түрік мәдениетінің шоғыры мол таңбалы ескерткіштері қазіргі Моңғолия жерінен анықталғандықтан, таңбалар табиғатын айқындауда біз әуелі осы жердің негізгі материалдарына назар аударамыз.

Көне түрік этномәдени ерекшеліктерінің ішінде «қаған әулетінің таңбасы» деп аталатын ерекше бітімді таңбаның орны бөлек (сурет 20–33, 36, 39, 46, 47, 52, 53, 59, 67, 72, 74, 76, 85). Ол – тауешкінің арқа жон тұсына түзу сызық салған кескінді таңба (сурет 20–24). Яғни «екінші түрік қағандығының (680–745 жж.) қытайша «ашина» әулетінің геральдикалық белгісі» деп те қарастырылады.

Бұл таңба орхон ескерткіштері – Күлтегін мен Білге

прямоугольного насыпного каменного вала, разделенного внутренней перегородкой, со множеством скульптур людей и львов, а также описываемой плитой с тамгами был возведен в 693 г. в честь Ильтерес (Кутлук) кагана, умершего в 692 г. (Кляшторный, 1978, с. 576).

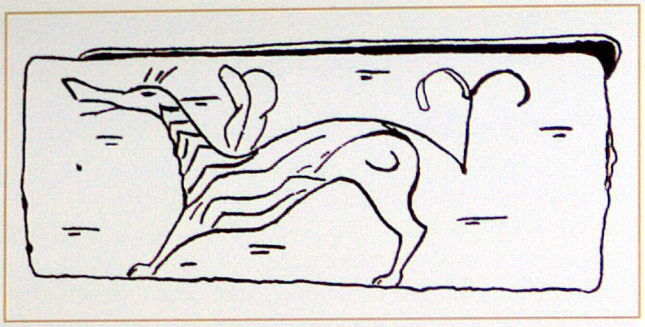
В.В. Войтов также склонен считать, что эти тамги-гербы принадлежали вождям тюркских родов и племен – сподвижникам Ильтерес кагана (Кутлук, Гудулушех) из правящего рода тюрок-тугю – отца Кюлтегина, поддержавших его в борьбе против китайцев и тем самым вернувшим тюркам независимость, в результате чего возник Второй тюркский каганат (Войтов, 1996, с. 88). Д. Баяр указывает на сходство иконографии Шивээт улаанских скульптур с манерой изображения рук на изваяниях «плакальщиц» из комплекса Культегина и идентичность некоторых знаков с тамгами на древнетюркских стелах с надписями (Баяр, 1997, с. 34).

Однако есть и другие объяснения этого феномена.

Интересную мысль в свое время высказал монгольский ученый Ц. Доржсурэн, относя возникновение этого памятника к VI в. (Доржсурэн, 1957, с. 45–47).

Н. Базылхан полагает, что памятник, где отсутствует письменный комментарий, характерный для периода правления Ильтереса, Капаган и Бильге каганов, может принадлежать к более ранним временам Бумына и Истеми каганов, т.е. к V–VII вв., когда весь Тюркский эль находился под знаменем одного кагана – объединителя (Базылхан, 2006, с. 47–49).

Для нас вполне достаточно, что тамги на шивээт-улаанской плите и, особенно, каганские на скульптурах львов, стоящих при входе в комплекс являются редчайшим «собранием» такого рода, особо ценными источниками, которые в совокупности с письменными данными позволяют реконструировать некоторые эпизоды истории становления древнетюркских государственных образований, их погребально-поминальной практики, мировоззрения и религиозно-мифологических представлений, правовых норм и т.д.

43. Ағаш қобдишадағы таңба. Солтүстік Кавказ. (А.А. Демаков, Д.А. Фоменко бойынша)

Тамга на деревяной шкатулке из Подорвонной Балки. Северный Кавказ (по А.А. Демакову, Д.А. Фоменко)

қаған бітіктастарында, Онгин ескерткіші, яғни Ел етміш йабғуға арналған бітіктаста басы иілген аса таяқ іспетті (таяқша) қосымша белгімен екі рет қашалған. Мұндай кескін таңбалар кейбір бәдіздерде (тасмүсін) (Ермоленко, Курманкулов, Баяр, 2005, 76–81 б.), «Дэл уул» жартасында және т.б. ескерткіштерде кездеседі.

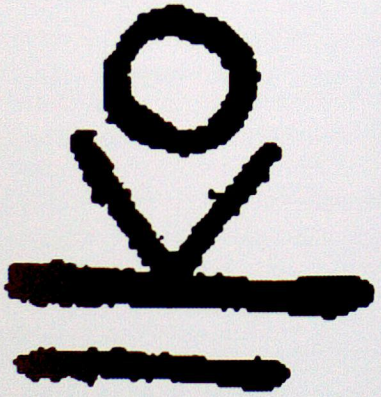
Мұндай таңба Шивээт улаан ғұрыптық кешеніндегі арыстан таста, Хөл Асгаттағы Алтын тамға тархан бітіктасында, біршама өзгерісті түрімен Хөшөө-Цайдам-2 ескерткішінің бәдізінде кездеседі (сурет 22, 23, 25).

Бір қызықтысы, «тауешкінің» төменгі тұсындағы қосымша сызық оның бейнесі мен құйрығын ұзартып, тіпті оны бөтен бір жыртқыш хайуанға (мүйізді айдаһар іспетті мифтік жануарға) айналдырғандай, олай болса аталмыш таңбаны басқаша сипаттауға болар.

Тауешкінің, яғни арқардың бейнесіне ұқсас таңбалар Орды-балықтағы (Қарабалғасұн-2) бітіктаста (сурет 28), Чойр көне түрік мәтінді бәдізінде (сурет 26), «Мухар» ғұрыптық кешені бітіктасының тасбақа тұғырында (сурет 27), сонымен қатар «Өнгөт» ғұрыптық кешеннің оюөрнекті барық сандықтастарының жиектеріне (сурет 33) қашалған. «Өнгөт» ғұрыптық кешенді зерттеушілер, VII ғасырдың ширегінде оңтүстік батыстан Моңғолияға сеяньто тайпасының Инан қағаны 645–646 жылдары қоныстануымен байланыстырады (Войтов, 1996, 31 б.). «Өнгөт» ғұрыптық кешенінің барық сандықтастар жиегіндегі таңбалар 4–5 бөліктерден құралған, онда күрделі түрлері де баршылық (сурет 33). Оның бірі – қойтастағы таңба (сурет 34).

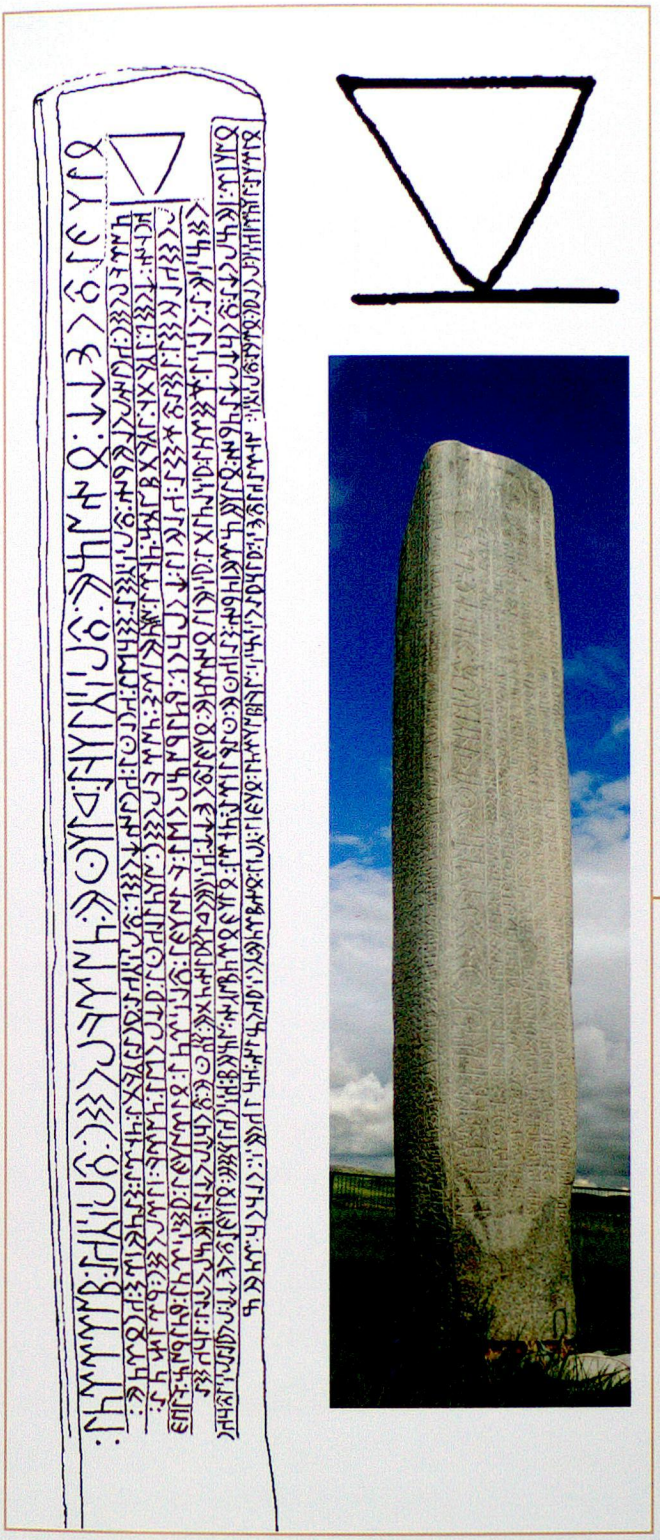
Дағыстандағы «Жоғары Чир юрт» № 17 қорған моласынан табылған ердің сүйек жапсырмасында бейнеленген садақшы мерген атының санындағы таңбаны ерекше атап өту керек (сурет 35). Бұның мерзімін византиялық тиын арқылы 582–602 жж. деп мейлінше нақты анықтаған. Қызметі мен құрылымы тік пішінді (өзгеріске ұшыраған антропоморфтық түрді еске түсіретін) бұл таңба «Өнгөт» кешеннің қойтастағы

44. Дарви жартасындағы таңбалар
Тамги на скале Дарви

Бөмбөгөр бітіктасындағы таңба
Тамга на стеле из Бомбогора

45. Тұңықұқ бітіктасындағы таңба
Тамга на стеле Тоньюкука

таңбамен ұқсас келеді. Бұл табылымның авторлары да аталмыш ескерткішті көшпелі әлеммен байланыстырады (Магомедов, 1983, 77–79 б.).

Осы таңбаның төменгі тұсында қосымша сызықты әуелгі түрі «Дэл уул» жартасында (сурет 36) және Дарви сұмыны жартасында бар. Мұнда таңбалармен қатар көне түрік мәтін қашалғаны кездеседі (сурет 39).

«Дарви» жартасындағы таңбаның ерекшелігі көне түрік ру-тайпалық одақтары туралы сыр шертетінімен қызықты. Ол мәтінде: Ayčur biti(di)m Külüg tapa: bit(idim) Ayčur bitidim jegirmi ebin on ülümken: kelip: ögü: tolγu toqïdï. «Ай чұр жаздым. Атаққа (Күлікке?) жетіп жаз(дым). Ай чұр жаздым, жиырма үйдің он үлесім(дері) келіп, үгітіп (толық танбаларын) жартасқа қашады».

Сонымен қатар 2007 жылы біз зерттеген, бір ұшында ілгек сызықты таяқша таңба «Хөшөө-Цайдам-2» кешеніндегі балбалда, «Қарабалғасұн-2» бітіктасында, Баян-Өлгий аймағы Бұғыты сұмыны «Нохой хуцдаг» тауындағы «Қара-қату» ескерткішінде (сурет 37) кездеседі. Орталық Моңғолиядағы көне түрік бітіктастарында аталатын Ханұй, Хүнүй өзенінің қиылысында орналасқан «Шивээт улаан» ғұрыптық кешенінің жақсылап өңдеген құмдақтасқа 60-тан астам таңба, белгілер қашалған. Бұл ескерткіш тасты Финлян-

Нельзя не упомянуть здесь один загадочный двухслойный памятник из Башкирии, квалифицируемый как стела с тамгами, наподобие шивээтулаанской (рис. 23, 38). Верхний слой – арабографическая эпитафия не позже XIV в., а знаки нижнего слоя имеют аналогии среди древнетюркских тамг (Ишбердин, 1980, с. 64–67; Кляшторный, 1980, с. 67).

Другой, не менее замечательный памятник подобного рода – бомбогорская стела из Баян-Хонгорского аймака Монголии, местечка Шивээтийн чулун хошоо, также входит в состав культово-поминального комплекса.

На лицевой поверхности стелы высечены 35 тамгообразных знаков, а выше них располагаются 4 строчки надписи и на торце – одна длинная строка древнетюркского текста. Надписи, где упоминаются басмылы, карлуки, прочитаны Н. Базылханом. Датируется стела некоторыми исследователями VIII в. н.э.

«alu altuni /?/…El Beslig qunčuyiŋ utu altuni alu Qarluq : qubarip: utu altun aldi . Üze /Teŋirike/ asïra jerke: jükünüküm bar erti : yaŋïltuqïm yoq : Basmïlïγ: budunïγ...»

46. Шивээт толгой тауындағы таңбалар. Хөшөө-Цайдам. Моңголия

Тамги на горе Шивээт толгой. Хошо-Цайдам. Монголия

дия экспедициясының жетекшісі Г.И. Рамстедт 1912 ж. анықтағаннан бері көптеген ғалымдар зерттеген.

Хайрхан сумындағы лама пұтханасының ауласындағы аталмыш ескерткішті 2007–2009 жылдары біз тағы да зерттеген болатынбыз (сурет 38). Бұл ескерткіш шын мәнінде алуан түрлі таңбалардың «жиынтығы» (Яценко, 2001, 61 б.), көп мағлұматтарды «жинастырған» (Богомолов, 2003, 89 б.) біртұтас қор деп айтуға болады.

«Шивээт улаан» ғұрыптық кешенінің мерзімі жайлы зерттеушілерде бірізді пікір жоқ. Мысалы, С.Г. Кляшторный, 692 ж. қайтыс болған Елтеріс (Құтлық) қағанға арналып 693 ж. орнатылған дейді. Бұл ғұрыптық кешенде тастан жасалған текше қоршаудың ішкі тұсында тас үйінді қорған орналасқан және көптеген адам, арыстан бейнелі мүсіндер, аталмыш таңбалары бар ескерткіш тастан құралады (Кляшторный, 1978, с. 576)

В.В. Войтов ескерткіштегі таңба белгілер «екінші» түрік қағандығының негізін қалаушы, қытайларға қарсы күресіп, түріктерге тәуелсіздік әкелген билеуші тайпа Құлтегіннің әкесі Елтеріс қағанның (Құтлық, қытайша «Гудулу-шеху») нөкерлерінікі, яғни түрік ру-тайпа басшыларынікі деп есептейді (Войтов, 1996, 88 б.).

Моңғол ғалымы Д. Баяр екі қолын кеудесіне ұстап «қайғырып тұрған» әйел мүсіндерінің Күлтегін ғұрыптық кешеніндегі бәдізге ұқсастығын, сондай-ақ таңбатастағы таңбалары да көне түрік бітігінің таңбаәріптеріне етене жақындығын ерекше атап айтады (Баяр, 1997, с. 34).

Сонымен қатар, аса құнды осынау ескерткіш жайында тағы қызықты пікірлер бар. Кезінде моңғол археолог ғалымы Ц. Доржсүрэн аталмыш кешен VI ғасырдан бұрынғы ескерткіш деп өте қызықты пікір білдірді (Доржсүрэн, 1957, с. 45–47).

Н. Базылхан аталмыш кешен жайында: «Елтеріс, Қапаған, Білге қағандар кезінде көне түрік бітік кең қолданылған. Аталмыш ғұрыптық кешеннің таңбатасында көптеген ру, тайпа, этносаяси одақтардың таңбалары бар, ал түрік бітік мәтіні жоқ. Демек бұл таңбатас ол қағандардан бұрынғы дәуірде, атап айтқанда, Бұмын (Ел қаған) қаған, Естемі және т.б. қағандар дәуірлеріне жетелейді. Сондықтан аталмыш таңбатас және ғұрыптық кешені күллі түрік тектес және көшпелі ру-тайпа, одақтарды бір көк тудың астына біріктірген қағанға арналған. Бұл қағанды құрметтеп, аза тұтудың белгісі, ырым жосындық символы ретінде таңбатас қашалған. Біріккен ру-тайпа, одақтары, этносаяси бірлестіктердің таңбалары соның айғағы. Таңбатасты қашап орнату кезінде түрік бітігі қолданылған болса, онда

«... брали золото Ел Беслик принцесса Ал? Карлуки собирался взяли золото. Поклянюсь наверху Тенгри, внизу землю. Не ошибаться. Басмили весь народы...».

Один из знаков, видимо, представляет собой символ племенного союза. В основе его круг с горизонтальной черточкой справа, заканчивающейся фигурой в виде вертикальных рогов архара, обращенных загнутыми концами внутрь (влево). Этот знак повторяется 15 раз с добавленными элементами, олицетворяя тем самым родство и близость лиц, запечатлевших свои тамги на этой стеле и причастных к судьбе человека, в честь которого был возведен данный поминально-мемориальный комплекс.

Единичные образцы медных монет с изображением схожей тамги, названной Г. Бабаяровым «якореобразной», в сочетании с согдийской легендой найдены в Чачском оазисе, входившем в свое время в состав западнотюркского каганата (рис. 41). Здесь они и чеканились от имени верховных тюркских правителей с титулом «каган». Монеты с легендой «Тарду каган» и тамгой, наподобие бомбогорских, чеканились, как полагает Г. Бабаяров, в 576–603 гг. одним из основоположников Западно-Тюркского каганата, сыном Истеми ябгу – Тарду каганом (кит. Да-ту кехан). Автор не исключает, что это может быть и указанием на титул тарду каган.

Основываясь на данных китайских источников, он утверждает, что Тарду каган в начале 580-х гг. «добился независимости западного крыла Тюркского каганата, но в середине 80-х гг., лишившись власти, ушел на восток, т.е. в Монголию. Добившись там успеха, он захватил власть в Восточном (Центральном) каганате и в дальнейшем, на короткое время (600–603 гг.) объединил Восточный и Западный каганаты, объявив себя «великим каганом». Нам представляется, что монеты с именем Тарду кагана могли быть выпущены именно в этот период» (Бабаяров, 2007, с. 7–9, 23–25 ; 2007, с. 62–65). Относительно трактовки легенд этих монет и даты чеканки существуют и другие суждения. Э.В. Ртвеладзе датирует их второй половиной VII – началом VIII в. н.э. (Исхаков, Камолиддин, Бабаяров, 2007, с. 39).

Вероятно, особую позицию занимал Е.В. Зеймаль, ин-

терпретируя этот же нумизматический материал из Чача, особенно исследуя этнополитические аспекты проблемы, поскольку он даже не употреблял в своей последней сводке такие ключевые понятия, как «каган», «ябгу», «тюркские правители» (Зеймаль, 1999, с. 203–205).

Типологически близкий знак изображен на боковой стенке деревянной шкатулки, найденной в женском погребении могильника Подорванная Балка на территории Северного Кавказа (Демаков, Фоменко, 1998, с. 399, 405, рис. 7). Видимо, любопытное продолжение имеет этот знак в виде надчекана на золотоордынских монетах XIV века, квалифицируемый уже как знак русских рязанских князей (Государственный Эрмитаж, отдел нумизматики, инв. № 2154).

По замыслу и назначению бомбогорский памятник стоит в одном ряду с другими замечательными орхонскими памятниками каганско-княжеского круга. Иные знаки этой стелы также находят соответствия среди известных древнетюркских тамг. Из бомбогорских знаков

выделяется еще одна усложненная тамга, сочетающая четыре самостоятельных элемента: на горизонтальной черточке развилка, выше нее – круг, а ниже – короткая полоска. В качестве основного элемента в данном случае выступает развилка (рис. 44).

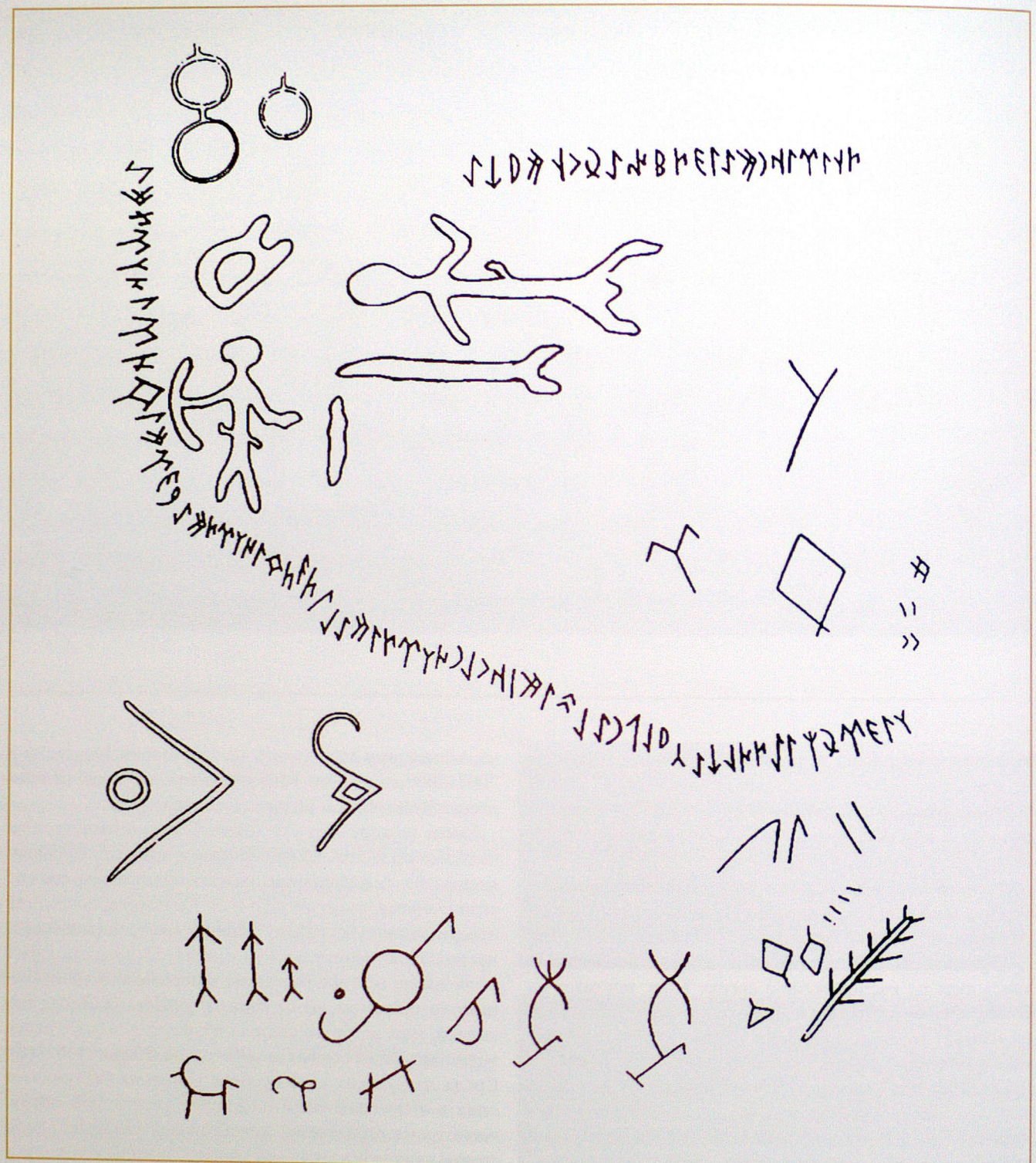
В законченном виде данный тип олицетворяет, возможно, союз или объединение нескольких родственных племен.

Обращает на себя внимание и то, что описываемая тамга судя по расположению сверху вниз, занимает на бомбогорском битиктасе второе по значимости место, а на Шивээт улаанской «энциклопедии» – рядовое находясь в гуще других, даже немного ниже.

Тамга из Дэл уула (рис. 47) отличается от исходной тем, что сверху вместо круга имеет перекладину, в результате чего развилка превратилась в равнобедренный треугольник , обращенный вершиной вниз, что сближает ее с тамгой на битиктасе в честь Тоньюкука (рис. 45).

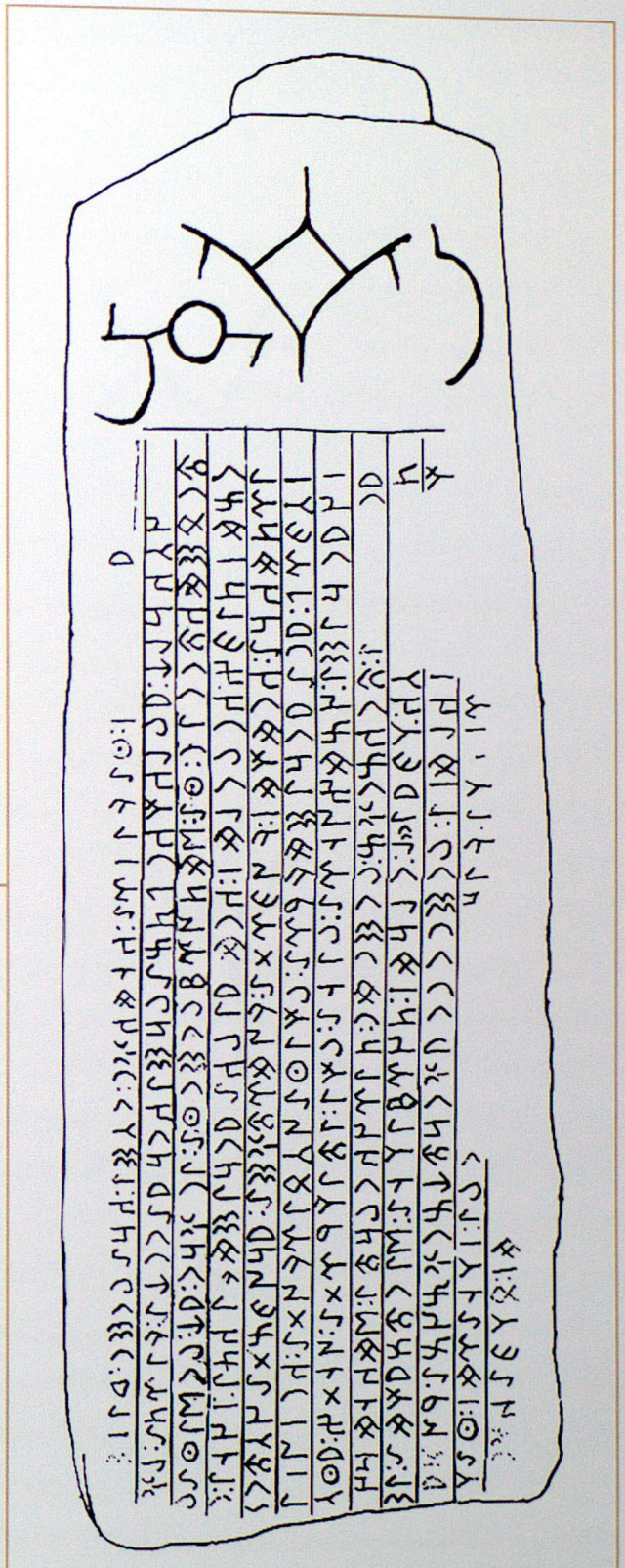
Близкие тамги, но с некоторыми дополнительными элементами мы изучали на территории Монголии в 2007–2009 гг. на горе Шивээт толгой, недалеко от комплекса Культегина и Бильге кагана (рис. 46).

Тамги на горе Дэл уул (около 20-ти экземпляров) и надписи возле них, обнаруженные и впервые опубликованные Ю. Болдбаатаром привлекли внимание многих специалистов, в том числе и И.Л. Кызласова, последний относит их к «уйгурскому периоду местной раннесредневековой истории, т.е. к VIII – началу IX в.» и связывает содержание текста с рассказом манихейского проповедника «о принятом им от воина и удалого охотника покаянии, грех которого состоял в совершенных им ранее убийствах живых существ» (Кызласов, 2004, с. 116, 118). Среди дэлуулских тамг особого внимания заслуживает одна в виде правосторонней дуги, увенчанной двумя, чаще тремя отростками, идущими под углом из одной точки, наподобие «птичьей лапы». Нижний конец дуги соединяется с прямой полоской, концы которой ограничены противоположно направленными короткими

47. Дэл уул жартасындағы таңбалардың көшірмесі (Ю. Болдбаатар бойынша)
Тамги с надписьями на скале Дэл уул (по Ю. Болдбаатару)

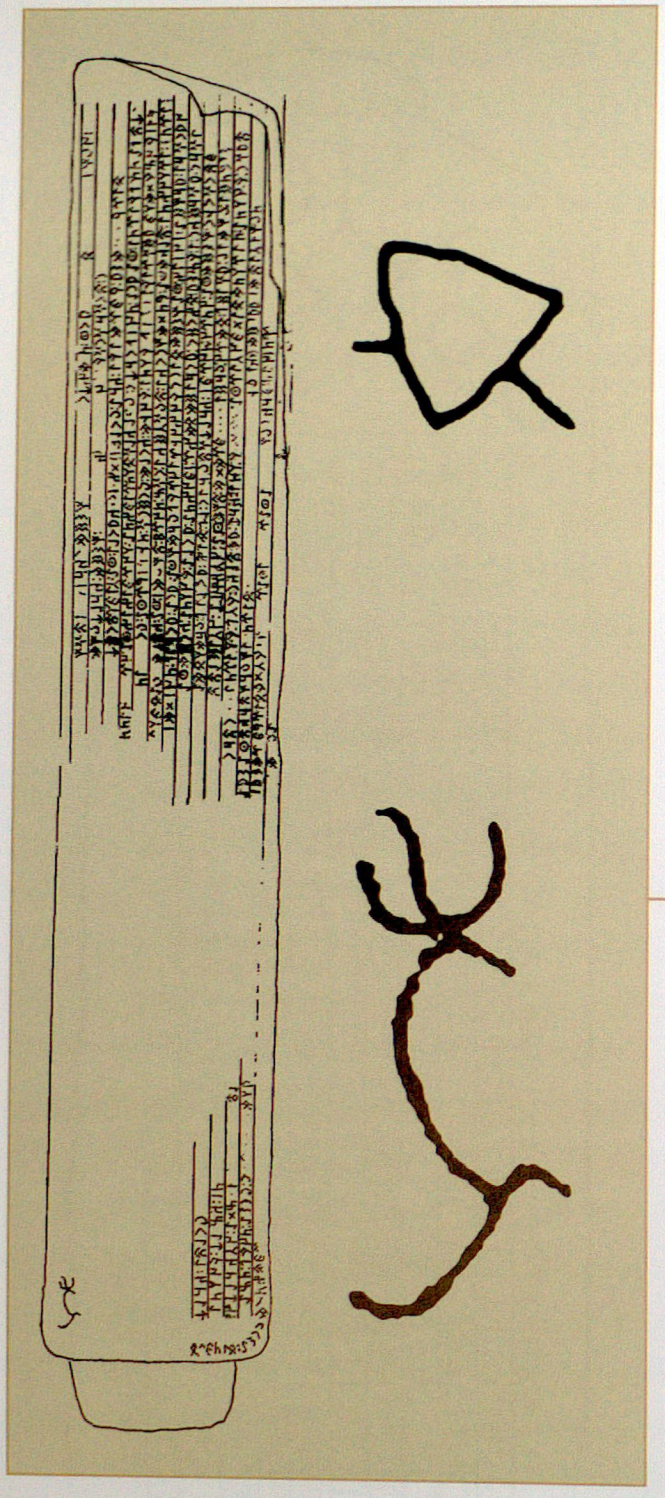

48. Ел етміш Білге қағанның бітіктасындағы таңбалар
Тамги на стеле Ел етмиш Бильге кагана

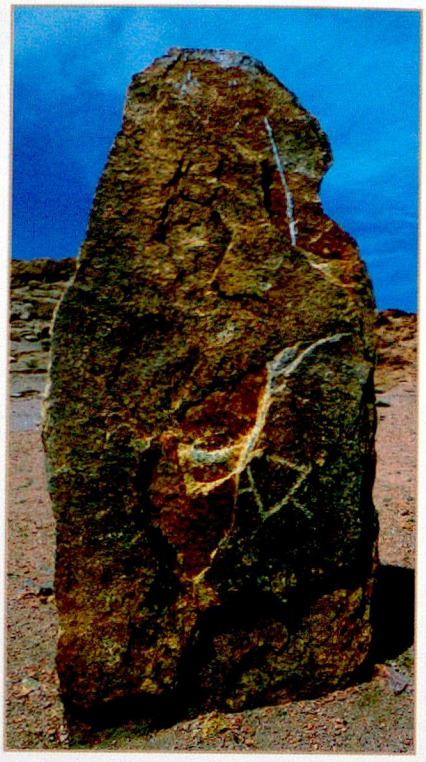
вертикалями. Она идентична тамгам на стеле Ел етмиш кагана (Мойын Чура) и постаменте-черепахе памятника Тариата (Тэрх) (рис. 48, 49, 51), и это не только помогает определить время нанесения, но и указывают на этническую принадлежность их создателей.

На разных балбалах в честь Бильге кагана зафиксировано более 10-ти тамгообразных знаков: битреугольник с вертикальной черточкой в месте их соединения; силуэты горных козлов или архаров; ромб со свисающими полосками и др., включая «каганскую» (рис. 52, 53). Интересно, что среди них мы встречаем и одну «роговую» тамгу, как на бомбогорской стеле, с той лишь разницей, что вместо круга, от которого отходит горизонтальная черточка, изображена короткая перпендикулярная полоска. Такие тамги в виде битреугольников, очкообразных знаков, «якоря» и др. известны среди гравюр эпохи средневековья на территории Монголии (Кубарев, Цэвээндорж, 1999, с. 168).

Представлены и змеевидные знаки («дракон»?). На упомянутом постаменте-черепахе из «Мухар» змее-

49. Ел етміш Білге қағанның бітіктасындағы таңбалар
Тамги на стеле Ел етмиш Бильге кагана

50. Ногоон нуур таңбасы. Баян-Өлгий аймагы
Древнетюркская тамга из Ногоон-нуура. Баян-Ульгийский аймак

видный знак выделен рельефно и сопутствует «каганскому» знаку «архара» (рис. 51). В данном случае, по мнению исследователей, изображение змеи-дракона на постаменте памятника нанесено в честь одного из правителей Второго тюркского каганата (680–745 гг.) – Капаган кагана, умершего в год Змеи, в 717 г. (Войтов, 1996 , с. 32).

На Алтае, среди наскальных граффити зафиксирована серия тамг в виде битреугольников, часть которых превращена, путем добавления сверху дугообразного элемента, в фигуры, напоминающие силуэт горного козла (рис. 54, 56). На скале в урочище Ешкиольмес в Жетысу битреугольная тамга без дополнительных элементов нанесена на тело оседланного коня, которого держит за повод коленопреклоненный персонаж (рис. 55).

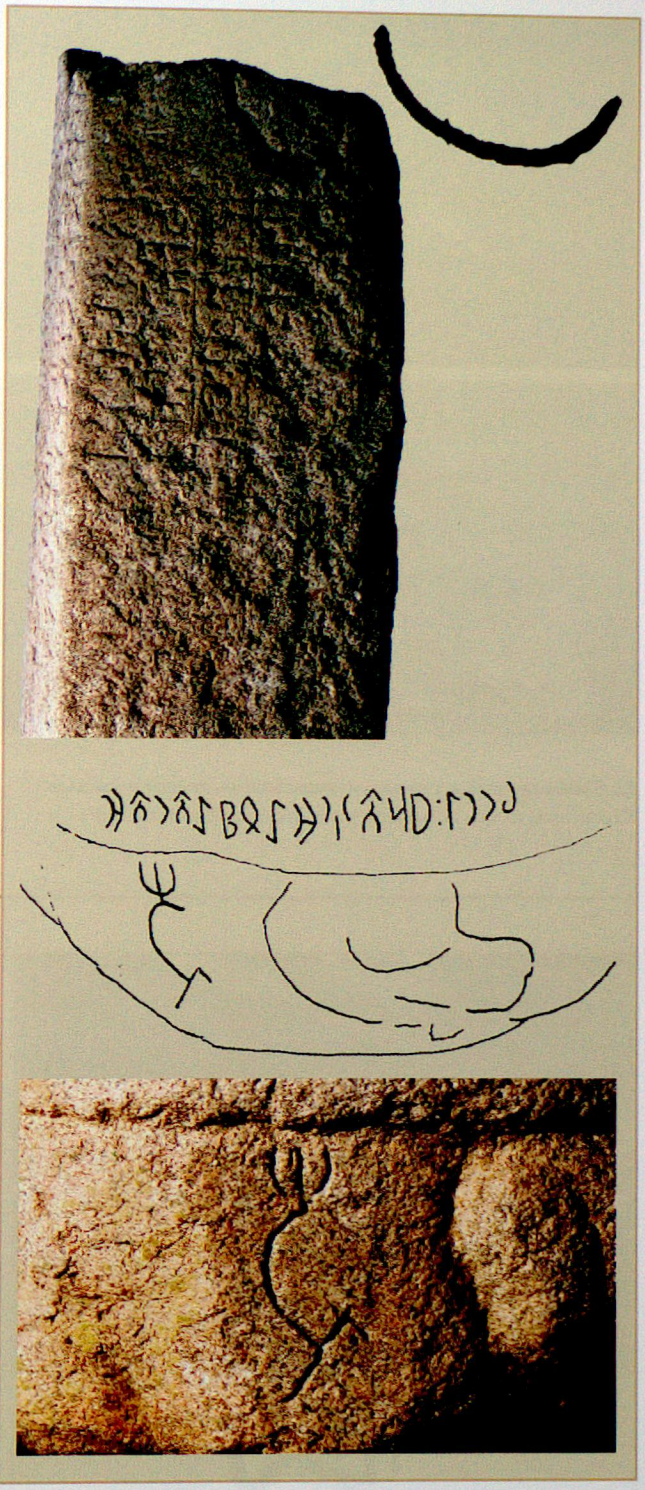
Одна такая тамга нанесена на круп верхового коня (рис. 63), на котором восседает усатый тюрк – охотник на архара, с шестью развевающимися длинными косами с накосницами на концах (Черемисин, 2004, с. 44, рис. 7). Количество открытий подобных тамг в Мон-

қайткен күнде түрік бітік мәтіні болуы заңды құбылыс. Демек таңбатас Елтеріс қаған дәуірінен әлде қайда ертерек жасалынғанға ұқсайды» дейді (Базылхан, 2005, 47–49 б.).

Жалпы, «Шивээт улаан» ескерткішіндегі таңбалар мен кешеннің кіреберісінде орналасқан арыстан мүсіндегі қаған таңбасы өте сирек кездесетін тарихи құнды деректер қатарына жататынына дау жоқ (сурет 23, 38). Демек осы ескерткіш арқылы және көне жазба деректемелер негізінде көне түрік мемлекетінің қалыптасу тарихының кейбір тұстарын, ғұрыптық кешендердің жосын-жоралғыларын, дүниетанымдық, наным-сенімдік мифологиялық ұғымдары мен құқықтық негіздерін, т.б. тұстарын қалпына келтіруге болады.

Бұл орайда «Шивээт улаан» секілді таңбалы ескерткіштер қатарына саналатын Башқортстандағы құпия екі қабатты ескерткішті атап өту керек (сурет 40). Ескерткіштің үстіңгі тұсында XIV ғасырларға тән араб-графикалық эпитафия, ал одан төменгі тұста көне түрік таңбаларына ұқсас таңба белгі қабаты бар (Ишбердин, 1980, 64–67 б.; Кляшторный, 1980, 67 б.).

Осы іспетті тағы бір құнды ескерткіштердің бірі – Моңғолиядағы Баян-хонгор аймағы «Шивээтийн чулуун хөшөө» немесе «Бөмбөгөр ескерткіші» (сурет 42).

51. Тариат ескерткіші. Ел етміш Білге қаған бітіктасының тасбақа-тұғырындағы таңба

Тамга на постаменте-черепахи памятника Тариат в честь Ел етмиш Бильге кагана

гольском Алтае увеличиваются из года в год (Кубарев, Цэвээндорж, Якобсон, 2005, с. 606, рис. 116).

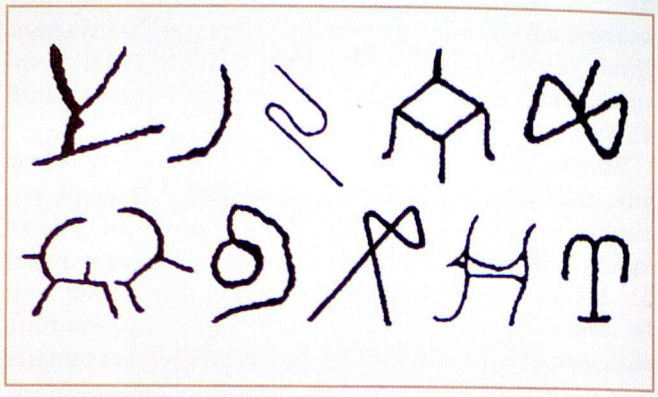
Четыре интересные тамги (рис. 48) высечены на известной стеле Ел Етмиш Бильге кагана (Могоин Шинэ ус, Мойын Чур), главная из которых представлена в виде ромба с четырьмя полосками, выступающими из четырех углов-вершин этой геометрической фигуры. К двум боковым полоскам снизу примыкают две дополнительные короткие черточки. В целом для тамг на этом и другом (Тариат/Тэрх) памятнике. Ел Етмиш Бильге кагана характерны особая усложненность, связанная, видимо, с созданием союза или конфедерации племен под эгидой этого кагана-объединителя.

Ромбовидным тамгам Мойын Чура близки три знака (рис. 61) на стеле Татпар (Кутлук) кагана, увенчанной свисающей фигурой волка. Это дало повод некоторым исследователям связать семантику памятника с культом этого зверя и с известной легендой о происхождении тюрков рода ашины от мальчика, вскормленной волчицей. Среди знаков на горе Шивээт толгой, недалеко от

52. Білге қағанның ғұрыптық кешені. Балбалдардағы таңбалар
Тамги на балбалах поминального комплекса Бильге кагана

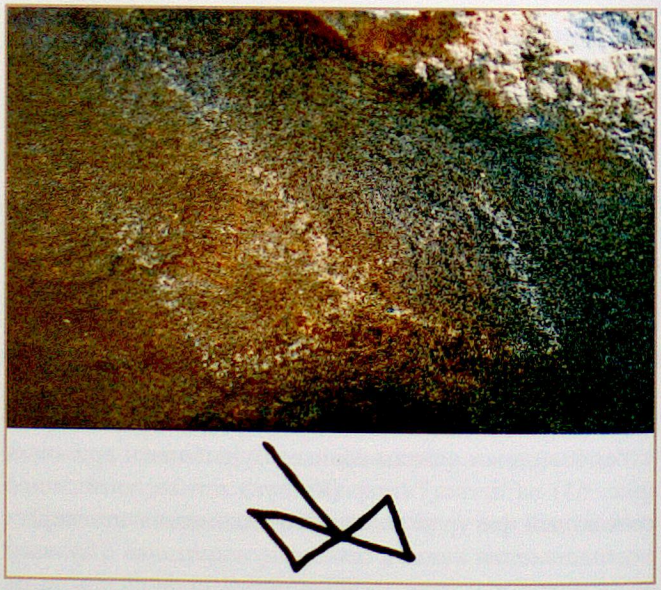
53. Білге қағанның ғұрыптық кешені. Балбалдағы таңбалардың сызбасы (Д. Батсүх бойынша)
Тамги на балбалах в поминальном комплексе Бильге кагана (по Д. Батсуху)

54. Таулы Алтайдағы көне түрік таңбалары (Д. Черемисин бойынша)
Древнетюркские тамги Горного Алтая (по Д. Черемисину)

55. Ешкіөлмес тауы. Ат кеудесіндегі таңба. Жетісу
Тамга на груди изображения коня. Ешкиольмес. Жетысу

56. Қара-қату таңбасы. Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы
Тамга из Кара-кату. Баян-Ульгийский аймак. Монголия

Бітіктастың бет қапталына 35 таңба қашалған және жоғары тұсына 4 жол, оң жақ қырында 2 жол көне түрік мәтіні жазылған. Мәтіні:

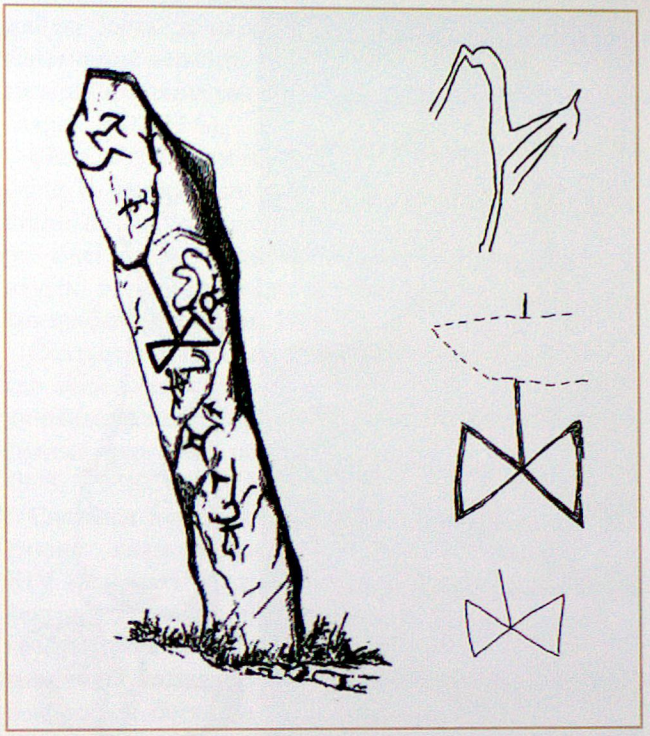
«alu altuni /?/…El Beslig qunčuyiŋ utu altuni alu Qarluq: qubarip: utu altun aldi . Üze /Teŋirike/ asïra jerke: jükünüküm bar erti : yaŋïltuqïm yoq : Basmïlïγ: budunïγ»

«Алұ Алтын ?...Ел Беслік ханшайымның бар алтынын Алұ ? Қарлұқ жиналып алтын алды. Үсті /Тәңірге/ асты жерге жүгінерім (табындым). Жаңылғаным жоқ. Басмылды халықты»

Н. Базылханның анықтауынша VIII ғасырлардағы тарихи оқиғаларға байланысты басмыл, қарлұқ этносының атауы кездеседі.

Таңбалардың ішінде бір ғана ірі кескіндісі тайпалар одағының таңба белгісі секілді. Оның кескіні жатық сызықтың екі жағына қарай иіліп тік сызылған арқар мүйіз іспетті. Мұндай кескін 15 рет әр түрлі сызықшалар қосыла отырып қайталанады. Демек мұнда бір таңбаға қосымша сызықтар сызылып, туыстық рулық байланыстарды білдіретін ұқсас таңбаларды байқаймыз, рутайпа көсемінің құрметіне арнап орнатқан ғұрыптық кешеннің осы ескерткішіне туыс өкілдер өздерінің рулық-туыстық қатынастарының белгісі етіп таңбаларын қашағандығы анық.

Егер нумизматикалық материалдарға назар аударсақ,

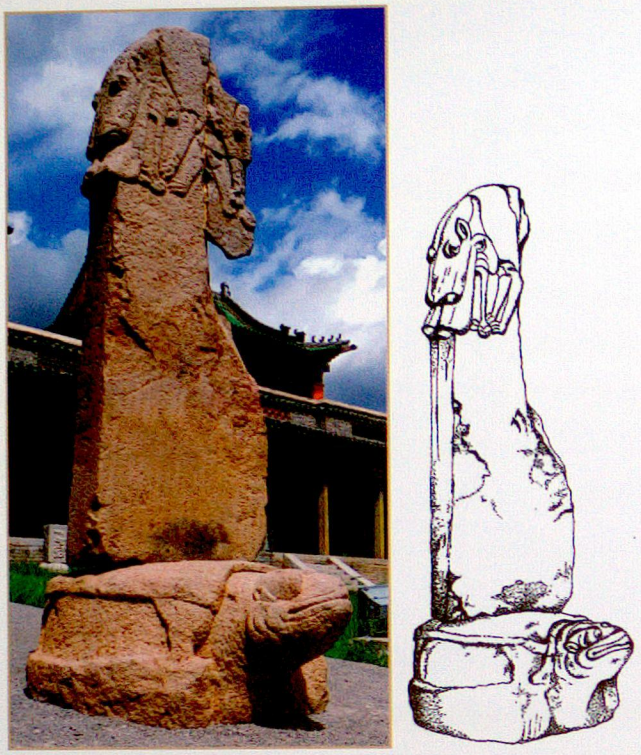
57. Качы-Ховудағы таңбалы ескерткіш. Тыва. (А.Д. Грач бойынша)
Тамги на стеле Качы-Хову. Тыва (по А.Д. Грачу)

58. Ногоон-нуур ғұрыптық кешеніндегі таңба Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы
Тамга на культовом комплексе Ногоон нуур. Баян-Ульгийский аймак. Монголия

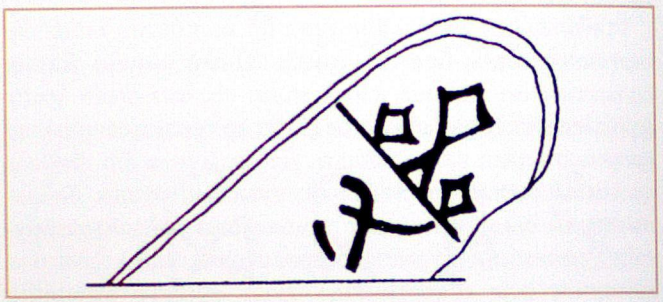

59. Қара-қату таңбалары. Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы
Тамги Кара-катуу. Баян-Ульгийский аймак. Монголия

60. Татпар қағанға арналған бітіктас
Стела в честь Татпар кагана

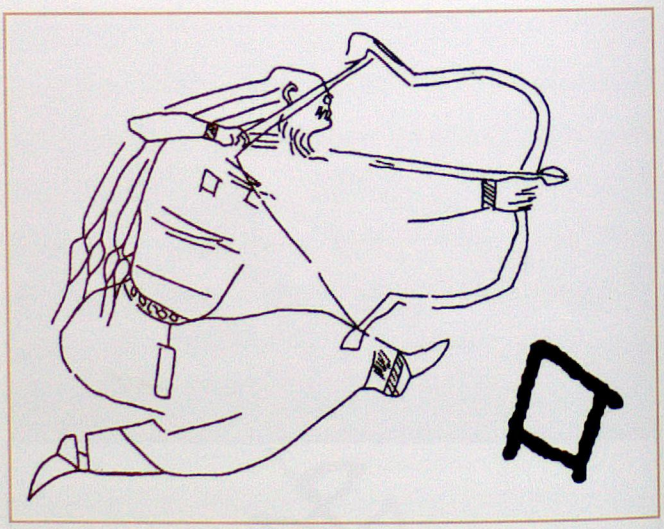
61. Татпар қаған ғұрыптық кешені. Балбалдағы таңбалар (В. Войтов бойынша)
Тамги на балбале в комплексе Татпара кагана (по В. Войтову)

комплексов Культегина и Бильге кагана, присутствуют ромбовидные тамги (рис. 46).

Серия изображений ромбовидных тамг на памятниках периода Первого каганата (555–630 гг.) известна на памятнике Гиндин булак; фрагменты штукатурки с нацарапанными тамгами подобного типа происходят из комплексов Культегина и Тоньюкука (Войтов, 1996 , с. 8, рис. 54; с. 110, рис. 66).

Подчеркнем также внешнее сходство этой тамги с вариантами буквы «b» древнетюркского алфавита.

Тамга из этой серии зафиксирована среди граффити в урочище Абиджай на реке Чаган на Алтае, на груди пешего лучника (рис. 62), упомянутого выше. Здесь же встречена еще одна на крупе коня древнетюркского воина-косоплета из Устю-Айры в Горном Алтае, изображенного в момент стрельбы из лука (Миклашевич, 2003, с. 88, рис. 9). Тамги со сходными элементами выгравированы на костяной пряжке из кургана 9 могильника Джолин 1 и на металлических пряжках и наконечнике ремня из кургана 9 Барбургазы 2 на Алтае (Кубарев,

62. Кеуде тұсында ромбы іспетті таңба сызылған садақшы. Шаған өзені Абижай шатқалы. Таулы Алтай. (Д. Черемисин бойынша)
Пеший лучник с ромбовидной тамгой на груди. Урочище Абижай на реке Чаган. Горный Алтай (по Д. Черемисину)

Батыс Түрік қағандығының құрамында болған Шаш (Ташкент) оазисінде «қаған» деген атақпен түрік билеушілерінің атынан соғылып тұрған көне соғды мәтінді мыс тиындарында жоғарыда аталған таңбаға ұқсас «якорь іспетті» (Г. Бабаяров) таңбалар кездеседі (сурет 41).

«Тардұ қаған» деген жазуы мен «Бөмбөгөр» таңбасына ұқсас таңбалары бар тиындар Г. Бабаяровтың анықтауынша 576–603 жылдары Батыс Түрік қағандығының негізін қалаушы Естемі қағанның ұлы Тардұ қаған (қытайша: «Да-ту кехань») атынан соғылған. Сондықтан да тиындарда «Тардұ-қаған» деп жазылған дейді.

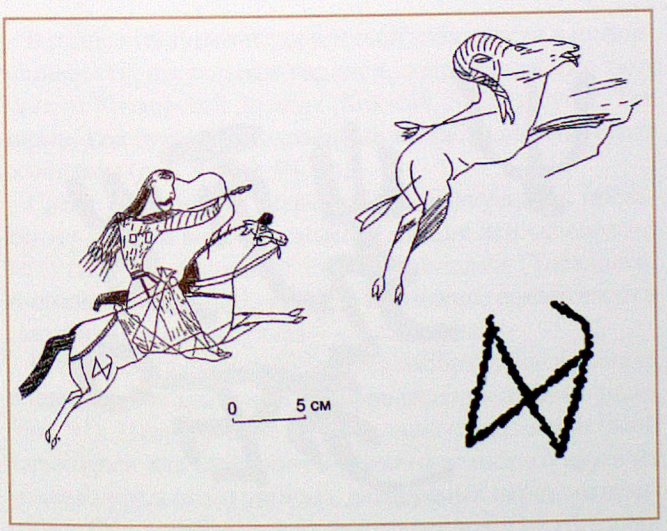
Г. Бабаяров қытай деректемелеріне негіздеп, Тардұ-қаған 580 жылдары «Түрік қағандығының батыс қанатының тәуелсіздігіне қол жеткізді, көп ұзамай биліктен айырылып, шығысқа Моңғолияға барды. Онда билікте жетістіктерге жеткен ол, бүкіл шығыс (орталық) қағандық билігін қолына алып, қысқа уақытта (600–603 жылдары) Шығыс пен Батыс қағандықты біріктіріп, өзін «ұлы қаған» етіп жариялады. Сондықтан да Тардұ-қағанның атынан шыққан тиындар дәл осы кезеңде соғылған болу керек» дейді (Бабаяров, 2007, 7–9 б., 23–25 б.; 2007, 62–65 б.).

Аталмыш тиындардың мәтіні мен соғылған мерзімі жайлы басқа да көзқарастар бар, мысалы Э.В. Ртвеладзе оның мерзімін VII ғасырдың жартысы мен VIII ғасырдың басына тән дейді (Исхаков, Камолиддин, Бабаяров, 2007, 39 б.).

Шаш нумизматикалық материалдарының талдауында Е. В. Зеймаль ерекше пікір ұстанды. Әсіресе, аталмыш мәселелердің этносаяси тарихын талдауда, ол тіпті соңғы тұжырымдарында «қаған», «йабғұ», «түрік билеушілер» деген басты-басты ұғымдарды қолданбады (Зеймаль, 1999, 203–205 б.).

Солтүстік Кавказ жеріндегі «Подорван Балка» деген әйел адам жерлеген моладан табылған ағаш қобдишаның қапталындағы белгілер (сурет 43) типологиялық тұрғыдан осыған ұқсас (Демаков, Фоменко, 1998, 399, 405 б).

Сонымен қатар, осы белгінің заңды жалғасы орыс Рязань князьдіктердің белгісі деп топтастырған XIV ғасырдағы Алтын Орда тиындарында соғылған белгілерді айтуға болады. (Мемлекеттік Эрмитаж, нумизматика бөлімі, инв. № 2154). Өзінің бітімі мен мазмұны жағынан «Бөмбөгөр» ескерткіші Орхон бойындағы басқа да қаған-бекзаттарға арналған керемет ескерткіштердің қатарына жатады. «Бөмбөгөр» бітіктасындағы басқа да таңба белгілердің көне түрік таңбаларымен сәйкес келетіндері бар.

63. Арқар аулап жүрген аңшы атының санындағы таңба. Таулы Алтай. (Д. Черемисин бойынша)

Древнетюркская тамга на крупе коня охотника. Горный Алтай (по Д. Черемисину)

2005, с. 242, 355, 265) Во время рекогносцировочных работ в Монголии в 2007 г. нам удалось зафиксировать в урочище Беиттисай в Баян-Ульгийском аймаке на плите ограды древнетюркского погребально-поминального комплекса несколько изображений тамг, среди которых превалирует знаки в виде «трезубца» в разных вариантах . Близкий по форме знак вырезан на стеле Кара-катуу (Эргээн харганат) недалеко от Баян Ульгий (рис. 37).

На Алтае среди известных петроглифов наскальных древнетюркских надписей Ялбакташа (Калбакташа), имеются знаки (рис. 90), которые И.Л. Кызласов называет личными тамговыми знаками, нанесенными, как он неизменно полагает, грамотными манихеями, засвидетельствовавшими факт своего поклонения святыне (Кызласов, 2002, с. 246–249). Одна из них близка упомянутым бомбогорским, другая, имеет вид «трезубца», некоторые напоминают «птичьи лапки» и т.д.

Теперь переходим к характеристике средневековых тамгообразных знаков на территории Казахстана и Кыргызстана, выявленные в последние годы.

«Бөмбөгөр» бітіктасында дөңгелек, айыр және екі жатық сызықтардан яғни төрт құрамдас бөліктен құралған таңба бар. Бұл таңбаның құрылымының негізгі өзегі оның үшбұрыш бөлігі (сурет 44).

Бұл таңба толық күйінде бірнеше туыстас тайпалар одағының белгісін көрсетеді.

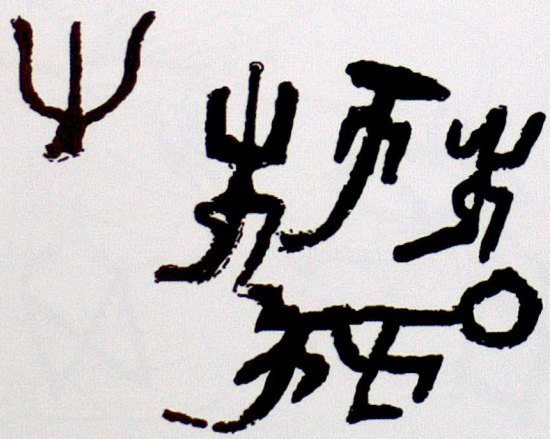
Аталмыш таңбаның қызықты тұсы әрі маңызды жағы оның ескерткіш бетінде жоғарыдан төмен орналасуында, «Бөмбөгөр» бітіктасында ол ең басты таңбадан төмен қашалған болса, «Шивээт улаан» ескерткішінде тіптен төменірек тұсында орналасқан.

Ал, «Дэл уул» жартастағы таңбаның (сурет 47) өзгешелігі оның айыр сызығы үшбұрышқа айналып, Тұңықұқ бітіктасының таңбасымен бірдей (сурет 45) болып келуінде.

Осы таңбаларға ұқсас, алайда біршама қосымша сызықтары бар таңбаларды біз 2007–2009 жылдары Моңғолия жеріндегі Күлтегін мен Білге қағанның ғұрыптық кешеніне жақын «Шивээт толгой» тауындағы жартасынан анықтаған едік (сурет 46). Моңғолияның Дундговь аймағы Өлзийт сұмыны жеріндегі «Дэл уул» тауы жартасындағы таңбалар (20-дан астам) және көне түрік мәтінін. Алғаш Ю. Болдбаатар жариялады, одан кейін зерттеген ғалымдардың ішінде И.Л. Кызласов аталмыш ескерткішті «VIII–IX ғасырлардағы ұйғыр дәуіріне» қатысты, мәтінде «бұрын өлтірген аң жануарларына жасаған күнәсін жуып-шайып, тәубеге келу» туралы манихейлік мазмұнда деп қарастырады (Кызласов, 2004, 116, 118 б.). «Дэл уул» таңбаларының ішінде өте қызықты кескіндісі – бір нүктен бастау алған екі немесе үш сызықшалы, оң жаққа иілген доғалы «құс табан» таңба (сурет 47). Доғаның төменгі тұсы тік сызықшалы болып келген. Мұндай таңбалар Ел етміш Білге қаған (Мойыншор) I бітіктасы мен II бітіктасы («Тариат»/ «Тэрх») бітіктасының тасбақа тұғырындағы таңбалармен ұқсас (сурет 48, 49, 51), онысы мерзімін және аталмыш таңбаларды қашаушы этникалық топты анықтайды.

Білге қаған ғұрыптық кешені балбалдарында 10-нан астам таңбалар қашалғаны анықталынған. Онда «қаған», қос үшбұрыш, тауешкі немесе арқар, ромбы іспетті сызықты және т.б. таңбалар (сурет 52, 53) кездеседі. Бір қызықты тұсы бұл таңбалардың ішінде «Бөмбөгөр» бітіктасы таңбаларына ұқсас мүйіз бен дөңгелек қосылған таңба яғни екі доғалы мүйіз іспетті сызықтарға дөңгелек емес, көлденең қысқа сызық қосылып тартылған. Мұндай таңбалардың доғалы үшбұрыш, көз іспетті дөңгелек, мүйіз және т.б. түрлері Моңғолияның ортағасырлық жартас суреттерінде кездеседі (Кубарев, Цэвээндорж, 1999, 168 б.).

64. Бейітсай шатқалындағы қорған тастағы таңбалар. Бейітсай. Моңғолия, Баян-өлгий аймағы
Тамги на плите ограды в урочище Бейиттысай в Баян-Ульгийском аймаке. Монголия

Сонымен қатар, мұнда «жылан» (айдаһар?) іспетті таңбаны да атап өткен дұрыс. «Мухар» ғұрыптық кешені тасбақа тұғырында жылан іспетті белгісімен қатар қағандық «арқар» белгісі бедерленіп қашалған (сурет 51). Осы орайда кейбір зерттеушілер «екінші» Түрік қағандығының (680–745 жылдары) билеушісі Қапаған қағанға арналған ғұрыптық кешеннің тасбақа тұғырындағы жылан-айдаһар белгісі жылан жылы, яғни 717 жылы қайтыс болған кезде орнатылған дейді (Войтов, 1996, 32 б.).

Алтайдағы жартас суреттерінде қос үшбұрыш іспетті таңбаларға қосымша доға сызықша қосылып тауешкі кескінін бейнелегендей таңбалар кездеседі (сурет 54, 56). Сонымен қоса, Жетісу өңірі Ешкіөлмес сайының жартасында тізе бүгіп, аттың тізгінін ұстап отырған адам бейнесі бар. Оның ерттеулі атының кеудесінде ешбір қосымша сызықсыз қос үшбұрыш таңба қашалғандығын атап өту керек (сурет 55).

Сондай-ақ осындай таңба, арқар аулап бара жатқан, алты ұзын бұрымында шашбауы бар мұртты түрік атының сауырына (сурет 63) қашалған (Черемисин, 2004, 44 б).

Осы іспетті таңбалар Моңғол Алтай тауында жыл сайын жаңадан табылып жатыр (Кубарев, Цэвээндорж, Якобсон, 2005, 606 б., сурет 116).

Ел етміш Білге қағанның (Могойн шинэ ус, Мойыншор) бітіктасындағы төрт таңбалардың негізгісі (сурет 48) төрт ұшты ромбы іспетті таңба. Бұл таңбаның екі қырына тағы да екі сызықша қосымша сызылған. Жалпы алғанда, Ел етміш Білге қағанға арналған осы және Тариат (Тэрх) бітіктастарындағы таңбалар біршама күрделі құрылымды, демек аталмыш қаған, көптеген тайпалар одағын немесе конфедерацияны біріктірген деуге болады.

Мойыншордың осы ромбы іспетті таңбасы Татпар (Құтлұқ) қаған ғұрыптық кешеніндегі балбал таңбаларға ұқсас (сурет 61). Татпар қаған бітіктасының жоғарғы тұсында бөрі (қасқыр) бейнесін зерттеушілердің басым көпшілігі «ашина» руының тегі қаншық қасқыр асыраған бала туралы әйгілі аңызбен байланыстырады.

Білге қаған, Күлтегін ғұрыптық кешеніне жақын Шивээт толгой тауындағы белгілерде ромбы іспетті таңба кездеседі (сурет 46).

Сонымен қатар ромбы іспетті таңбалар «бірінші» түрік қағандығы кезіндегі (555–630 жылдары) Гиндинбулаг ғұрыптық кешенінде, Күлтегін мен Тұңықұқ ғұрыптық кешені құрылыс бөліктерінде кездеседі (Войтов, 1996, 88 б., сурет 54; 110 б., сурет 66).

В плане культурно-исторической значимости и информативности, наскальные надписи, сопровождаемые тамгами из Кочкорской долины (Кок-сай, Бейрек-булак, Тее карын, Кок бука), исследованные К. Табалдиевым, стоят особняком (рис. 91, 92, 94, 96).

Среди кочкорских, алайских и иссыккульских превалирует тамга в виде коромысла (ярма) с крючкообразно загнутыми во внешнюю сторону концами (Табалдиев, Алимов, 2004, с. 293, рис. 3), возможно, семантически связанная с рогами архара – «архар муйиз».

В четырех случаях повторяется изображение всадника с ловчей птицей на руке и в сопровождении данного знака (рис. 91). Попутно отметим, что такого рода знаки были характерны для памятников сармато-аланского круга из волжско-уральского региона, датируемых первыми веками н.э. Они встречаются на некоторых золотых изделиях кочевников Восточной Европы VII–VIII вв., в частности, из Арцебашева (Комар, 2006, с. 86).

Одна идентичная тамга, зафиксированная на бомбогорской стеле в Монголии, что может косвенно указывать на исходную территорию формирования конкретного тюркского этнокультурного массива и пути его продвижения на запад. Перечень подобного рода знаков можно пополнить такими же «лирообразными» тамгами на монетах из Чачского оазиса, которые исследователи связывают с родоплеменным объединением «он ок» (Бабаяров, 2007, с. 36–37).

Расшифровка текстов разными исследователями не выявила единства в трактовке их содержания (Аманжолов, 2001, с. 73–75; Табалдиев, Солтобаев, 2002, с. 68–75; Табалдиев, 2002, с. 131–142; 2003, с. 97–106; 2004, с. 277–291; Кляшторный, 2001, с. 73–75; Кызласов, 2005, с. 54–67).

Относительно близки взгляды первооткрывателя этих памятников К. Табалдиева и С. Кляшторного. Наскальные надписи, тамги и рисунки всадников с ловчими птицами из кочкорской долины датируются К. Табалдиевым VIII в., и в этническом отношении он связывает их с тюргешами. С. Кляшторный, отнеся кочкорские надписи к так называемой группе таласских, указывает фантастически точное время создания и функционирования

65. Тэс жартасындағы таңбалар. Завхан аймағы. Моңғолия (С.Г. Кляшторный бойынша)
Тамги на скале Тэс. Завханский аймак. Монголия (по С.Г. Кляшторному)

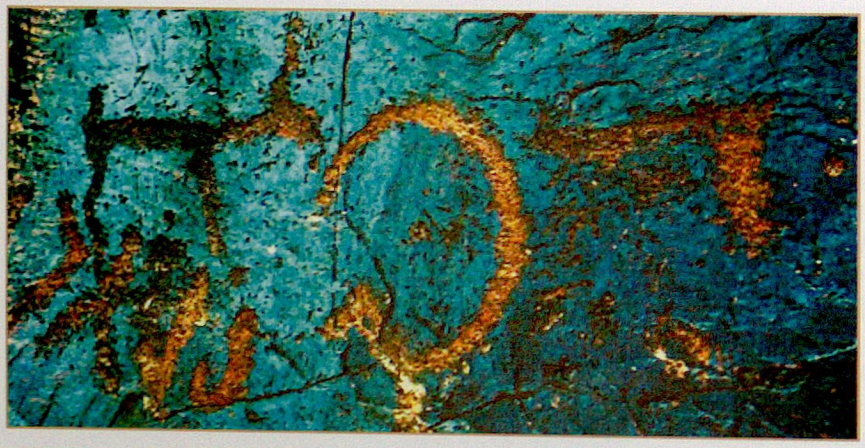

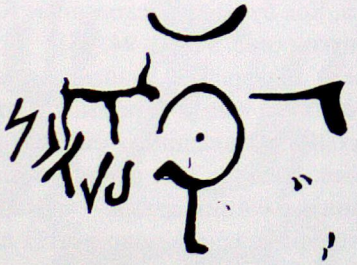
66. Гурвалжин уул жартасындағы таңбалар (С.Г. Кляшторный бойынша)
Тамги на скале Гурвалжин ула (по С.Г. Кляшторному)

Осы таңбаның сыртқы пішіні көне түрік бітігінің «b» таңба-әрпімен сәйкес келетінін атап өткен жөн.

Шаған өзені Абижай шатқалындағы граффиттерде аталмыш таңбаның бір түрі мерген садақшының кеудесінде салынған (сурет 62). Сондай-ақ Таулы Алтай Усть-Айрыдағы садақпен от атып тұрған бұрымды жауынгер түріктің мінген атының сауырында да кездеседі (Миклашевич, 2003, 88 б., сурет 9).

Осы іспетті таңбалар Жолын-1 ескерткішінен табылған сүйек қапсырмада және Алтай Барбұрғазы-2 зиратынан табылған белдіктің темір ұшында бар (Кубарев, 2005, 242, 355, 265). Моңғолияның Баян-Өлгий аймағы Бейітсай шатқалында 2007 ж. жүргізген зерттеулеріміз барысында көне түрік ғұрыптық-жерлеу кешендерінің бірінің сандықтасына сызылған бірнеше таңбаларды анықтаған едік. Онда «үш тісті» тарақ таңбаның бірнеше түрлері кездеседі. Осыған ұқсас таңба Баян-Өлгий аймағы Бұғыт сұмының

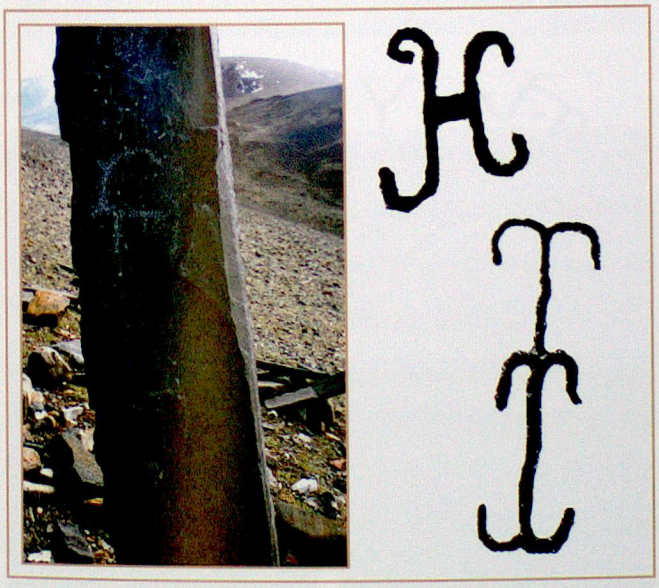
67. Шаахар толгой жартасындағы таңба. Говь-Алтай аймағы
Тамга на скале Шаахар толгой. Гоби- Алтайский аймак

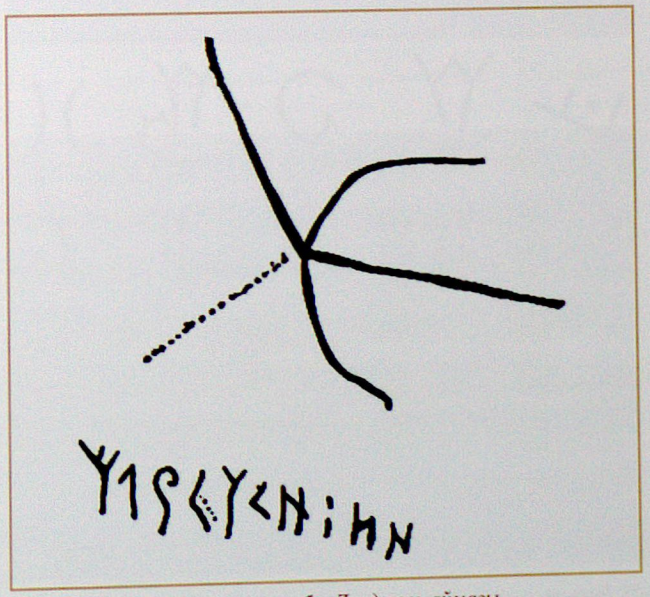
68. Ачит көл бітіктасындағы таңба. Баян-Өлгий аймағы. Моңголия
Тамги на стеле Ачит нуура. Баян-Ульгийский аймак. Монголия

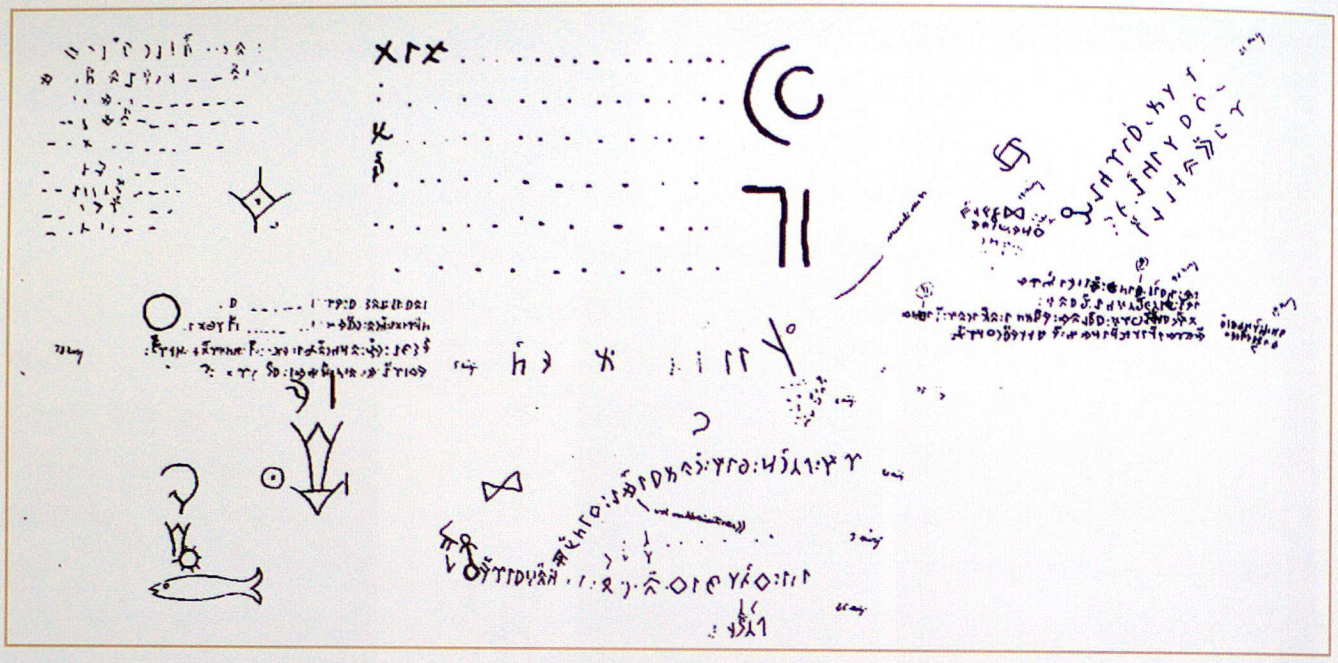
69. Хэнтий жартасындағы таңба
Тамга на скале Хэнтэя

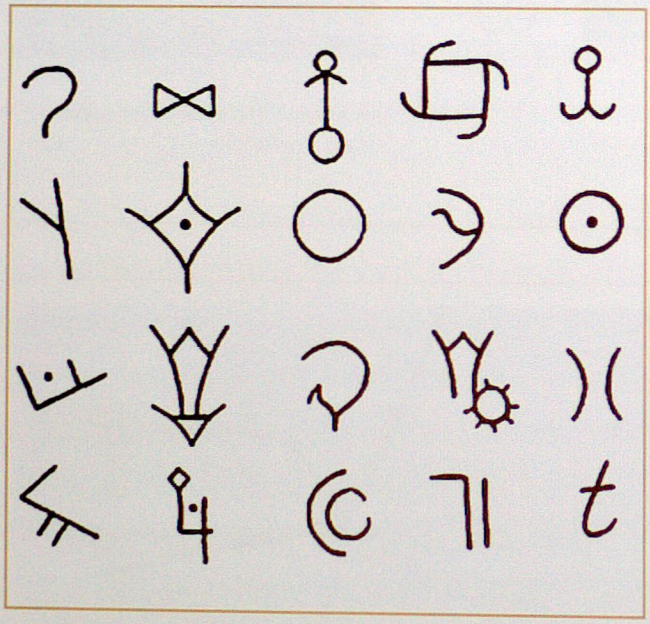

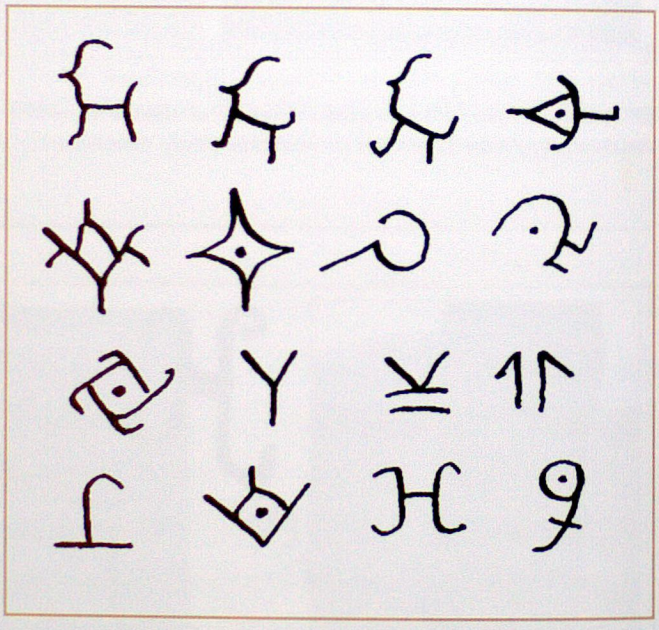
70. Қара-қату таңбалары. Баян-Өлгий аймағы, Моңголия
Тамги Кара-кату. Баян-Ульгийский аймак. Монголия

71. Дэл уул жартасындағы таңба. Дунд-говь аймағы
(Ц. Баттулга бойынша)
Тамга на скале Дэл уул. Дунд-гобийский аймак. (по Ц. Баттулгу)

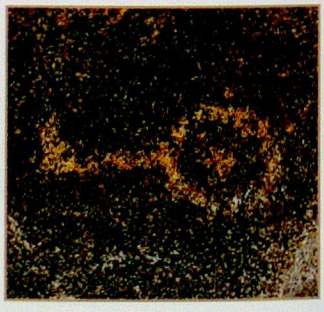

72. Тайхар чулуу жартасындагы таңбалар (Г. Рамстедт , И. Гране бойынша)

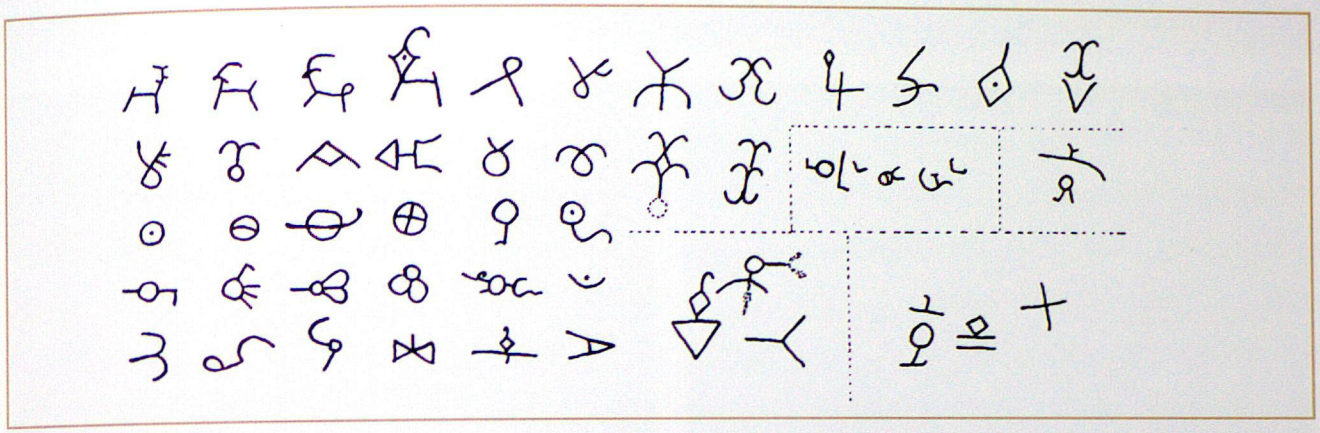
Тамги на скале Тайхар чулуу (по Г. Рамстедту, И. Гране)

73. Бичигт улаан хад жартасындагы таңбалар. Төв аймагы. Моңголия

Тамги на скале Бичигт улаан хад. Центральный аймак. Монголия

74. Бичигт улаан хад жартасындағы таңбалар. Төв аймағы. Моңголия (Г.Р. Рамстедт, И. Гране бойынша)

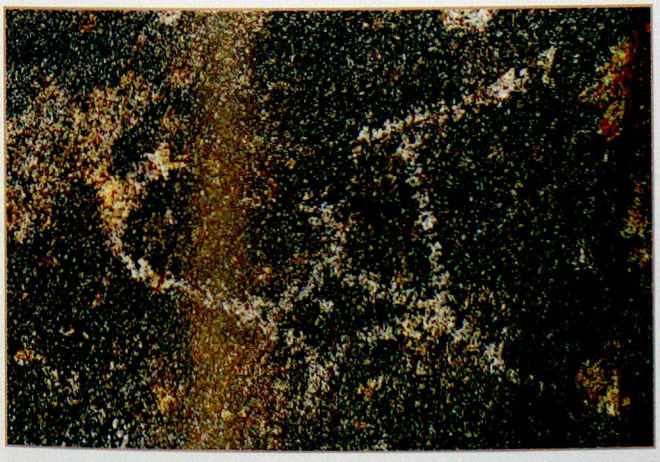
Тамги на скале Бичигт улаан хад. Центральный аймак. Монголия (по Г.Р. Рамстедту, И. Гране)

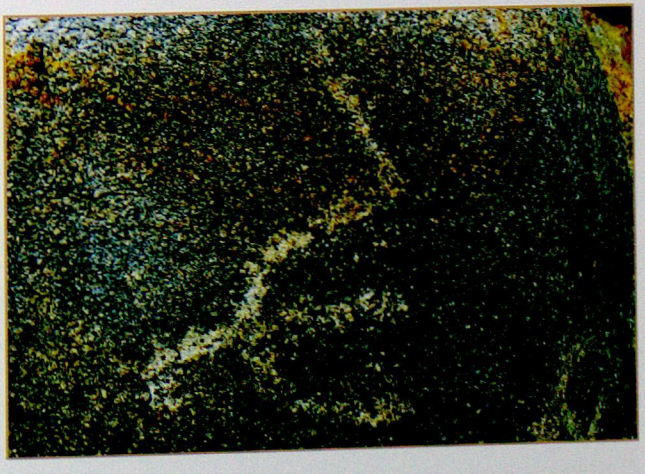
75. Бичигт улаан хад жартасындағы таңбалар. Орталық аймақ. Моңголия

Тамги на скале Бичигт улаан хад. Центральный аймак. Монголия

76. Бичигт улаан хад жартасындағы таңбалар. Төв аймағы. Моңголия

Тамги на скале Бичигт улаан хад. Центральный аймак. Монголия

77. Бичигт улаан хад жартасындағы таңбалар
Моңголия, Төв аймағы

Тамги на скале Бичигт улаан хад. Центральный аймак. Монголия

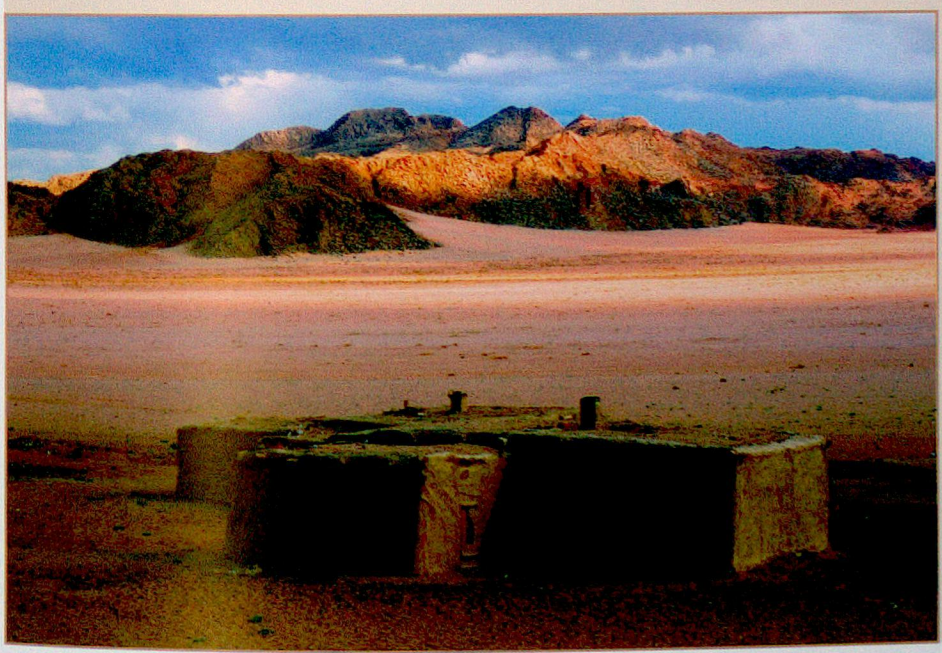

Бичигт улаан хад жартасындағы таңбалар

Тамги на скале Бичигт улаан хад

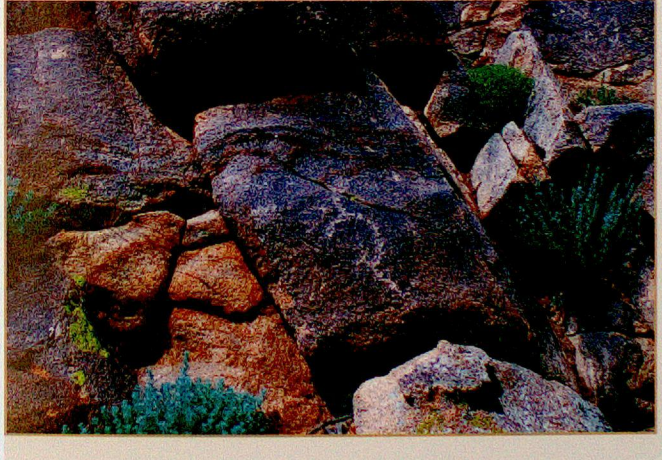

Бичигт улаан хад жартасындағы таңбалар
Моңғолия, Төв аймағы

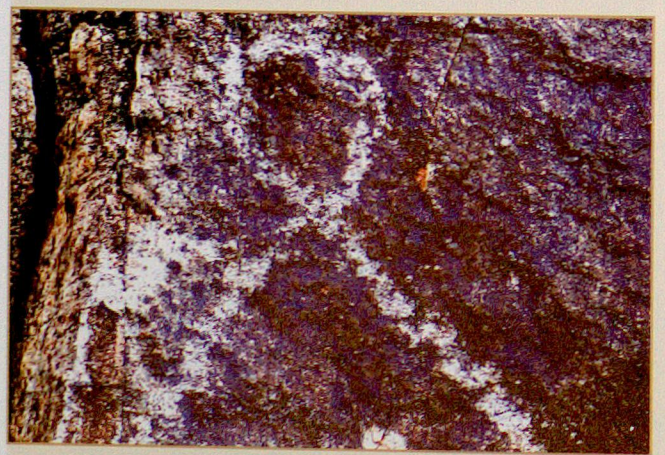
Тамги на скале Бичигт улаан хад.
Центральный аймак. Монголия

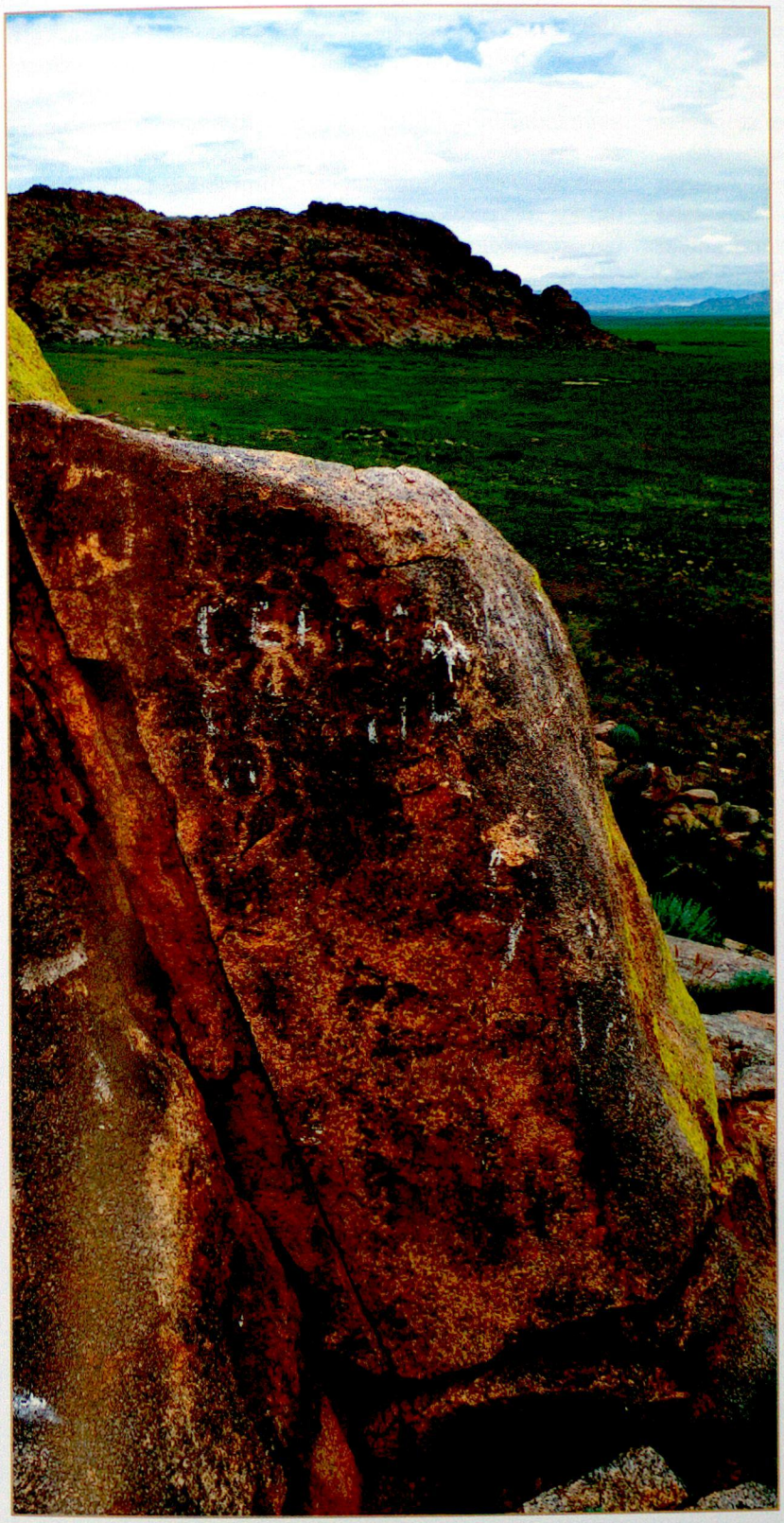

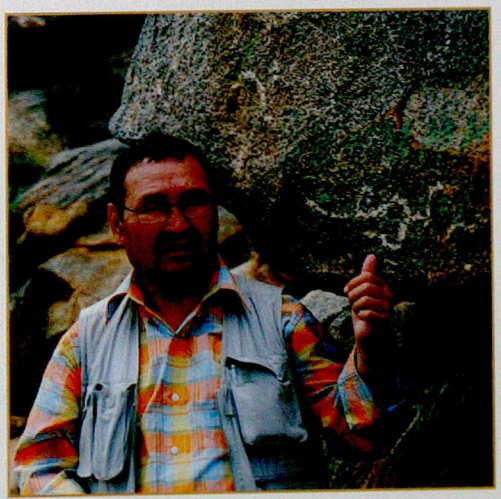

Қара-қату (Эрээн харганат) ескерткішіне де қашалған (сурет 37).

Алтайда Қалбақташтың атақты петроглифтерінде көне түрік мәтінімен қатар біршама белгілер кездеседі (сурет 90). Оларды И.Л. Кызласов сауатты манихей адамының қасиетті жерге табынушылығын білдіргені, сол адамның жеке таңбасы деп төтесінен болжайды (Кызласов, 2002, 246–249 б.). Онда ромбы іспетті таңба, «тарақ», «құс аяқ» және т.б. таңбалар кездеседі.

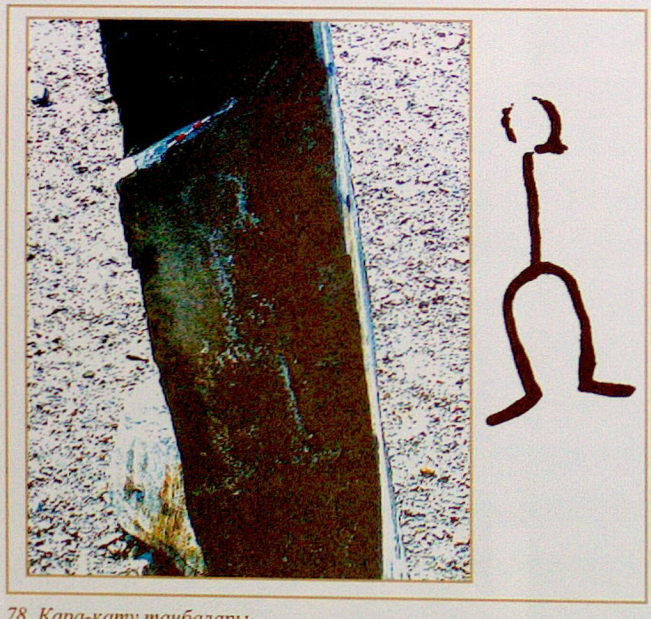
Енді соңғы кездердің зерттеу жұмыстары барысында анықталған Қазақстан мен Қырғызстан жеріндегі ортағасырлық таңбалар мен белгілердің сипаттамасы жайлы сөз қозғайық.

Бұл ретте Қ. Табалдиев зерттеген Қошқар (Көксай, Бейрек бұлақ, Тее нарын, Көк бұқа) сайы жартастарындағы жазулармен қатар қашалған таңбаларды ерекше атаған жөн (сурет 91, 92, 94, 96).

Қошқар, Алай, Ыстықкөл ескерткіштері арасында кездесетін (Табалдиев, Алимов, 2004, 293 б., сурет 3) екі ұшы имек таңба семантикалық тұрғыдан «арқар мүйіз» идеясымен байланысты болса керек.

Ол жерде аңшы құс ұстаған атты адамның бейнесі төрт рет қайталанады және онда аталмыш таңба да қашалған (сурет 91). Мұндай таңба белгілер б.з. бірінші ғасырына тән еділ-орал аумағындағы сармат-алан ескерткіштерінде де кездесетінін ескертеміз. Ондай таңба белгілер Шығыс Еуропадан, әсіресе Арцебашевтан табылған VII–VIII ғасырларға тән көшпелілердің кейбір алтын бұйымдарында кездесіп жатады (Комар, 2006, 86 б.). Моңғолиядағы Бөмбөгөр бітіктасындағы таңбалардың ішінде бір таңба белгілі бір түрік этномәдениетінің қалыптасуы мен олардың батысқа қоныс аударған жолдарын жанама түрде болса да дәлелдейді. Шаш оазисінің таңбаларында «лира іспетті» таңбалар бар, олар көне түрік он оқ ру-тайпалық бірлестіктеріне қатысты делінеді (Бабаяров, 2007, 36–37 б.). Қошқар алқабында табылған көне түрік мәтіндерін әр түрлі зерттеушілер алуан түрлі оқығандықтан мәтіннің мазмұнын анықтауда бірізділік те болмай келеді (Аманжолов, 2001, 73–75 б.; Табалдиев, Солтобаев, 2002, 68–75 б.; Табалдиев, 2002, 131–142 б.; 2003, 97–106 б.; 2004, 277–291 б.; Кляшторный, 2001, 73–75 б.; Кызласов, 2005, 54–67 б.).

Аталмыш ескерткішті ашқан К. Табалдиевтың пікірі мен С.Г. Кляшторныйдың көзқарасы бір-біріне жақын. К. Табалдиев Қошқар жартасы мәтіндерін, таңбаларын және аңшы құс ұстаған атты адамды VIII ғасырларға тән, түргеш этникалық топтарына тиесілі деп қарастырады. С. Кляшторный болса қошқар мәтіндерінің яғни талас тобы жазуларының мерзімін

78. Қара-қату таңбалары
Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы

Тамги Кара-кату
Баян-Ульгийский аймак. Монголия

тым қиялы тұрғыдан, атап айтқанда 716–739 жылдары жазылған дейді, Жетісу мен Тәңір тауы (Тянь-шань) бойындағы Түргеш қағандығының екінші кезеңімен байланыстырады (Кляшторный, 2001, 74–75 б.).

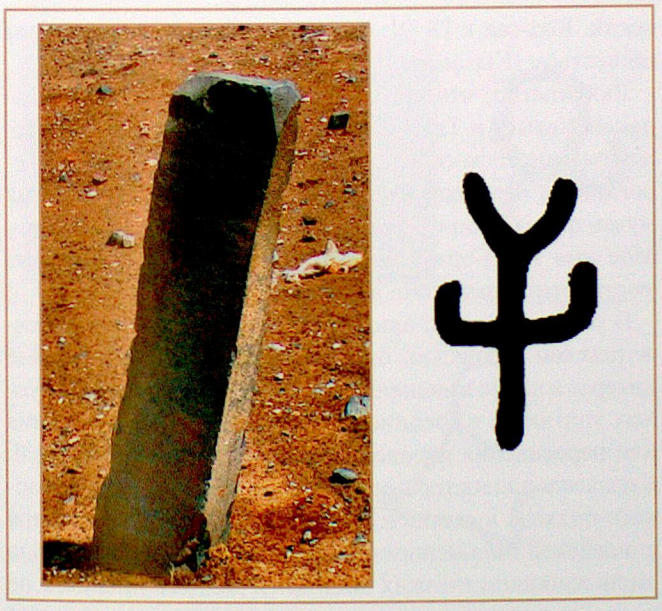
И. Л. Кызласов көне түрік мәтіндері мен таңбаларының өзара байланысы жоқ, онда мәтін мен таңбалардың орналасуы мен бағыттары сәйкес келмейді, олар бір адамға қатысты емес деп күдіктенеді (Кызласов, 2005, 60 б.). Ол, С.Г. Кляшторный мен К.Табалдиевтің «Менің ер атым Адык(аю), Он оқ ....», «Менің немесе біздің Ярыш» деген аудармаларының дұрыстығын толығымен жоққа шығарып, өзінің мүлдем бөлек негізгі орталық мәтіннің аудармасын «Менің ер атым – Сыгунак. Жерім менің (біздің) көркей» деп ұсынады. Ал А. Аманжоловтың аудармасында да «сағұнақ» деген атау кездеседі (Аманжолов, 2001, 97–100 б.).

Аталмыш зерттеушілердің пікірлері мен аудармаларына қарамастан, И.Л. Кызласов Көк-сайдағы мәтінді IX–X ғасырларға теліп, қарлұқ қоғамымен байланыстырғанын атап өткіміз келеді (Кызласов, 2005, 60 б.). Сондай-ақ Жетісу мен Тянь-Шань жартастарындағы мәтіндерден И. Кызласов енисей жазуының элементтерін мәтінді тарнскрипциялап аударғанда тауып алғандығы қызықты. Онда, Тамғалы таста: (e)r (a)ti on(u)n – «Ер аты Онун»-, Қырғызстандағы Қалмақ-ташта: (e)r (a)t (i)m b(i)lga – Ер атым Білге (Құдайым тыңда мені).

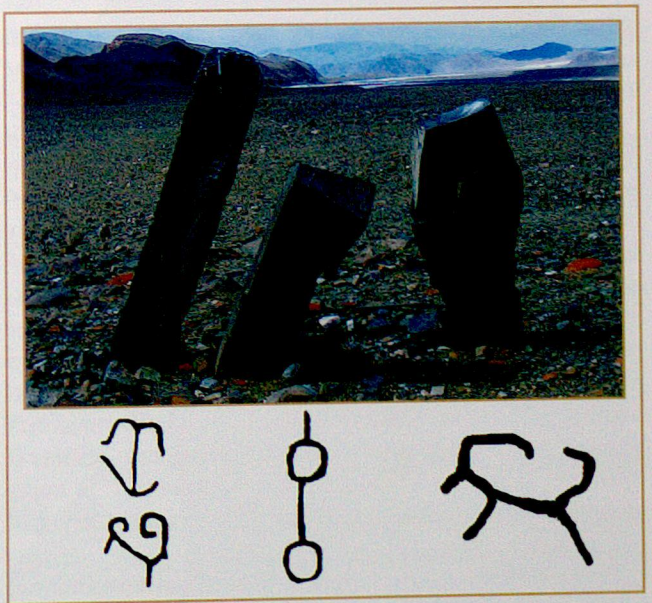
Сонымен, осындай мазмұнды Баянжүрек жазуларын қоса алғанда, ортағасырлық этномәдени қатынастардың бағыттарын анықтауда, халықтардың көші-қон үрдістерін айқындауда біз үшін аса маңызды болып отыр. Алайда И. Кызласов өз әріптестерінің пікірлерін жоққа шығарарда, енисей жазуының элементтері сонау алыстағы оңтүстік аумақтан табылғандығын ру тайпалардың қоныстануы емес, тек қана сол жазуды меңгерген өткінші біреуінің іс әрекеті деп қарастырады.

Дегенмен де, бұл факт оның пікірінше IX–X ғасырлардағы түрік тілді қарлұқтардың ортасында Оңтүстік Сібірдегідей мани ілімін ұстанушылардың тобы болғандығын дәлелдейді дейді (Кызласов, 2005, 61–62 б.).

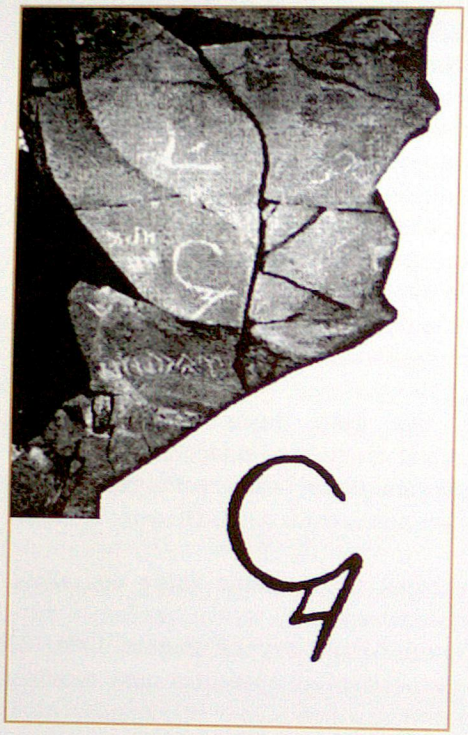
Енді біз көне түрік таңбаларына қайта оралайық. Тамғалы шатқалындағы «арқар мүйіз» таңбаның сыртында қосымша ұзын сызықты түрі (Самашев, 2006, 127 б.), Баянжүрек петроглифтері арасында ішкі тұсында қосымша қысқа сызықты түрі (сурет 101) кездесетініне сүйенсек, Түргеш қағандығы құрамында болуы мүмкін туыстас тайпалар VIII–IX ғасырларда Жетісу мен Тянь-Шаньға қоныстанған деуге келеді.

Қара-қату таңбалары
Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы

Тамги Кара-кату
Баян-Ульгийский аймак. Монголия

79. Дундмандал жартасындағы таңба (Ц. Баттулга бойынша)
Тамги на скале Дундмандал (по Ц. Баттулга)

80. Адаг мандал жартасындағы таңба (Ц. Баттулга бойынша)
Тамги на скале Адаг мандал (по Ц. Баттулга)

памятников – 716–739 гг. и связывает их со второй половиной периода существования в Жетысу и на Тянь-Шане Тюргешского каганата (Кляшторный, 2001, с. 74–75).

И.Л. Кызласов высказал сомнение в существовании прямой связи между тамгами и надписями и в принадлежности их одному лицу ввиду различия их взаиморасположенности и разнонаправленности геральдических знаков от текста к тексту (Кызласов, 2005, с. 60). Он подвергает большому сомнению правильность перевода текста С. Кляшторным и К. Табалдиевым как «Мое мужское (геройское) имя Адык («Медведь»), Десять стрел…» и название «Мой или Наш Ярыш», предлагая совершенно иную трактовку и перевод одной из центральных надписей как «Мое имя мужа-эра – Сыгунак. Земная (/бренная) моя (/наша) праведность(возрастай)!. В переводе А.С. Аманжолова также фигурирует имя «Сагунак» (Аманжолов, 2001, с. 97–100).

Не вдаваясь в нюансы перевода и их интерпретации, отметим, что И. Л. Кызласов относит надписи, в частности, Кок-сая к IX–X вв. и связывает их с карлукским обществом (Кызласов, 2005, с. 60).

Любопытно, что среди наскальных рунических надписей Жетысу и Тянь-Шаня И.Л. Кызласов находит элементы енисейского письма, а именно при транскрибировании и переводе текстов: (e)r (a)ti on(u)n – «Его имя мужа-эра – Онюн» – из Тамгалы и (e)r (a)t (i)m b(i)lga – Мое имя мужа-эра – Бильге (Боже, услышь меня) – из местности Калмак-таш в Кыргызстане.

В совокупности с аналогичной по содержанию баянжурекской надписью, они могут представлять для нас интерес в плане выяснения направленности этнокультурных контактов в средние века, процессов передвижения или переселения народов, хотя сам интерпретатор И.Л. Кызласов предостерегает своих оппонентов от подобного подхода и склонен объяснять появление элементов енисейской письменности далеко на юге деятельностью лишь влиянием заезжих носителей данного письма, а не массовым переселением племен. И тем не менее этот

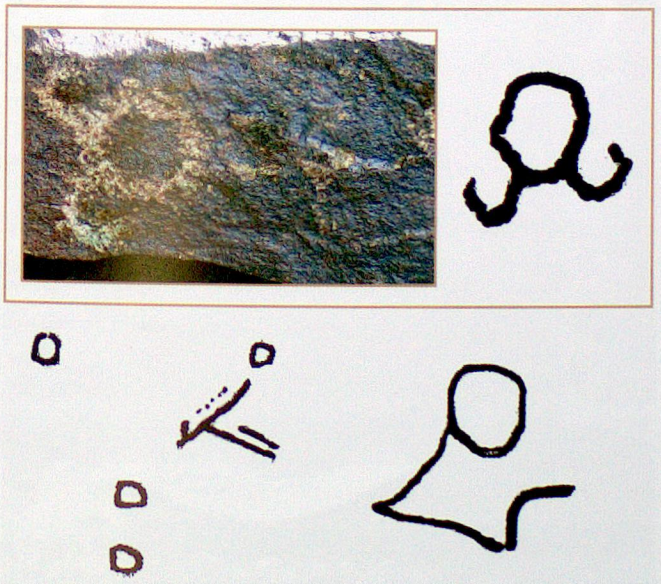
Қырғызстан жерінде көптеп анықталған осы типті таңбалар жоғарыда аталған, негізінен мүйіз іспетті элементіне әр түрлі ұзынды-қысқалы, қосымша сызықтар сызылып келген түрлері оның туыстық қарым-қатынастарда белгілі бір тұлғаның жақындығын көрсетсе керек (Табалдиев, Алимов, 2004, 293 б., сурет 3). Ақсу-Жабағылы қорығының Қасқабұлақ шатқалындағы жартас суреттерінде тағы бір қызықты таңба бар. Ол «үш тісті» тарақ іспетті бірнеше элементтен құралған таңба (сурет 95). Таңба негізгі «арқар мүйіз» элементінен және оны орта тұсынан қақ бөлген, бір басы кішкене шеңбермен аяқталған ұзын сызықтан құралған.

Осындай «үш тісті» немесе «тарақ» таңбалардың ортаншы тісіне шеңбер қосылған таңбалар (сурет 96) Талас алқабы Козучак шатқалында кездеседі (Табалдиев, Алимов, 2004, 294 б.).

Жайсан және Мерке көне түрік ғұрыптық кешендерінде кездесетін біршама қызықты таңбаларды (сурет 97) А. Досымбаева ашып, соңғы жылдары ғылыми айналымға енгізді (Досымбаева, 2006).

Біз де 2003 және 2006 жылдары Жайсан мен Меркедегі тастардағы таңбаларды (сурет 98–100) арнайы зерттеген едік (Самашев, 2006, 122, 140 б.).

А. Досымбаева біздің жоғарыда атап өткен таңбаларға

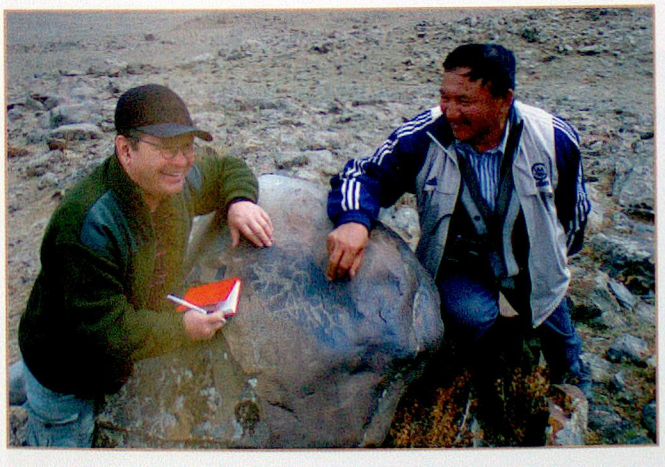
81. Қара-қату таңбалары. Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы
Тамги Кара-кату. Баян-Ульгийский аймак. Монголия

3. Самашев пен Қ. Еділхан Қара-қату таңбаларын зерттеу кезінде. Баян-Өлгий аймағы. Моңғолия

3. Самашев и К. Едилхан во время изучения древнетюркских тамг из Кара-кату в Баян-Ульгийском аймаке Монголии

факт свидетельствует, по его мнению, о существовании в IX–X вв. в тюркоязычной среде карлуков, как и в Южной Сибири, общины последователей учения Мани (Кызласов, 2005, с. 61–62).

Возвращаясь к древнетюркским тамгам типа «архар муйиз» необходимо указать, что подобные им с дополнительной вертикальной длинной черточкой с наружной стороны, выявлены в урочище Тамгалы (Самашев, 2006, с. 127), а с дополнительной короткой черточкой изнутри среди петроглифов Баянжурека (рис. 101), что позволяет предполагать расселение в VIII (IX) в. в Жетысу и на Тянь-Шане близкородственных племен, входивших, возможно, в состав Тюргешского каганата (?).

Этот тип тамги, выявленный в большом количестве и на территории Кыргызстана, наглядно демонстрирует, что основным в его структуре является «роговидный» элемент, к которому добавляют (или изображают рядом) черточки разной длины, причем с разных сторон, в зависимости, видимо, от принадлежности индивида к подроду (Табалдиев, Алимов, 2004, с. 293, рис. 3).

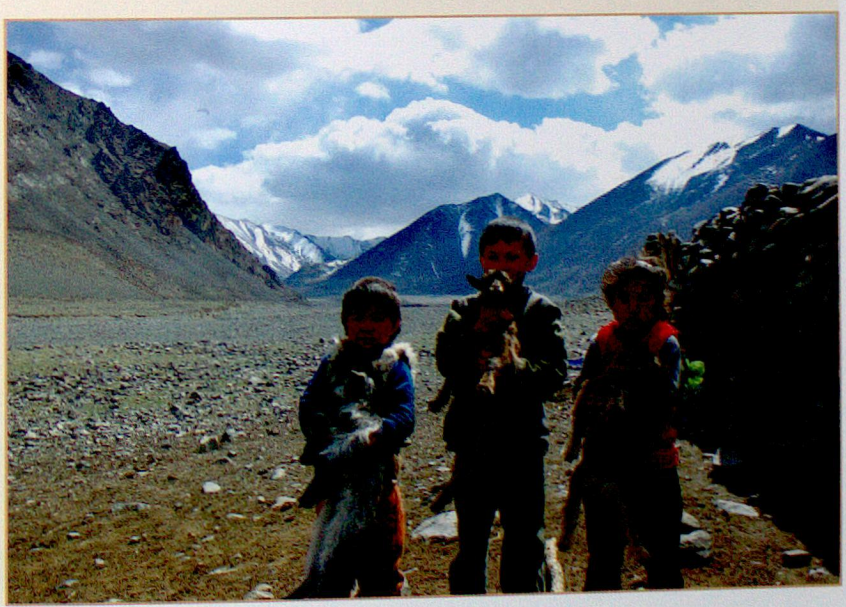

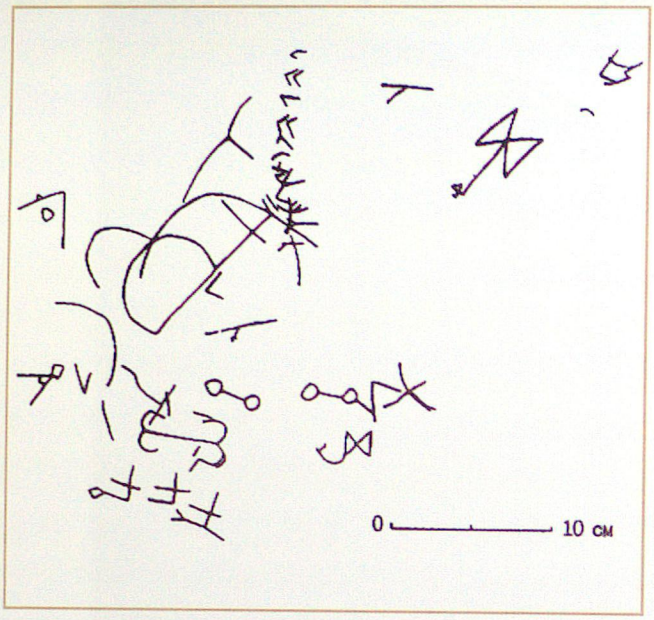
82. Қара-қату таңбалары
Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы

Тамги Кара-кату.
Баян-Ульгийский аймак. Монголия

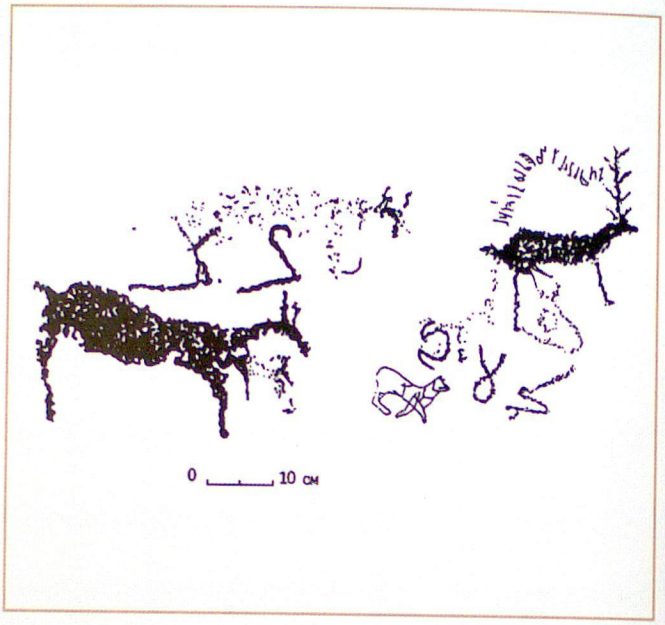

83. Кіші Ойғыр жартасындағы таңбалар. Моңғол Алтайы (Э. Якобсон , В. Кубарев, Д. Цэвээндорж бойынша)

Тамги Бага Ойгора. Монгольский Алтай (по Э. Якобсон, В. Кубареву и Д. Цэвээндоржу)

84. Кіші Ойғыр жартасындағы таңбалар. Моңғол Алтайы (Э. Якобсон, В. Кубарев, Д. Цэвээндорж бойынша)

Тамги Бага Ойгора. Монгольский Алтай (по Э. Якобсон, В. Кубареву и Д. Цэвээндоржу)

Еще одна интересная тамга нами зафиксирована среди наскальных рисунков Каскабулака в заповеднике Аксу-Жабагылы, на высоте 3300 м над уровнем моря. Она подобна «трезубцу», состоящему из нескольких элементов (рис. 95): «архар муйиза», посередине которого проведена длинная полоска-линия с кольцом и поперечной короткой черточкой на концах.

Похожие на «трезубец» знаки, но с кольцом в конце среднего зубца происходят из урочища Козучак (рис. 96) в Таласской долине (Табалдиев, Алимов, 2004, с. 294).

Серия примечательных тамгообразных изображений зафиксирована А.М. Досымбаевой в древнетюркских святилищах Жайсан и Мерке (рис. 97) с установленными возле культово-поминальных оградок каменными статуями. Она же осуществила систематизацию и толкование этих неординарных памятников средневековья (Досымбаева, 2006).

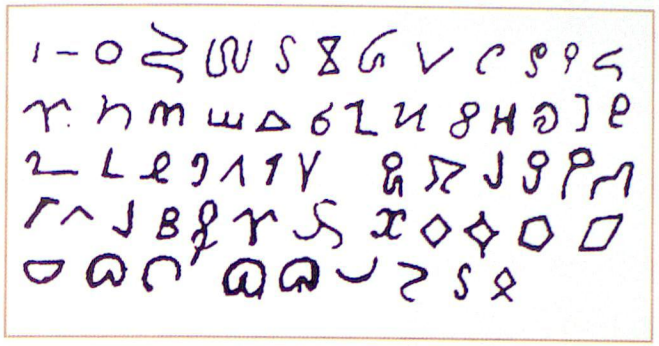
В 2003 и 2006 гг. мы также осмотрели изображения древнетюркских тамгообразных знаков (рис. 98–100) на камнях в Жайсане и Мерке (Самашев, 2006, с. 122, 140).

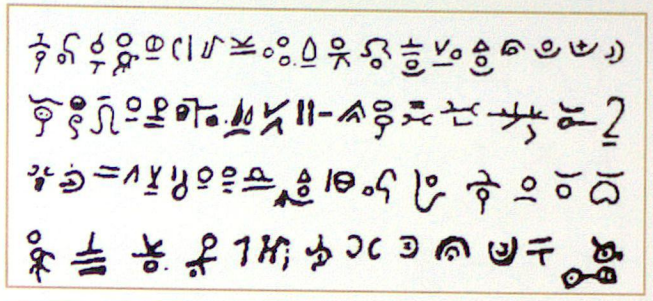
А.М. Досымбаева выделяет одну, типологически близкую к нашим тамгу, вызывающую у нее ассоциацию с натянутым луком, который, в свою очередь, символизирует будто бы нарождающуюся луну, а сама тамга имеет некоторые соответствия с тамгами на тюркских монетах (Досымбаева, 2006, с. 55, 86).

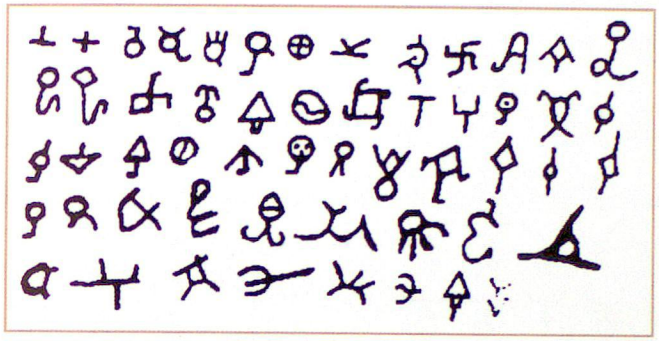
Особый интерес вызывает тип древнетюркской тамги в Жайсане, в основе которой лежит ромбовидный элемент с добавлением «рогатки» или овальной роговидной фигуры, имеющей, в свою очередь, короткие перпендикулярные отростки по бокам (рис. 100).

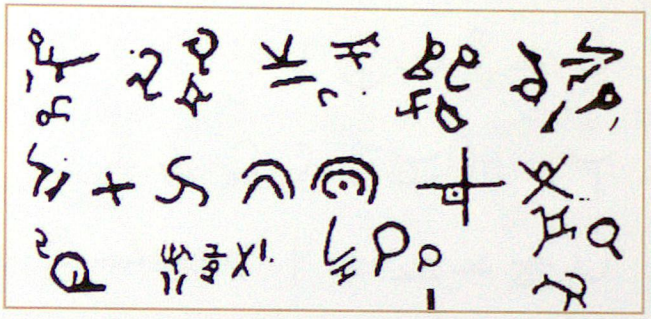
В законченном виде эта тамга несколько напоминает нашейные украшения – амулеты, в частности на некоторых древнетюркских изваяниях Жетысу, Восточного Казахстана и Монголии.

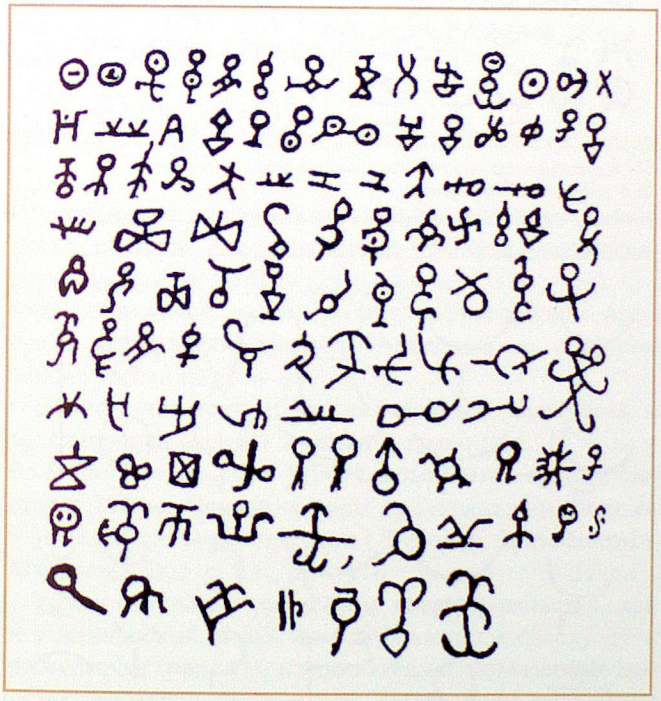
Сопоставляя данный тип тамги с «амулетом» и казахским тумаром, и находя формальные внешние сходства, А.М. Досымбаева указывает на возможную их функцию в качестве оберега и даже украшения (Досымбаева, 2006, с. 54). Возможно, она права, предполагая, что

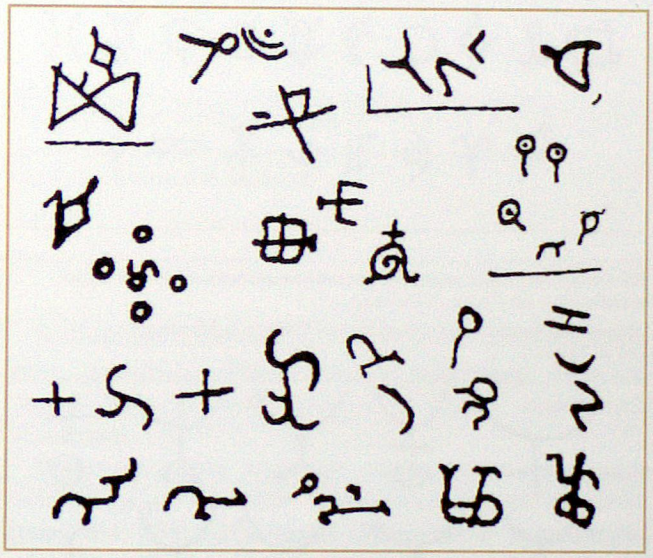

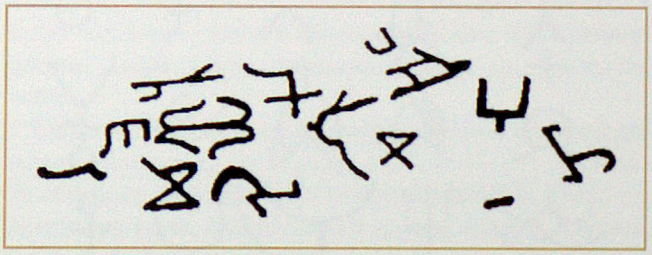

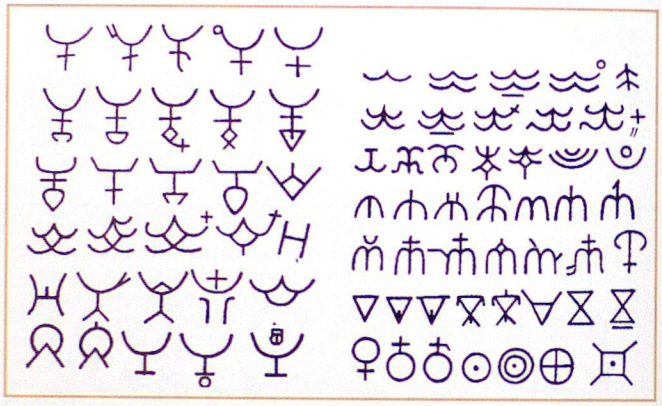
85. Моңғолияда анықталған кейбір таңбалар мен белгілердің сызбасы (Г. Санжмятав бойынша)
Тамги и знаки из Монголии (по Г. Санжмятаву)

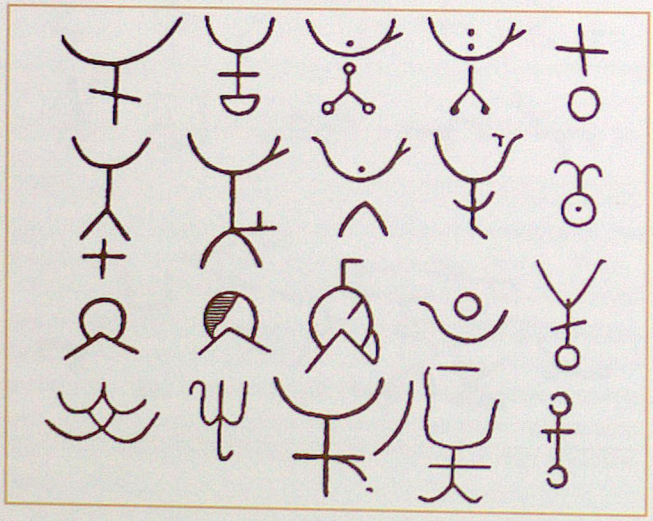
86. Оңтүстік Сібір және Моңғолиядан анықталған көне түрік таңбалары (А. Гране бойынша)
Древнетюркские тамги из Южной Сибири и Монголии (по А. Гране)

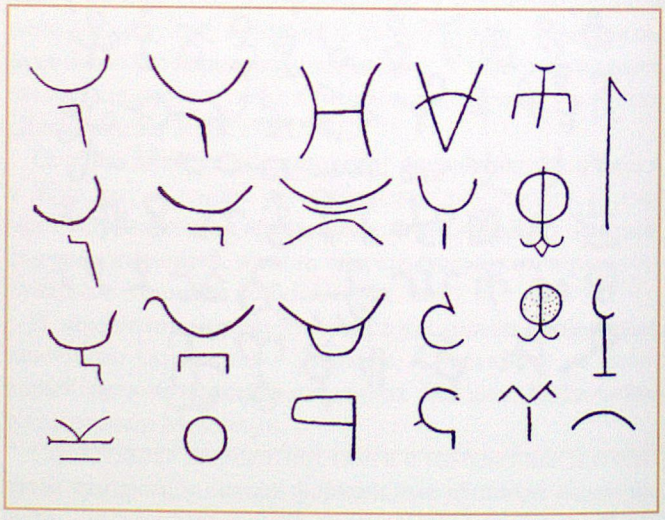

87. Көне түрік таңбалары. Салбық қорғаны. Минуса (А.В. Адрианов бойынша)
Древнетюркские тамги. Курган Салбык. Минусинск (по А.В. Адрианову)

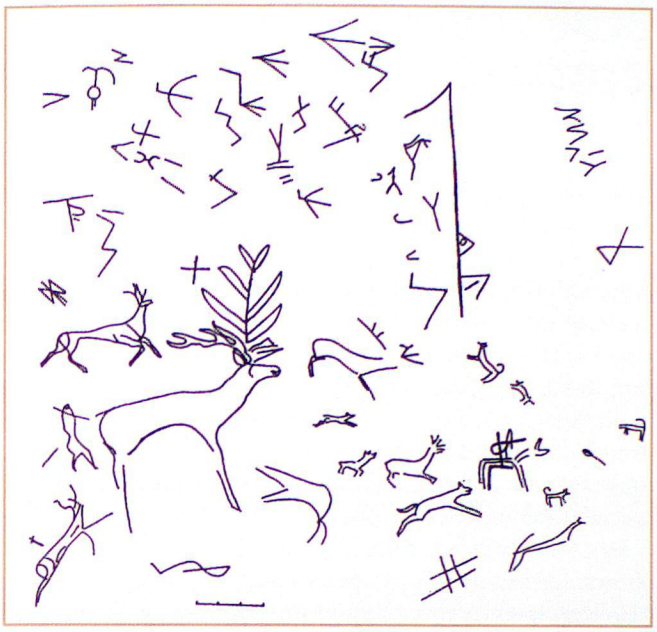

88. Хакас-Минуса ойпатынан анықталған таңбалар (А.В. Адрианов бойынша)
Тамги из Хакасско-Минусинской котловины (по А.В. Адрианову)

89. Хакасия мен Тувадан анықталған таңбалар (Л.Р. Кызласов бойынша)
Тамги из Тывы и Хакасии (по Л.Р. Кызласову)

90. Алтай тауы Ялбакташ жартасындағы таңбалар (И.Л. Кызласов бойынша)

Тамга на скале Ялбакташ на Алтае (по И.Л. Кызласову)

91. Көне түрік таңбалары. Кочкор алқабы. Қырғызстан (К. Табалдиев, Р. Алимов бойынша)

Древнетюркские тамги. Кочкорская долина. Кыргызстан (По К. Табалдиеву и Р. Алимову)

«ромбовидные тамги-обереги, высеченные на скалах могли служить для маркировки границы сакральной зоны святилища Жайсан (Досымбаева, 2006, с. 54). Серия изображений подобных тамг зафиксирована нами среди петроглифов урочища Арпаозен, на северном склоне хребта Каратау (рис. 103).

В числе территориально отдаленных параллелей – усложненный вариант подобной тамги (рис. 127), изображенной на скале в Минусинской котловине, в местечке Улазы. Правда, авторы публикации относят ее к этнографическому времени (Леонтьев, Миклашевич, Мухарева, 2005, с. 131, рис. 17).

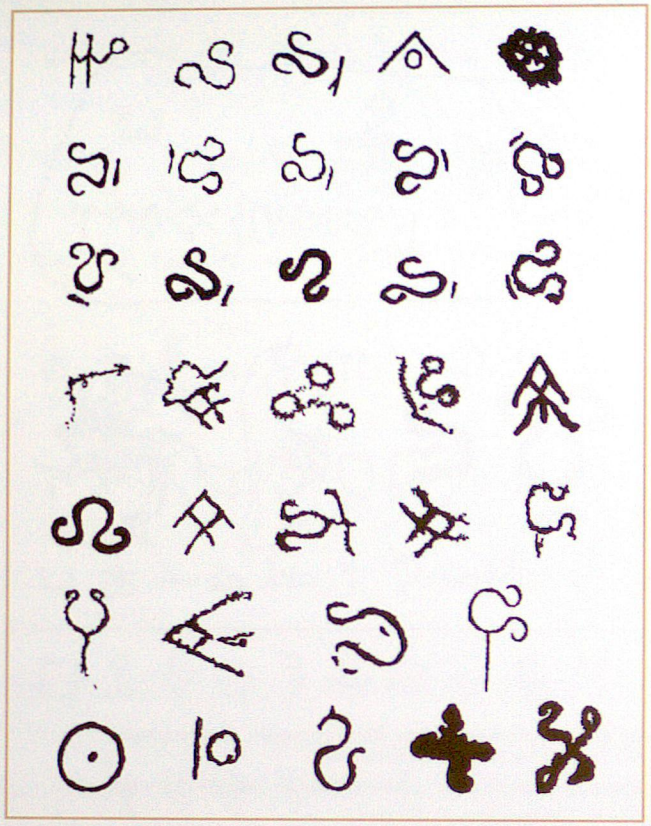
Тамга, основным элементом которой является, как и у жайсанских, ромб, но с добавлением сверху дуги на черточке (рис. 41), встречается на тюргешских монетах (Бабаяров, 2005, с. 50). Тюргешские надчеканы на сасанидских монетах, в частности на драхмах Пероза, содержат надписи, передающие тюркские титулы – «каган», «тегин» и указанные тамги (Баратова, 2007, с. 42–43, 50).

В Жайсане обнаружены два образца «жезловидных» тамг, подобных, отмеченным в онгинских, карабалгасунском, хошо-цайдамском-2 и других памятниках Монголии.

Известны также сложные тамги, представляющие собой круг, к которому добавлены разные черточки (рис. 104, 105). Эти знаки относятся к типу вихревых розеток, в основе семантики которых находятся культ солнца и идея вечного вращения, круговорота жизни. Такая тамга зафиксирована и на Жалтырак таше.

Серия подобных знаков известна в Цээл и Наран сомонах Монголии (Доржсурен, 1957, с. 45–47), несколько образцов – среди петроглифов верховий р. Талас – в Жалтырак таше, Айыртам ой и др. (Табалдиев, Алимов, 2004, с. 292).

Отметим, что похожий знак, образованный из протомов горных козлов, изображен на скале вблизи с. Майемер в Восточном Казахстане, но относится он к сакскому времени (Самашев, 2006, с. 96). Одна жайсан-

92. Көне түрік дәуірінің таңбалары. Кочкор алқабы. (К. Табалдиев, Р. Алимов бойынш.

Таблицы тамги древнетюркского периода. Кочкорская долина (по К. Табалдиеву и Р. Алимову)

ұқсас таңбаны «кере тартқан садақ» секілді таңба деп қарастырып, туып келе жатқан айдың символы деп есептейді, ал олар түрік тиындарындағы таңбалармен сәйкес келеді дейді (Досымбаева, 2006, 55 б., фотосурет 86 б.).

Жайсандағы көне түрік таңбаларының ромбы іспетті «мүйіз» немесе сопақша келген сызықшалы, қырларында перпендикуляр сызықшалары бар типтері қызықтырады (сурет 100).

Бұл таңбаның толық түрі Моңғолия, Шығыс Қазақстан және Жетісудағы көне түрік бәдіздерінің кейбіреулерінің тұмар-әшекейлерін еске түсіреді.

А.М. Досымбаева қазақтардың тұмары мен «тұмарша» таңбалардың сыртқы пішіндік ұқсастығын салыстыра келіп, олардың қызметін тіл-көзден сақтаушы, тіпті әшекей деп те көрсетеді (Досымбаева, 2006, 54 б.). Оның бұл пікірі дұрыс та болуы мүмкін. Өйткені Жайсан киелі орыны жартастарда қашалған

93. Көне түрік таңбасы. Қаратаудың оңтүстік баурайы
Древнетюркская тамга. Южный склон хребта Каратау

ская крестообразная фигура с двумя сохранившимися загнутыми концами (Досымбаева, 2006, с. 86) также относится к этому кругу знаков и находит больше типологических соответствий в изобразительных памятниках гунно-сарматского круга, чем среди древнетюркских тамгообразных знаков (рис. 105).

На Жалтырак таше еще в начале 80-х гг. прошлого века мы зафиксировали изображения сложных знаков, в основе которых четыре короткие дуги, концы которых обращены наружу (рис. 105). Попарно соединяясь между собой, они образуют единую композицию, наподобие перевернутых рогов оленя, иногда с перекрестием или овальной линией.

Прямые аналогии последним среди древнетюркских тамгообразных знаков нам пока неизвестны, но несколько типологически близких им тамг обнаруживается на хорезмийских медных монетах, датируемых С.П. Толстовым концом VIII в., их хождение связывают с периодом правления халифа Харунар Рашида (Толстов, 1938, с. 131).

«ромбы іспетті» тұмар-таңбалар сакральдық аумақтың шекарасын көрсетуші болуы ықтимал (Досымбаева, 2006, 54 б.).

Мұндай таңбаларға ұқсас түрлерін Қаратау тау жотасының Арпаөзен шатқалындағы жартас суреттер арасында кездестіргенбіз (сурет 103).

Аталмыш таңбалардың алыс аймақтардағы күрделі де ұқсас түрлері деп Минуса ойпатындағы Улазы деген жердегі жартасқа қашалған таңбаларды атауға болады (сурет 127). Дегенмен зерттеушілер бұны қазіргі этнографиялық кезеңдерге қатысты деп қарастырады. (Леонтьев, Миклашевич, Мухарева, 2005, 131 б., сурет 17).

Негізгі элементі Жайсандағыдай ромбы болғанымен жоғары түсына доғалақ сызық қосқан таңбалар (сурет 41) түргеш тиындарында кездеседі (Бабаяров, 2005, 50 б.).

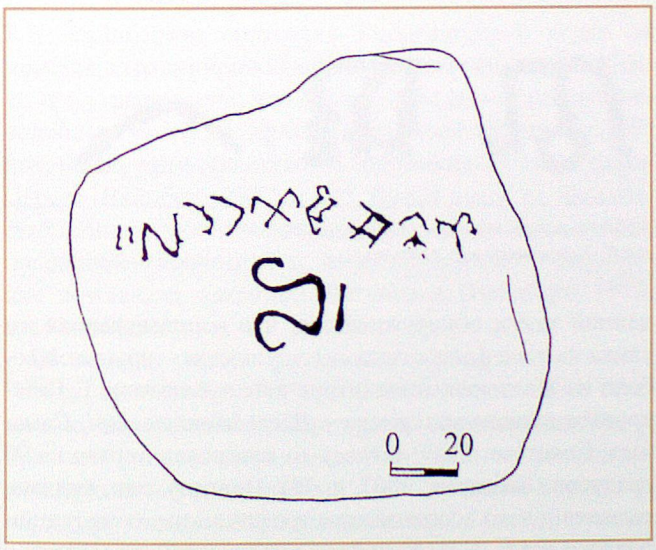
Түргештердің сасанидтік тиындарын қайта соққан нұсқаларында, әсіресе Пероздың драхмаларында қаған, тегін сынды түрік атақтарымен қатар таңбалары да соғылғандары кездеседі (Баратова, 2007, 42–43, 50 б.).

Жайсанда «таяқша» таңбаның екі түрі бар. Олар жоғарыда атап өткен Моңғолиядағы Онгин, Қарабалғасұн, Хөшөө-Цайдам-2 ескерткіштерінде де кездеседі.

Сонымен қатар, негізгі элементі шеңбер, оған қосымша сызықтар қосылған күрделі таңбалар да бар. Бұл белгілерде «құйын» іспетті иілген сызықтар болады және оның семантикасы күн киесі, мәңгілік айналым, өмірдің ағымы болып табылады (сурет 104, 105). Ұқсас белгілер Моңғолияның Орталық аймағы Цээл, Наран сұмыны жартастарында (Доржсурен, 1961, 13, 104–105 б.), Талас өзені Жалтырақ тас, Айыртам-ой және т.б. петроглифтер арасында кездеседі (Табалдиев, Алимов, 2004, 292 б.). Бұл символдардың түп тамырының тереңде жатқанын, мысалы, Шығыс Қазақстандағы Майемер ауылы маңындағы жартастағы мерзімі сақ дәуіріне тиесілі тауешкінің осындай айналмалы белгісі дәлелдейді (Самашев, 2006, 96 б.).

Екі шеті иілген қас (ашамай) белгілі Жайсандық таңба (Досымбаева, 2006, 86 б.) осы секілді таңбалар тобына жатады және ол таңбаның көне түрік таңба белгілерге қарағанда, хұн-сармат ескерткіштерінің өнер туындыларымен жақын ұқсастықтары байқалады.

Талас өзенінің жоғарғы ағысындағы Жалтырақ таста біз өткен ғасырдың 80-ші жылдары сыртқа қарай бағытталған төрт иректі күрделі таңбаны зерттеген едік (сурет 105). Ол иректер қос-қостан жалғасып, бұғының мүйізі секілді болып келеді әрі қиылысқан жерлерінде шеңберлене бейнеленген.

94. Көне түрік таңбалары. Кочкор алқабы. Қырғызстан (К. Табалдиев, Р. Алимов бойынша)

Древнетюркские тамги. Кочкорская долина. Кыргызстан (по К. Табалдиеву и Р. Алимову)

95. Көне түрік таңбасы. Ақсу-Жабағылы. Қасқабұлақ шатқалы. Талас Алатауы

Древнетюркская тамга. Аксу-Жабагылы. Урочище Каскабулак. Таласский Алатау

96. Козучак шатқалындағы таңбалар. Қырғызстан (К. Табалдиев, Р. Алимов бойынша)

Тамги урочища Козучак. Кыргызстан (по К. Табалдиеву и Р. Алимову)

Однако знаки на монетах, в отличие от наших тамг, как бы вырастают из подставки в виде короткой горизонтальной полоски.

Близкие по очертанию тамги содержатся на тюркских монетах из Ташкентского оазиса, легенды которых Г. Бабаяров читает как «жагбу-каган» и связывает их, в отличие от Э.В. Ртвеладзе, с верховными правителями Западно-тюркского каганата, даже со стилизованными вариантами тамги правящего рода Ашина, т.е. горного козла. Мысль очень интересная. Однако при графическом построении генетического ряда происхождения данной тамги обнаруживается, что использованная им тамга на теле фантастического существа – крылатой собаки из Жалтырак таша (вторичная публикация Г. Бабаяровым нашего материала – Шер, Миклашевич, Самашев, Советова, 1987) почему-то повернута вправо на 90 градусов (Бабаяров, 2007, с. 35). Поэтому, она, видимо, вызвала у него ассоциацию с графическим начертанием горного козла. Б.И. Вайнберг датирует эти же монеты с тамгой (Т11) рубежом VII–VIII вв. и связывает их с чеканом некоего царя Азкацвара. Для выяснения генезиса и датировки данного знака интересны отмеченные

Аталмыш таңбаға ұқсас нұсқаларды көне түрік белгілерінен кездестірмедік. Дегенмен де оған нобайы сәйкес таңбалар Харун-ар Рашид халифтың билігі тұсында соғылып тұрған, С.П. Толстовтың анықтауынша VIII ғасырдың соңына қатысты хорезмдік тиындардың арасында кездеседі (Толстов, 1938, 131 б.).

Алайда тиындардағы белгілердің біздің таңбаларымыздан айырмашылығы оның төменгі тұсындағы қысқа жатық сызықтарында.

Оларға ұқсас таңбалардың түрі Ташкент оазисінде соғылып тұрған түрік тиындарында кездеседі. Ол тиындардың мәтінін Г. Бабаяров «жабғұ қаған» деп оқып, Э.В. Ртвеладзеден тіптен бөлек ұсыныс айтады. Оның айтуынша мұндай таңбалар Батыс Түрік қағандығының билеушілерінің «ашина» әулетінің тауешкі таңбасы. Бұл өте қызық пікір. Алайда, осы таңбаның шығу негізінің графикалық құрылымы Жалтырақ тастағы фантастикалық қанатты иттің санындағы таңбаға ұқсас келетіндігі. Г. Бабаяров таңбаны 90 градусқа бұрып жібергендіктен оның мағынасы мүлдем өзгеріп (Шер, Миклашевич, Самашев, Советова, 1987, екінші басылымы бойынша) тауешкі бейнесінің графикалық пішіміне ұқсап кеткен.

Б.И. Вайнберг аталмыш таңбалы тиындарды Азкацвара патшаның VII–VIII ғасырлар аралығында соғылған тиындары деп қарастырады.

Осы белгінің шығу тегі мен мерзімін анықтауда Б. Вайнбергтің пікірін атап өту керек. Онда хорезмдік дәстүрлі тиындардағы таңбалардың түпкі негізі Пероз драхмасының түрінде Чаганианда соғылып тұрған эфталит тиындарының таңбалары болып келеді (Вайнберг, 1977, 41 б.).

Эфталиттердің аталмыш таңбалы тиындарды соққан мерзімі Чаганиан билеуші басқарып тұрған эфталит бірлестігінің VI ғ. екінші жартысына қатысты деп анықтайды (Вайнберг, 1972, 143–144 б.).

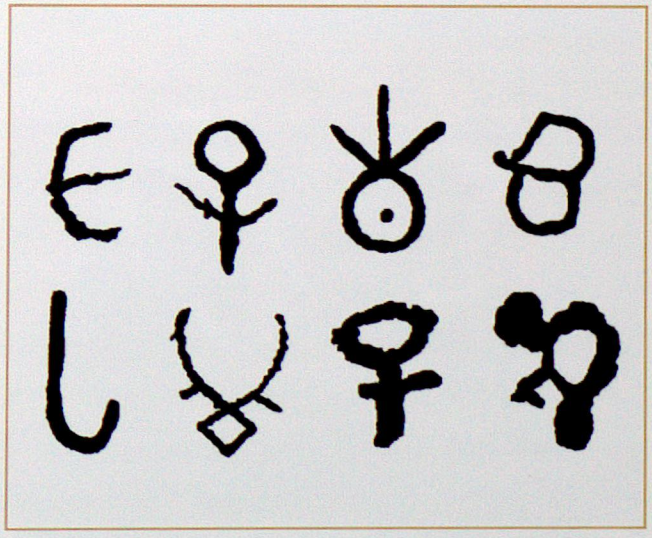
Түріктердің (Готафар бастаған эфталиттерді жеңіп, Әмудариясының оңтүстігі Иран билігінің шетімен түйіскен кең жерде VI ғ. 60-шы жылдары билік жүргізген) тиындарында монограм-белгілер мен жалтырақ тасқа ұқсас руникалық таңбалардың бірнеше түрі кездеседі (Смирнова, 1981, 53–61 б.; табл. XC111, 90). Енді Жалтырақ тастағы қиялы жануар-қанатты иттің таңба бейнесіне оралайық (сурет 106).

Аталмыш таңба пішіні хорезмдік патшалар – Сияуш әулетінің тиындарындағы таңбаларды еске салады. Хорезмдік тиындардың осындай таңбалы көне түрі С.П. Толстов, Б.И. Вайнбергтің пікірінше юечжи-кушан

Б.И. Вайнбергом сочетания анализируемой тамги на монетах с традиционной хорезмийской тамгой и особенно его утверждение, что прототипом ее могли служить подобные тамги на эфталитских монетах, правда, без подставки, выпускавшихся в Чаганиане по типу драхм Пероза (Вайнберг, 1977, с. 41). Время выпуска эфталитских монет с указанными тамгами определяется второй половиной – концом VI в., когда эфталитское объединение возглавлял владетель Чаганиана (Вайнберг, 1972, с. 143–144).

На монетах тюрков (разбивших эфталитов во главе с Готафаром в 60-х гг. VI в. и установивших свою гегемонию на обширной территории, соприкасавшейся с иранскими владениями южнее Амударии) кроме знаков-монограмм и руноподобных тамг, имеются несколько образцов, отдаленно напоминающих анализируемые жалтыракташские (Смирнова, 1981, с. 53–61; табл. XC111, 90).

Вернемся к тамге, изображенной на теле фантастического существа – крылатой собаки из Жалтырак таша.

97. Шу алқабы. Мерке ғұрыптық кешеніндегі таңбалар (А.М. Досымбаева бойынша)

Тамги древнетюркского святилища Мерке. Чуйская долина (по А.М. Досымбаевой)

98. Шу алқабы. Мерке ғұрыптық кешеніндегі таңба
Тамги древнетюркского святилища Мерке. Чуйская долина

99. Мерке. Көне түрік таңбаларын зерттеу барысы. З. Самашев және проф. М. Елеуов. 2006 ж.
Мерке. Рабочий момент. З. Самашев и проф. М. Елеуов в 2006 г.

(рис. 106). По всем признакам она относится к типу изображаемых на монетах хорезмийских царей из династии Сиявушидов.

Прототипами хорезмийских монет с такими тамгами являлись, по мнению С.П. Толстова и Б.И. Вайнберга, монеты юэчжийско-кушанского происхождения. Хронологические рамки распространения таких тамг – примерно с II в. до н.э., т.е. с момента разгрома кочевниками-юечжи Греко-Бактрии до VIII–IX вв. А. Марков датировал монеты с такими тамгами III–IV вв. н.э. (Марков, 1892, с. 301).

Исходной территорией появления этой тамги некоторые исследователи считали Западную Монголию (Вайнберг, Новгородова, 1976, с. 66–74; Вайнберг, 1977, с. 34, 74, 94–95), откуда через Средний Восток и территорию Казахстана, в частности, через арало-каспийские степи она проникла в Восточную Европу. Наличие такой тамги на скале Бичигт улаан хад (рис. 77), исследованный нами в 2009 г., будто бы подтверждает данное высказывание.

100. Мерке ғұрыптық кешеніндегі таңбалары. Шу алқабы
Тамги святилища Мерке. Чуйская долина

101. Көне түрік таңба. Баянжүрек. Жетісу
Древнетюркская тамга. Гора Баянжурек. Жетысу

102. Қаратау. Оңтүстік Қазақстан
Каратау. Южный Казахстан

103. Көне түрік таңбалары. Арпаөзен. Қаратаудың солтүстік сілемі

Древнетюркские тамги Арпаозена. Северные склоны хребта Каратау

Другие знаки на теле крылатой собаки, наподобие монограмм – M и N, а также X, находят соответствия среди тамг и символов на монетах Срединного Востока, и оседло-земледельческих оазисов юга и юго-запада Казахстана (рис. 106). Тамги в виде следов конских копыт, характерные для предшествующих периодов, в древнетюркскую эпоху не исчезают. В Казахстане они известны среди наскальных изображений Ойжайлау и урочища Тамгалы близ с. Абралы в Восточном Казахстане.

Особую категорию знаковой системы составляют тамгообразные изображения на средневековых керамических сосудах, кирпичах и других изделиях, происходящих из разных районов оседло-земледельческих культур (Гертман, 1998, с. 136–150).

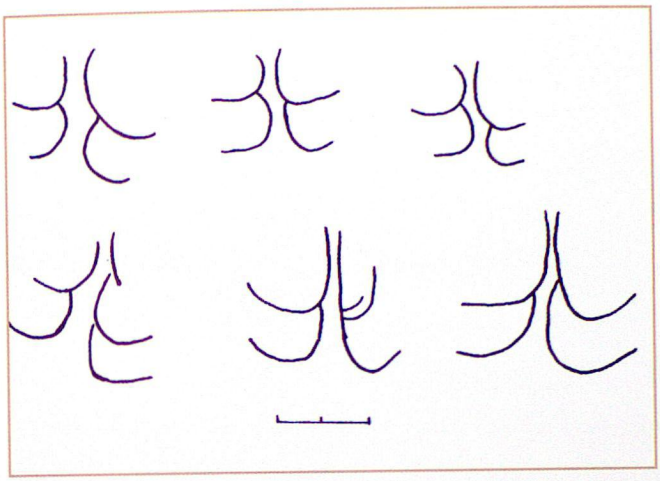
тектес тиындар болады. Ондай таңбалардың таралымы хронологиялық тұрғыдан б.з.д. II ғасыр яғни б.з. VIII–IX ғасырлардан бұрын юечжи көшпелілердің Грек-Бактрияны талқандаған мерзім.

Осындай таңбаның пайда болған жерін зерттеушілер Батыс Моңғолия болды, одан Орта Шығыс және Қазақстан жері, одан Арал-Каспий даласы арқылы Шығыс Еуропаға таралды дейді (Вайнберг, Новгородова, 1976, 66–74 б.; Вайнберг, 1977, 94–95 б.). Аталмыш пікірдің дұрыстығын 2009 жылғы біздің Бичигт улаан хад жартасындағы таңбалардың арасынан ұқсас нұсқаны ашқанымыз дәлелдейтін секілді (сурет 77).

Қанатты иттің денесіндегі басқа белгілер, яғни M, N, және X монограммалар Қазақстанның оңтүстік-батысының отырықшы-егінші оазисінің және Орта Азия тиындарының символдар мен таңбаларымен сәйкес келетін тұстары бар (сурет 106).

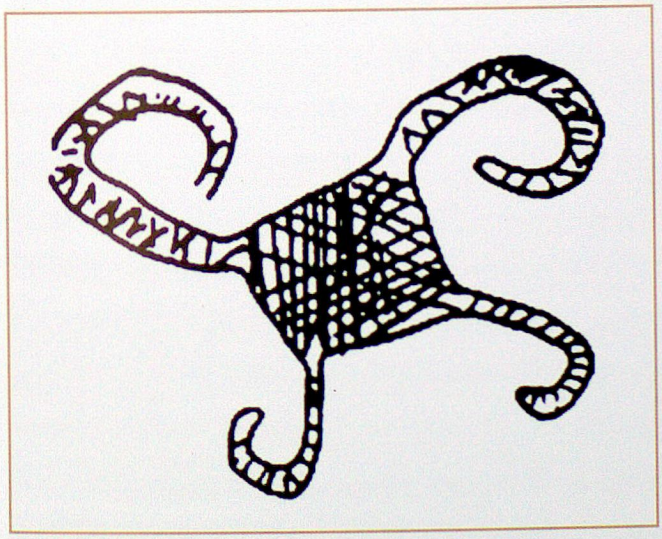
Бұрынғы заманнан ұласып жеткен жылқы тұяғының ізіне ұқсас таңбалар көне түрік дәуірінде де із-түзсіз жоғалмаған. Ондай таңбалар Қазақстанда, әсіресе Шығыс Қазақстанның Абыралы кентіне жақын Ой-жайлау, Тамғалы шатқалдарында кездеседі.

Сонымен қатар белгі жүйесінің тағы бір ерекше тобына ортағасырлық отырықшы-егінші мәдениеттің әр түрлі аумақтардағы керамикалық ыдыстарда, кірпіштерде және т.б. бұйымдарда салынған таңба тектес бейнелер (Гертман, 1998, 136–150 б. және тағы басқалар) жатады.

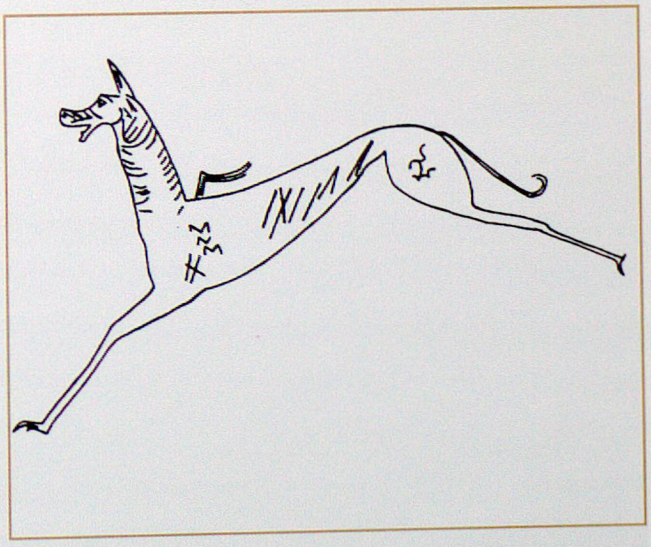
105. Таңбалар. Талас өзенінің жоғарғы ағысы. Жалтырақ таш. Қырғызстан

Тамги. Верховье реки Талас. Жалтырак таш. Кыргызстан

104. Таңба. Талас өзенінің жоғарғы ағысы. Жалтырақ таш. Қырғызстан.

Тамга. Верховье реки Талас. Жалтырак таш. Кыргызстан.

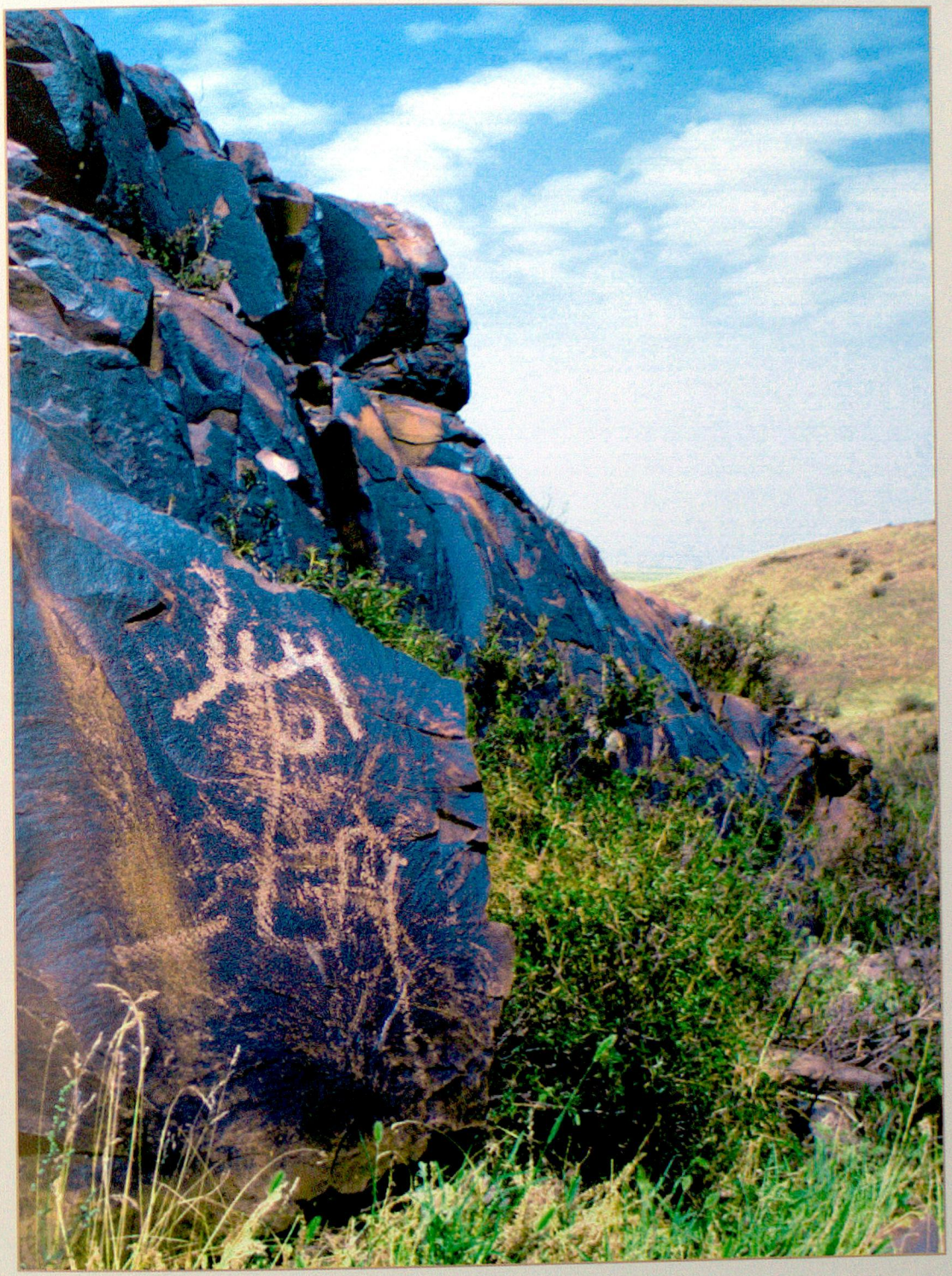
106. Жалтырақ тас шатқалындағы ит пішінді хайуанаттың жанбасындағы таңба. Қырғызстан

Тамги на теле фантастического существа в урочище Жалтырак-таш. Кыргызстан

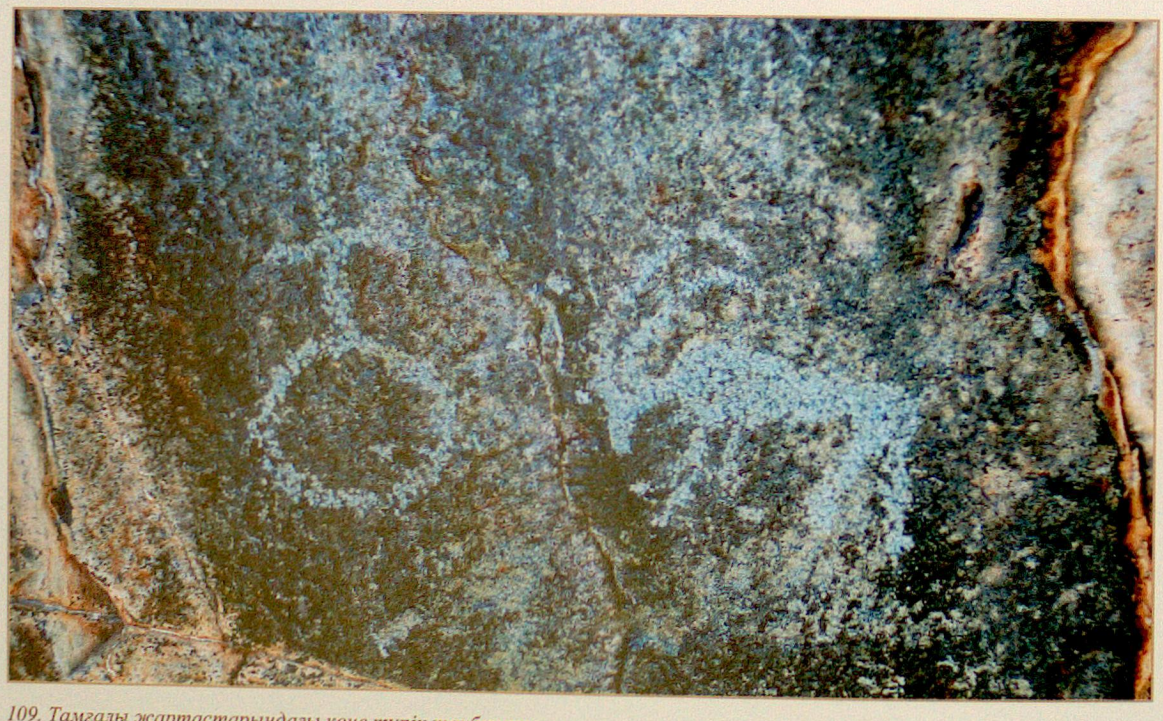

107. Қаратау жартасындағы көне түрік таңбалары
Древнетюркские тамги из Каратау

108. Тамғалы жартасындағы таңбалар. Жетісу
Тамги из урочища Тамгалы. Жетысу

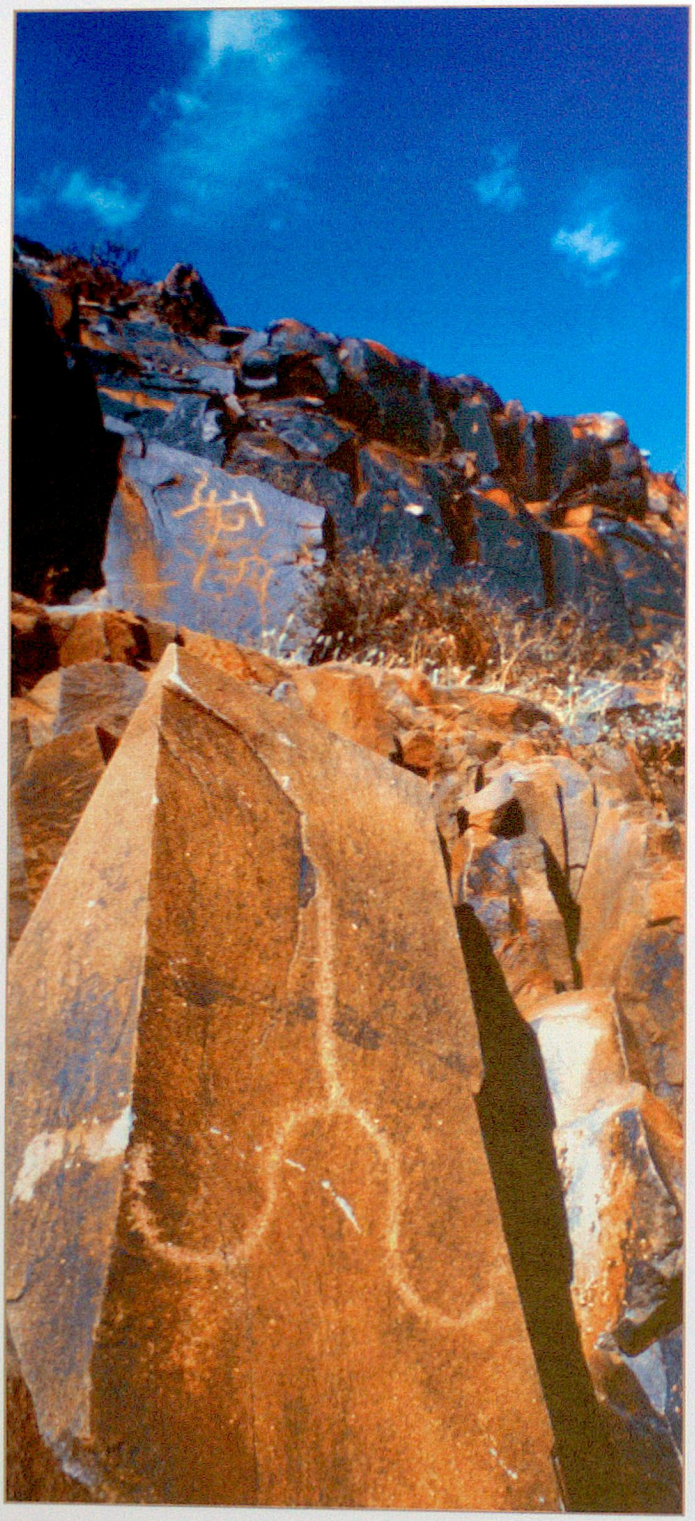

109. Тамғалы жартастарындағы көне түрік таңбалары. Жетісу

Древнетюркские тамги из урочища Тамгалы. Жетысу

110. Тамғалы жартасындағы көне түрік таңбалары. Жетісу
Древнетюркские тамги из урочища Тамгалы. Жетысу

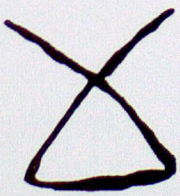

111. Тамғалы жартасындағы таңбалар. Жетісу
Тамги из урочища Тамгалы. Жетысу

112. Сауысқандық жартасындағы көне түрік таңбалары. Қаратау жотасы
Древнетюркские тамги из урочища Сауыскандык. Хребет Каратау

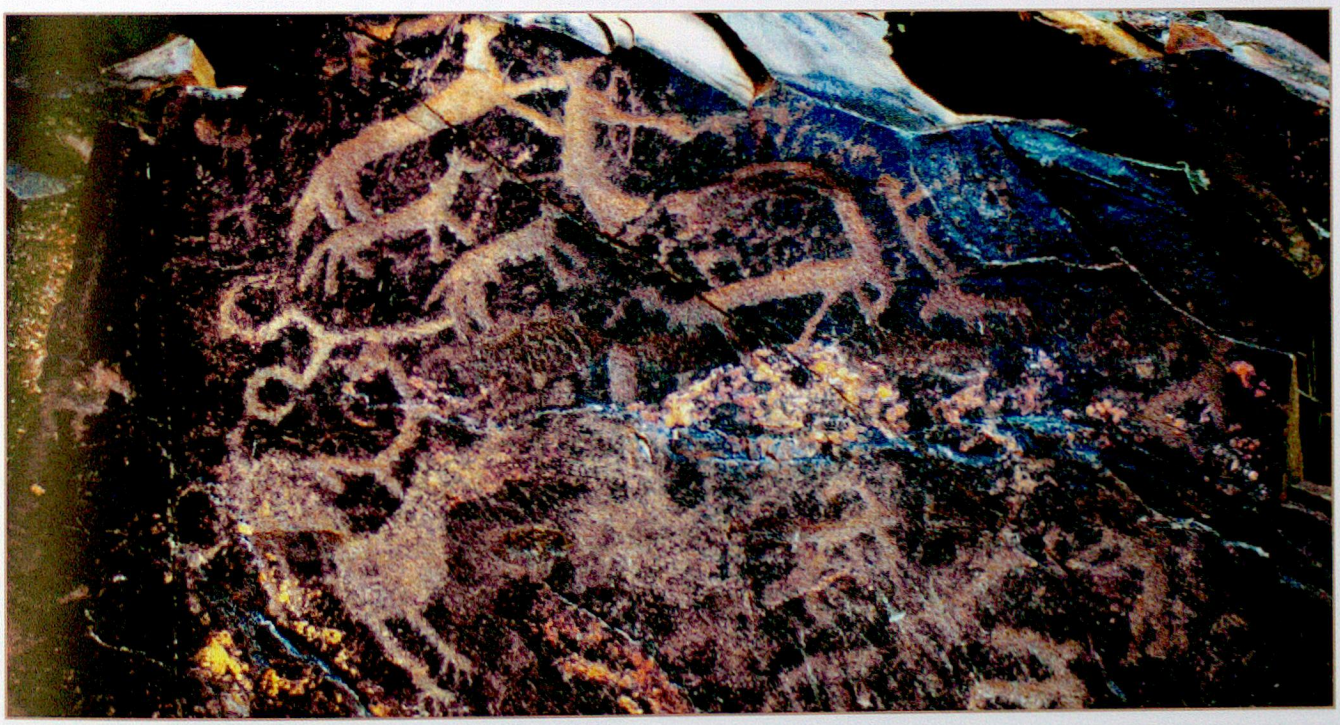
113. Бейітсайдағы көне түрік таңбасы. Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы. Цэнгэл

Древнетюркская тамга из Бейитсая. Баян-Ульгийский аймак. Монголия. Цэнгэл

114. Ойжайлау жартасындағы көне түрік таңбасы . Жетісу

Древнетюркская тамга на скале из Ойжайлау . Жетысу

115. Тамғалы жартасындағы таңбалар. Жетісу

Тамги из урочища Тамгалы. Жетысу

116. Қарақабақ шатқалындағы көне түрік таңбалары. Маңғыстау
Древнетюркские тамги каньона Каракабак. Мангыстау

117. Қарақабақ. Маңғыстау
Каракабак. Мангыстау

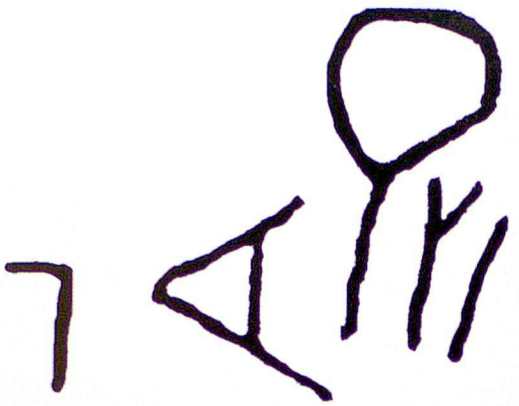

118. Қарақабақ. Маңғыстау
Каракабак. Мангыстау

119. Көне түрік таңбалары. Қарақабақ. Маңғыстау
Древнетюркские тамги Каракабака. Мангыстау

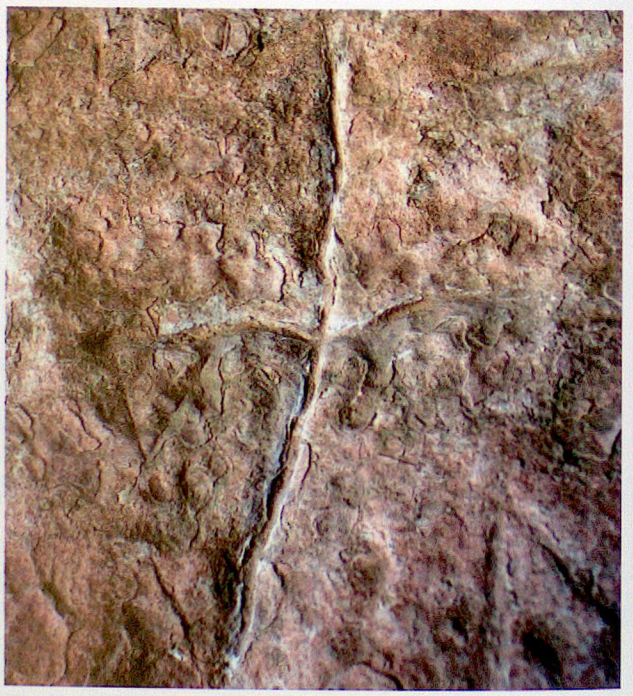

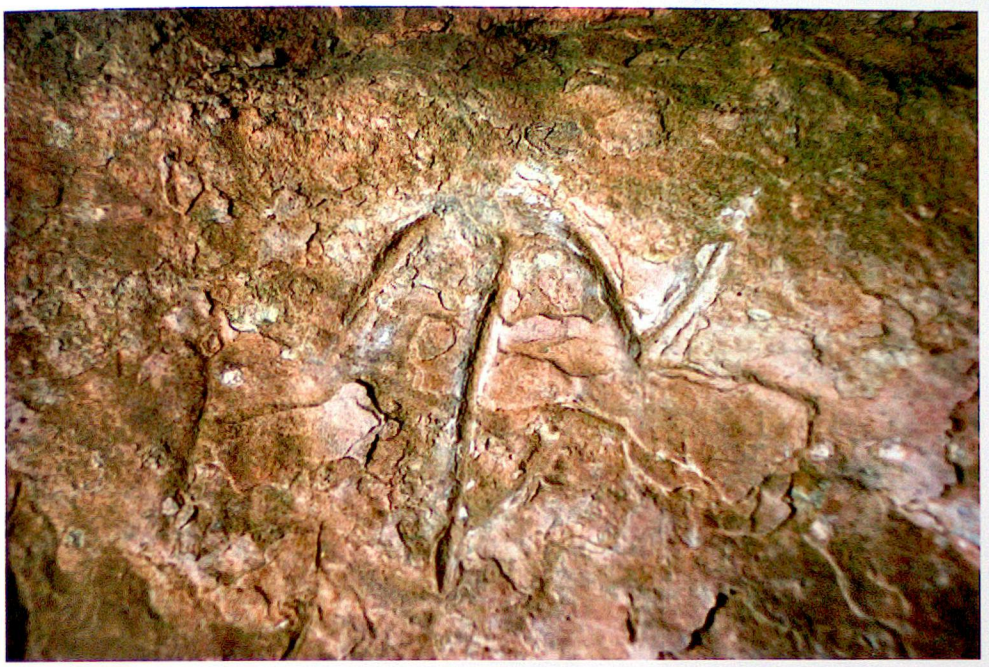
120. Қарақабақ. Маңғыстау
Каракабак. Мангыстау

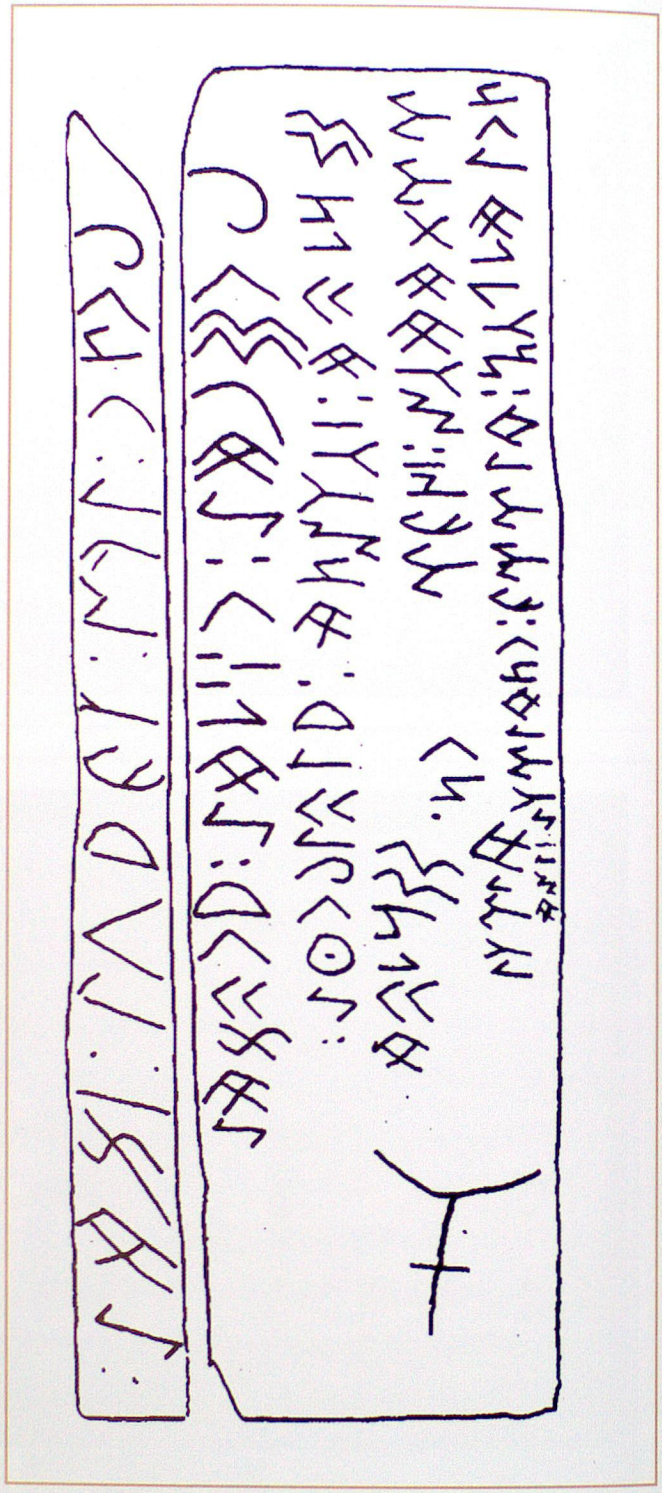

Қарақабақ. Маңғыстау
Каракабак. Мангыстау

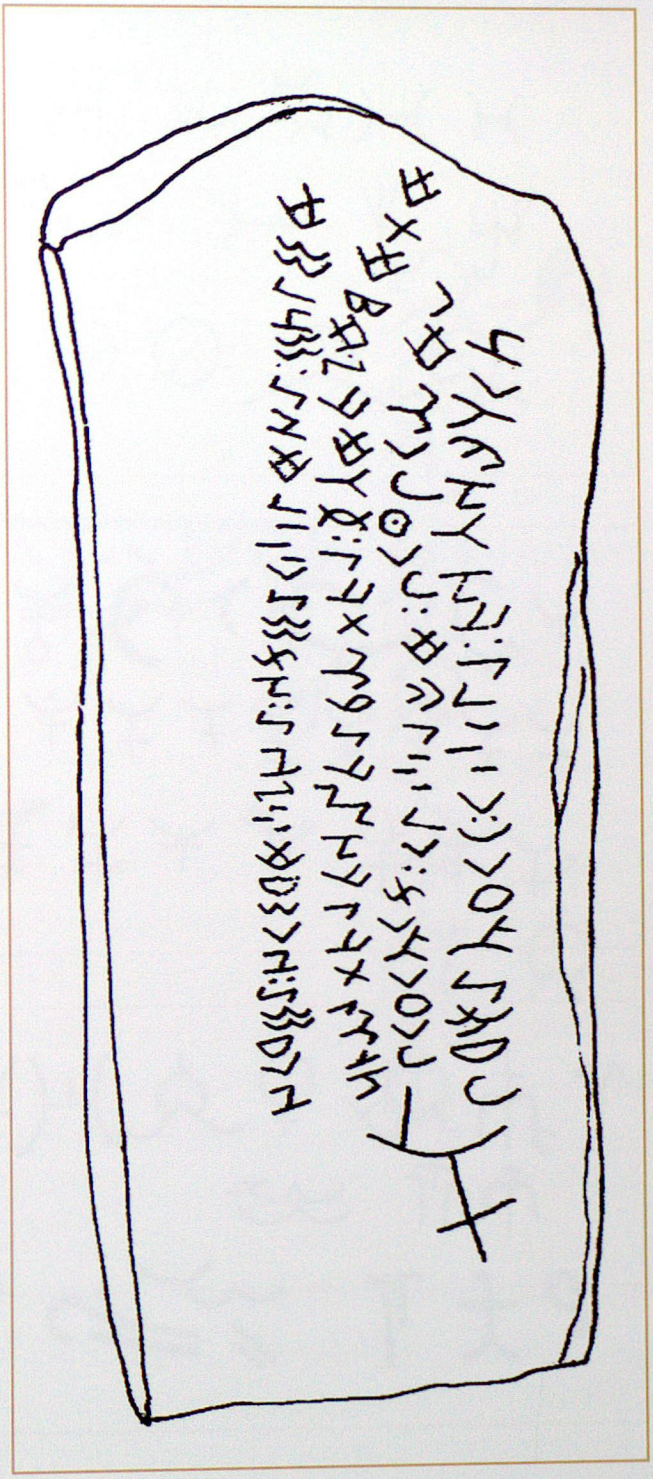

121. Қызыл-Чыра-1 (Е-43) бітіктасындағы таңба. Тыва республикалық музейі

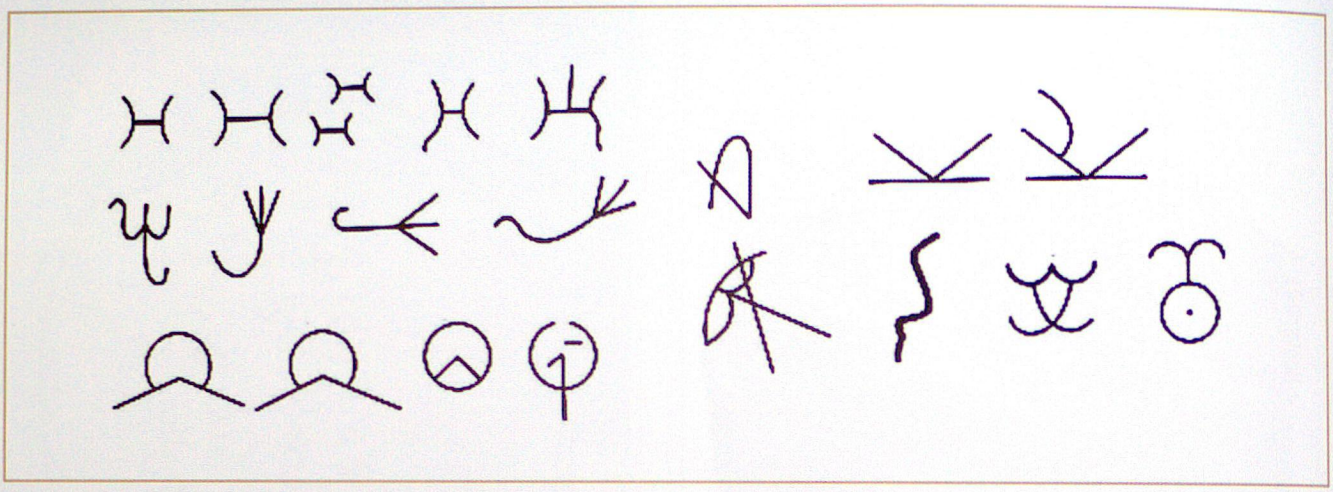
Тамга на стеле Кызыл-Чыра-1 (Е-43). Тывинский республиканский музей

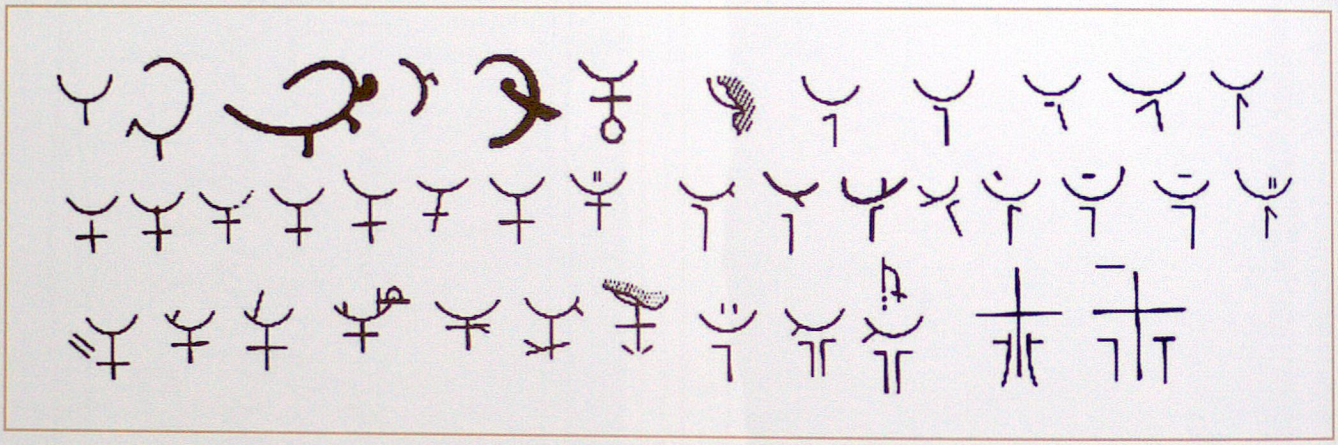

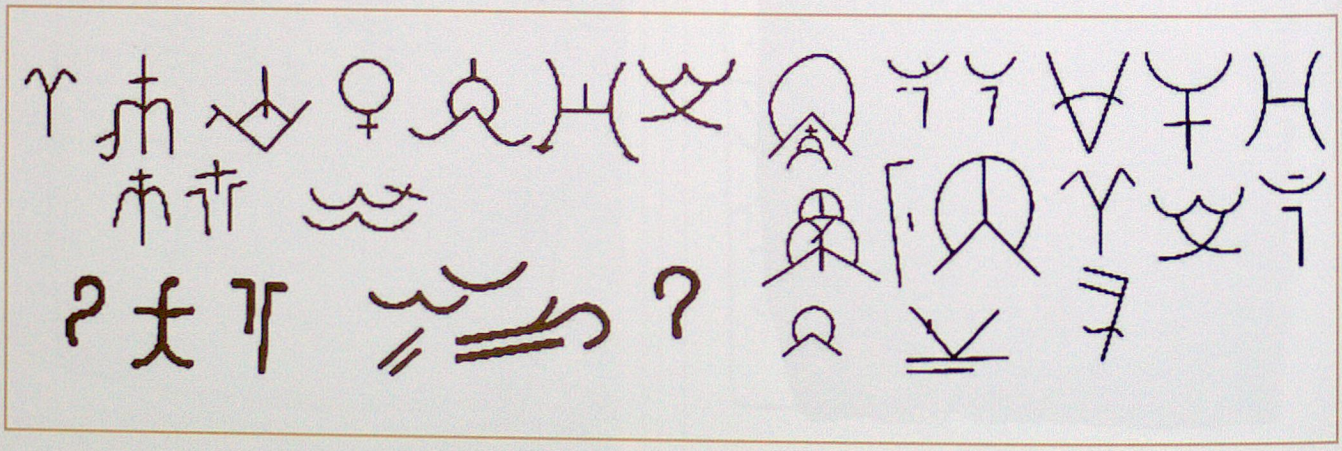

122. Барық-III (Е-7) бітіктасындағы таңба. Тыва республикалық музейі

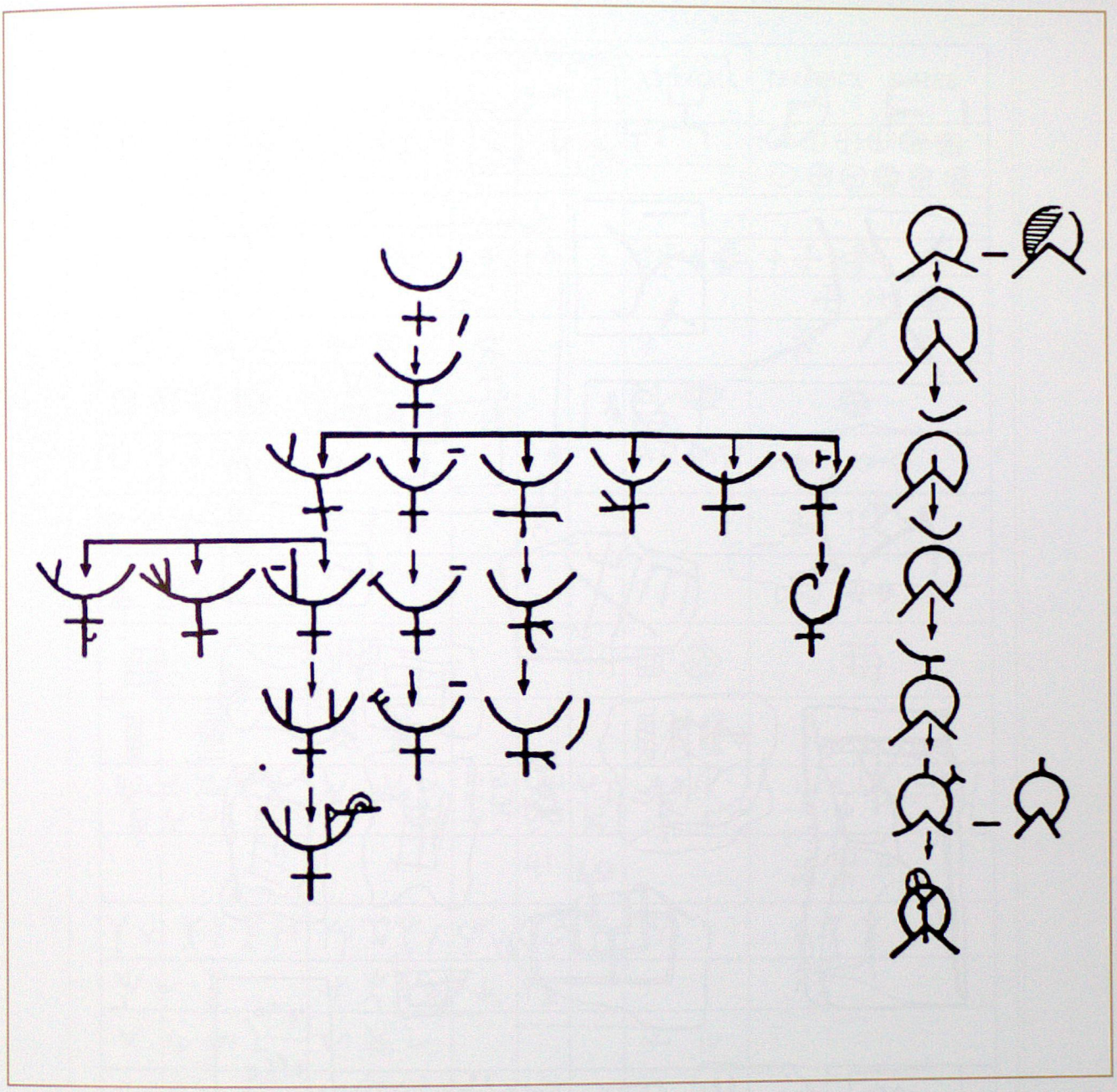
Тамга на стеле Барык (Е-7). Тывинский республиканский музей

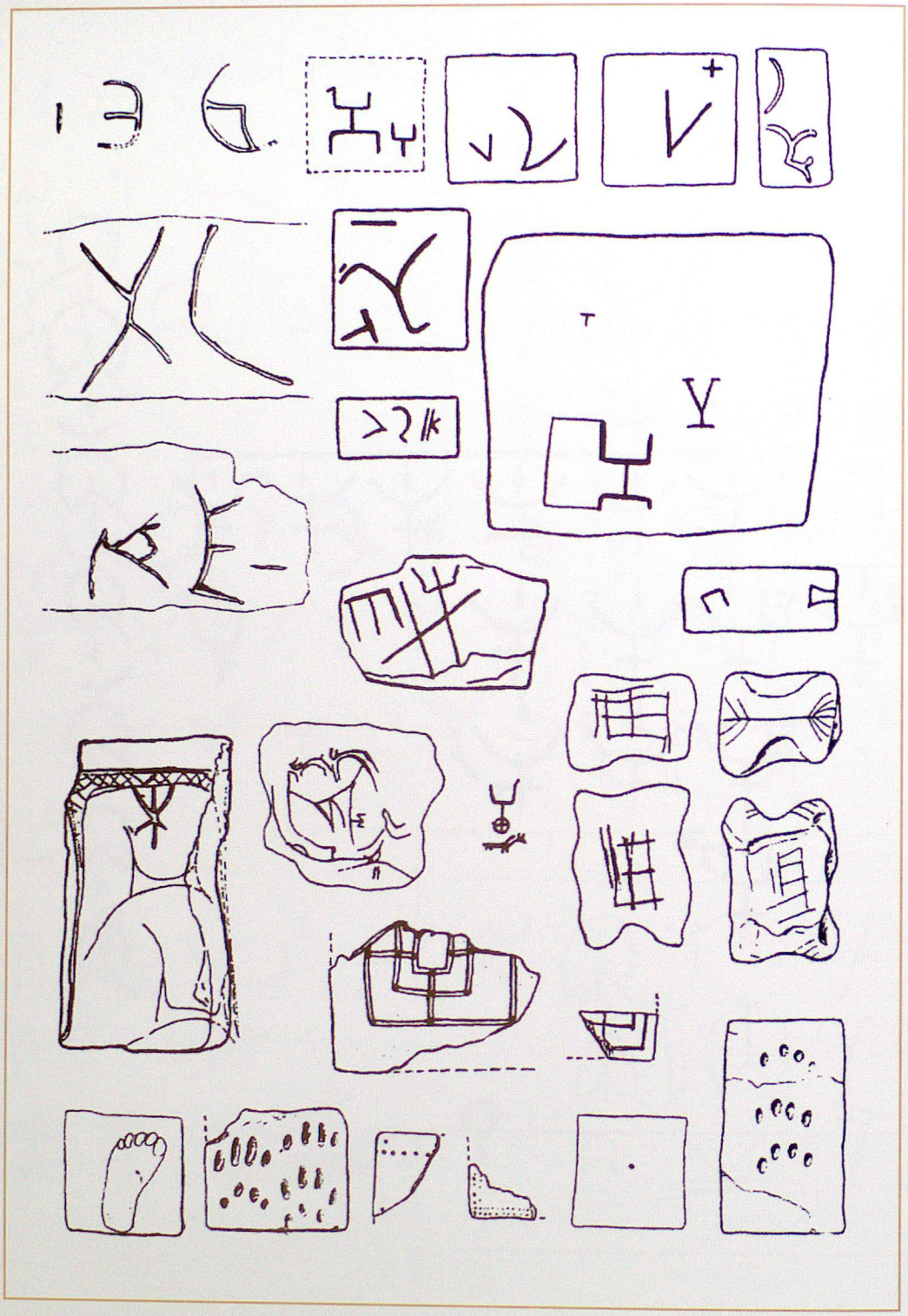

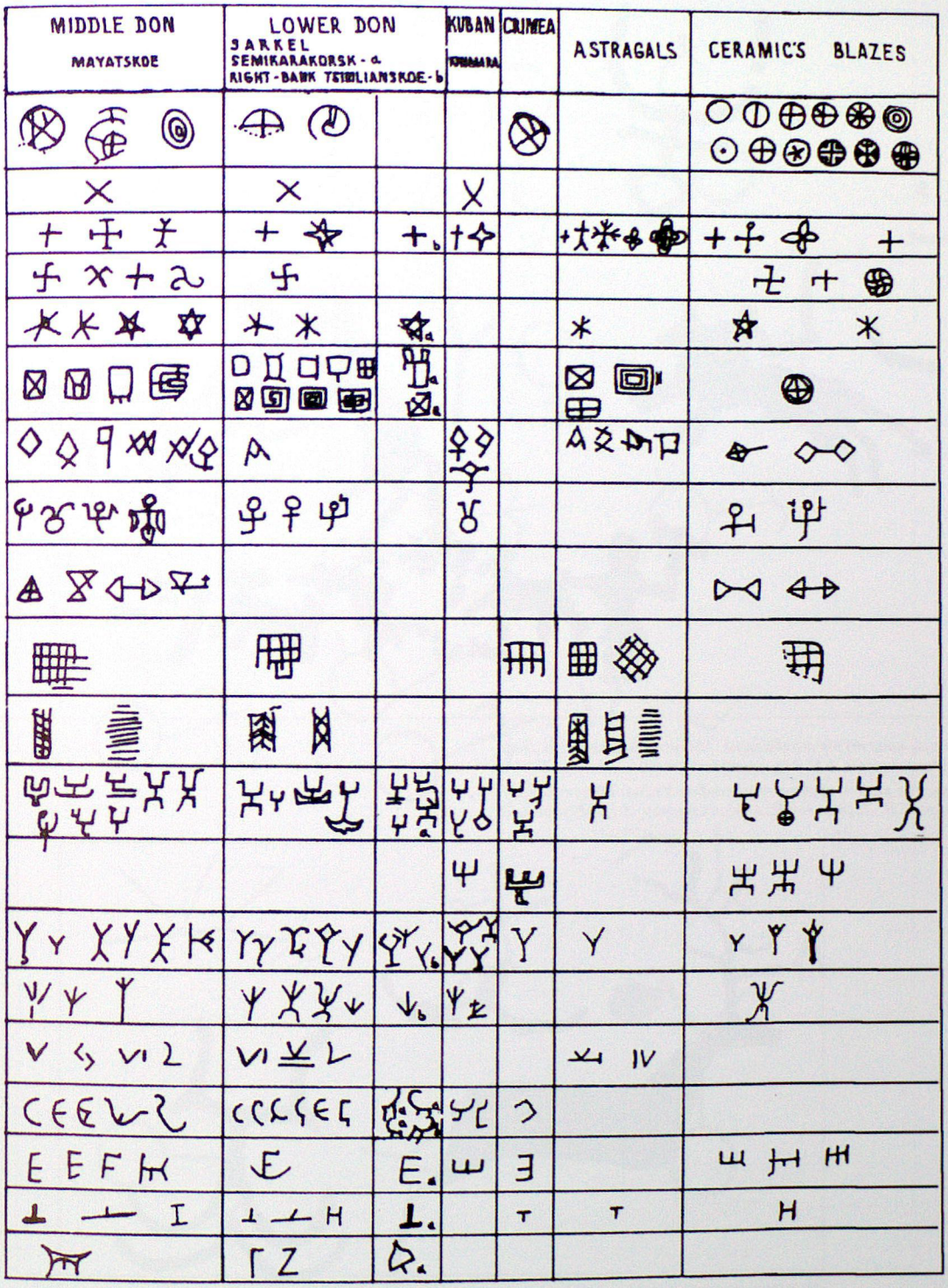
123. Енисей бойындағы көне түрік таңбалары (Д.Д. Васильев бойынша)
Древнетюркские тамги Енисея (по Д.Д. Васильеву)

124. Көне түрік таңбалары өрбу үрдістерінің Л.Р. Кызласов жасаған нұсқасы
Версия развития древнетюркских тамг по Л.Р. Кызласову

125. Хазар таңбалары (В.Е. Флерова бойынша)
Хазарские тамги (по В.Е. Флеровой)

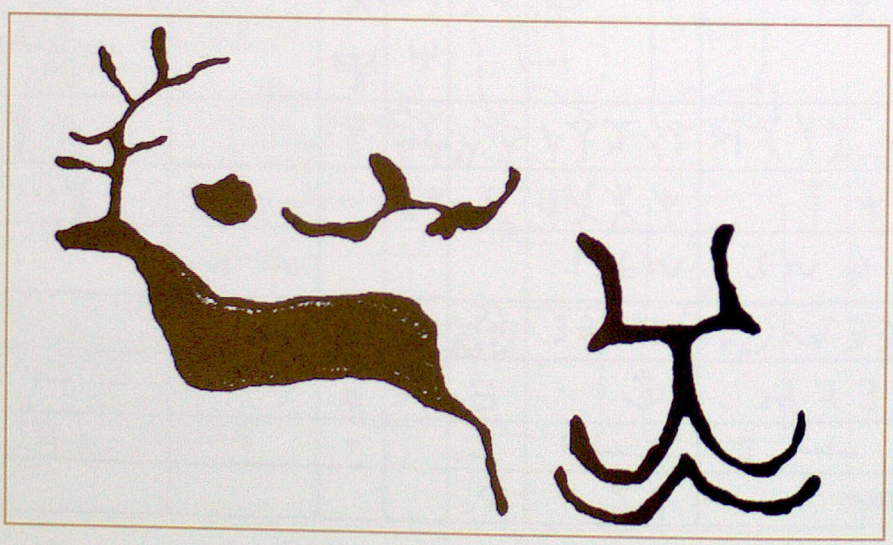

126. Хазар таңбалары (В.Е. Флерова бойынша)
Хазарские тамги (по В.Е. Флеровой)

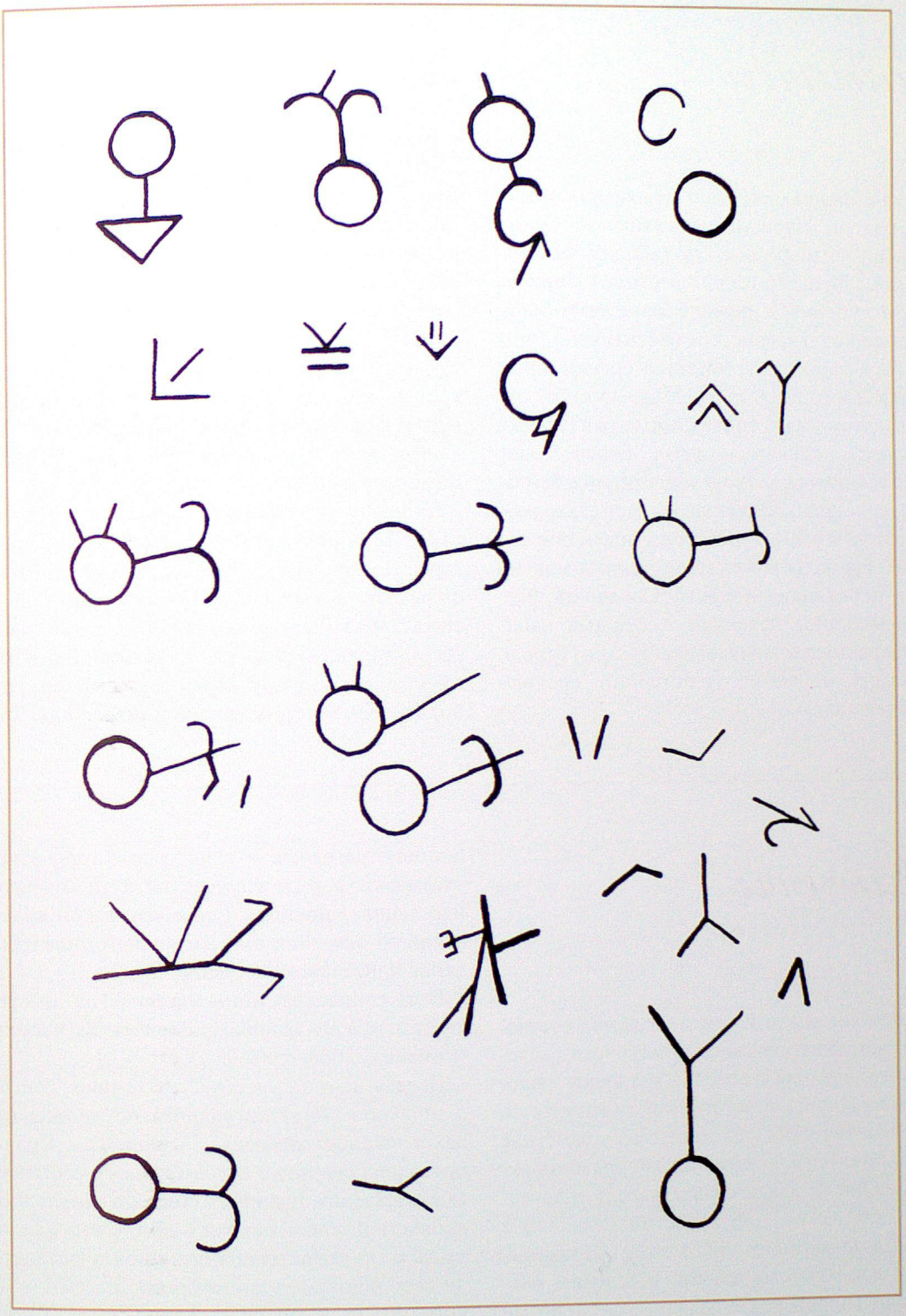
127. Улазыдағы көне түрік таңбалары. Минуса ойпаты (Н.В. Леонтьев, Е.А. Миклашевич, А.Н. Мухарева бойынша)

Древнетюркские тамги среди петроглифов Улазы. Минусинская котловина (по Н.В. Леонтьеву, Е.А. Миклашевич, А.Н. Мухаревой)

128. Көне түрік таңбасы. Улазы

Древнетюркская тамга. Улазы

129. Көне түрік таңбалары. Моңғолия, Баянхонгор аймағы (Д. Баяр бойынша)
Древнетюркские тамги. Монголия, Баянхонгорский аймак (по Д. Баяру)

Қорытынды

Көне түрік таңбалары мен белгілері жалпы түрік мәдени мұрасының ажырамас бөлігі. Таңбалар – отбасылық, ру-тайпалықтан бастап этносаяси бірлестіктердің немесе билеуші қаған әулетінің эмблемасы ретінде және тағы басқа мазмұнда кеңінен қолданылды, сол себепті көне түрік қоғамының саяси-әлеуметтік өмірінде ерекше орын алды. Таңбалар қоғамдағы әр түрлі әлеуметтік институттар мен алуан түрлі топтардың қатынастарын реттеуші маңызды құқықтық тетік болды; олар әсіресе, көшпелі қоғамдағы түрлі меншіктерге байланысты мәселелерді шешуде ерекше қызмет атқарды.

Таңбалар болмысы көне түрік саяси-әкімшілік құрылысын және түріктер мекендеген тарихи-мәдени аумақтарды да толық көрсете алады. Сондай-ақ, белгілі бір таңба мен оны иеленуші топтардың көшіқонын, яғни миграциялық жолдарын айқындап береді, өмірлік кеңістікті иеленген үрдістерінің ерекшеліктерін дәлелдей алады.

Көне түрік таңбалары жайында жоғарыда жинастырып талдаған материалдарды шартты түрде бірнеше топтарға бөліп қарастыруға болады (Самашев, 2008, 88–91 бб.).

Бірінші топ – қаған-бекзаттарға арналған ғұрыптық кешендерге орнатылған арнайы ескерткіш ұстын тастарға (бітіктастарға) қашалған таңбалардың жиынтығы («таңбалар энциклопедиясы»). Мұнда түрік империясының айрықша тарихи уақиғаларына байланысты, мысалы қағанның (немесе қағанның өз туыстары) қайтыс болуы және оған ас беру ғұрыптарына қатысты, жорыққа аттану мен бейбіт келісім жасау кезінде ру-тайпалар одағының басшылары бас қосып, сол жиында өзара келіскендігінің немесе құптағандығының нышаны ретінде өз таңбаларын қашап өрнектеу болып табылады (Шивээт улаан, Бөмбөгөр және т.б.).

Екінші топ – жоғарыда аталған ескерткіштермен сабақтас, бірақ олармен салыстырғанда мәртебесі жоғары. Негізгі белгіге, мысалы арқар таңбаға қосымша сызықтар қосылып қаған-бекзаттарға арналған бітіктастарда (Татпар қаған, Білге қаған, ханзада Күлтегін, тархан Тұңықұқ, Ел етміш Білге қаған және т.б.) қашалынғандар. Онда таңбалар біртұтас элемент болып мемлекеттік мөр-таңба ретінде Тәңірі текті

Заключение

Древнетюркские знаки и тамги являются составной частью общетюркского культурного наследия. Тамги, начиная с семейно-клановых, родоплеменных и кончая эмблемами правящего каганского рода или этнополитических объединений, – заметное явление в социально-политической жизни древнетюркского общества. Они использовались, наряду с другими символами, как важнейший правовой механизм в регулировании взаимоотношений между различными группами и социальными слоями населения, особенно в решении вопросов, связанных с различными формами собственности, существовавшими в древнетюркской этносоциальной среде. Тамги достаточно красноречиво маркируют древнетюркские политико-административные и культурно-исторические ареалы, указывают в ряде случаев на пути миграциии групп населения – носителей того или иного вида тамги, на характер освоения ими жизненного пространства в течение длительного времени.

Весь собранный нами материал по древнетюркским тамгам можно условно разделить на несколько групп (Самашев, 2008, с. 88–91).

Первая группа включает большие скопления тамг («энциклопедии») на специально установленных стелах в каганско-княжеских комплексах. Происхождение последних связано с особо важными событиями имперского значения, например смерть и ритуал поминовения кагана (или принца крови и др.), война или заключение мира, когда главы племенных союзов засвидетельствовали свое почтение или одобрение посредством совместного изображения собственных тамг (Шивээт улаан, Бомбогор и др.).

Вторая группа – малочисленная, близкая по смыслу и значению к предыдущей, но более высокая по статусу.

тұлғалардың ғұрыптық үндеу мәтіндері бар бітіктастардың жоғары тұсында қашалынды.

Үшінші топ – жартасқа шағын мәтіндер, ортағасырлық петроглифтермен бірге қашалынған таңбалар тобы. Көбінесе Орталық Тянь-Шань мен Алтайдың кейбір ортағасырлық жартас суреттерінің арасында кездеседі. Жартастағы көне түрік таңбаларының ең керемет — Моңғолиядағы «Бичигт улаан хад» ескерткіші. Мұны 1910 жылы фин ғалымы Г. Рамстедт, одан кейін «Бичигт улаан хад» таңбаларын қайтадан 2009 жылы З. Самашев зерттеді. Өкініштісі, байырғы жәдігердің көптеген тұстарын кейін кеңес солдаттары бүлдіріп кеткен.

Төртінші топ – бірең-саран таңбалар мен белгілер әр түрлі жартас суреттерінің арасында кездеседі. Олардың қатарына жануарлардың дене мүшелеріне, адам кеудесіне салынған таңбалар да бар (Талас Алатауы, Таулы Алтай).

Бесінші топ – жылжымалы заттар, атап айтқанда, қару-жарақтар, үй бұйымдары, әшекейлер, ғұрыптық мақсаттардағы және т.б. заттарға салынған белгілер мен таңбалар.

Жоғарыда атап өткеніміздей, көне түрік мәдени кешенінің таңба, белгілерінің басын қосқан ғажайып ескерткіштер қазіргі Моңғолия жерінде шоғырланған.

Моңғол халқы байырғы мұраларға өте ыждаһаттылықпен қарап, оларға сый-құрмет көрсетеді. Соның арқасында бүгінге дейін көне түрік тарихының әлемдік деңгейдегі таңғажайып ескерткіштері, бітік жазулары жақсы сақталып келді.

Дегенмен, соңғы жылдары адами әрі техногендік себептерге байланысты тарихи ескерткіштерге залалды іс-әрекеттер байқала бастады, алуан түрлі бәдіз, мүсіндер мен кешендердің басқа да бөліктерін мал қораларына, өлкетану музейлеріне алып кету, мәдени-табиғи ортасынан алыстатып, жойып жіберу секілді келеңсіз жайттар туындап барады.

Таңбалар мен белгілерді топтастыру, талдау арқылы Ордостан Карпат тауына дейнгі ұлан-ғайыр еуразиялық ұлы дала аумағындағы ортағасырлық көшпелі мемлекеттердің этноәлеуметтік-этномәдени үрдістері, олардың көрші елдермен қарым-қатынастарының қыр-сырлары айқындалатыны сөзсіз.

Сол себептен, таңбатану - ғылыми саласын тарих ғылымының қосымша пәні, елтаңбатану (геральдика) саласының бір бөлігі деп қарастырамыз және аталмыш пәннің қамтыған мәселелері мен хронологиялық шеңбері әлдеқайда кең ауқымды болғандықтан оның болашағы зор деп есептейміз.

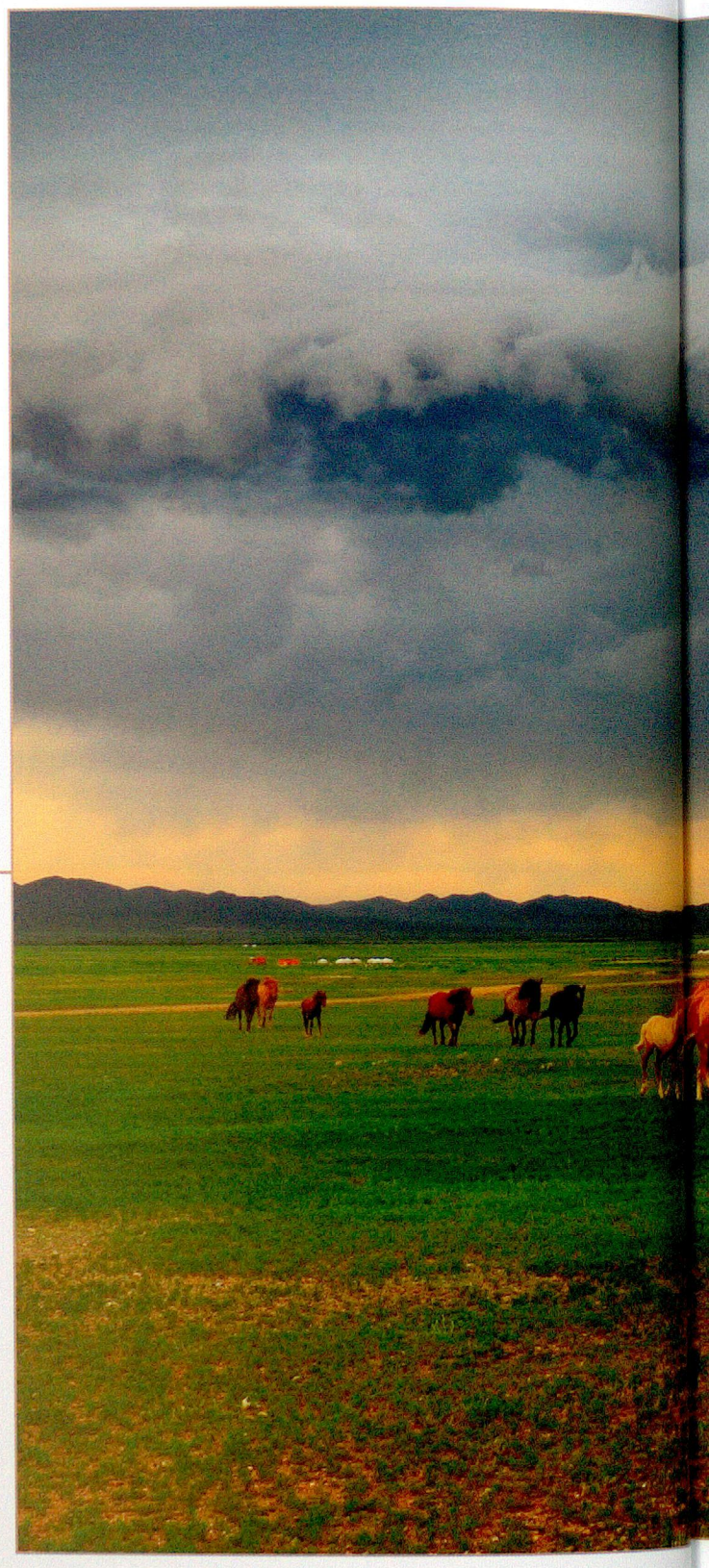
Это тамги изображающие горного козла с дополнительной черточкой на спине, на каганско-княжеских памятных стелах (в честь Бильге кагана, Ел етмиш Бильге кагана, Татпар кагана, принца Культегина, канцлера Тоньюкука и др.), где системообразующим элементом является отмеченный сверху государственной печатью поминальный текст с прокламацией прижизненных деяний «неборожденных» божественных персон.

Третья группа – это образцы, нанесенные на скалы и сопровождающиеся небольшими текстами и петроглифами, иногда средневековыми по тематике сюжетами (Кочкорские в Центральном Тянь-Шане и некоторые образцы из Монгольского Алтая).

Самым выдающимся комплексом с наскальными изображениями древнетюркских тамг на сегодняшний день является Бичигт Улаан хад в Монголии, впервые обследованный еще в 1910 г. Г. Рамстедом, повторно – только в 2009 г. З. Самашевым. К великому сожалению, значительная часть памятника оказалась разрушенной в результате акта вандализма со стороны советских солдат в период социализма. Четвертая группа – одиночные и групповые тамги и знаки на скалах, часто в совокупности с разновременными петроглифами, в том числе и средневековыми. Особенно обращают на себя внимание тамги, нанесенные на различные части изображений животных и изредка запечатленные на груди людей (Таласский Алатау, Горный Алтай). Эта группа самая многочисленная в ареале древнетюркских культур. Включенные в нее тамги и знаки представлены на скалах Алтайского субрегиона, Южной Сибири, Семиречья, Центрального Тянь-Шаня и других территорий.

Пятая группа – это знаки, нанесенные на поверхность мобильных предметов – оружия, изделий домашнего обихода, украшений, вещей культового назначения и т.д. Как мы отмечали выше, наиболее яркие знаковые памятники древнетюркского культурного комплекса сосредоточены на территории современной Монголии. Общеизвестно, что монгольский народ очень трепетно относится к любого рода объектам старины и почитает их как святыню. Только благодаря этому сохранились и

дошли до нас в хорошем состоянии самые выдающиеся памятники древнетюркской истории, особенно письменности, имеющие общемировое значение.

Тем не менее, в последние годы становится заметным отрицательное воздействие на них антропогенных и техногенных факторов. Участились случаи растаскивания по разным музеям и населенным пунктам в качестве экспонатов каменных статуй, скульптур животных и других элементов единых комплексов, т.е. отрыва их от собственного культурно-ландшафтного контекста.

Классификация и анализ тамг и знаков, безусловно, раскроют многие стороны этносоциокультурных процессов, которые происходили в средневековых кочевых государствах Великого пояса Евразийских степей от Ордоса до Карпат, и их взаимоотношений с соседями.

Поэтому научное направление – тамговедение, как вспомогательная историческая дисциплина, как часть геральдики, но гораздо шире по охвату проблем и хронологическому диапазону, как нам представляется, имеет большую перспективу.

Ancient Turkic tamga-signs

Introduction

Ancient Turkic tamga-signs are drawn on surfaces of some worship-memorial objects: complexes consisting, except specially erected constructions, of stela with inscriptions, sarcophagi, statues of especially important persons, zoomorphic sculptures, balbal-mengirs etc., their sacramental and the special semiotics status is emphasized by that.

The significant parts of tamga and symbols are carved on rocks, they are drawn on surfaces of mobile subjects – weapon, household products, etc.

Тамга and signs of Ancient Turkic by many modern Turkic-speaking people have in detail-shaped designations (astral value – the sun, the moon, a star, etc.; cattle breeding character – horns, a hoof, a foot, a bit, a saddle, etc.; subject – arms, house use and an ornament – bow, axe, lance, an arrow, comb, a mirror, earrings, etc.) and complicated semantic loadings corresponding them.

Deep character of the latent sense externally simple Ancient Turkic tamga assumes, for decoding their semantics, especially, at the semiotics approach to the analysis of tamga using system by medieval Turkic-speaking people, development of the most comprehensible universal technique and carefully verified methodological approach, in exchange nowadays existing to which obvious merits and demerits are marked by modern researchers (Yatsenko, 2001, p. 11).

Tamga is the most complex historical source, sense and it's value is still treated by researchers ambiguously. Definition of concept «tamga», formulated recently by S.A. Yatsenko though covers key parameters of its display, nevertheless, requires the further updating (Yatsenko, 2001, p. 22–23).

As signs of the property, symbols of authority they have started to be used much earlier, than Ancient-Turkic epoch. Therefore for understanding of genesis of symbolical signs and evolution of various kinds tamga is necessary to appeal to materials of earlier epoch.

Symbolical signs in the form of so-called «cup-shaped deepenings», presumably related to period of neolith (not later), have been fixed by us in one of grottoes of Toleubulak natural boundary, at sources of Emba river, among mountains of Mugodzhar. The grotto with picture of symbols was original heathen temple for various worship-ceremonial mysteries and belonged to community of people, who lived in its vicinities, etc. initially it could be considered as cumulative marker of their property on the certain territory.

Signs and symbols of Arshan-khada on the territories of Mongolia are often mentioned in literature as it is related to the Stone Age.

Two interconnected lines in development of signs and symbols got powerful impulse in Bronze Age: one – on the ways of abstraction presented by signs like Akbaurian in the Kazakh Altai (pic. 2), and another – traditional in form of polytypic solar signs, including circles, sometimes with points in the center, labyrinthes of Kulzhabasy in Zhetysu. They have continuation without essential updatings, in particular, in late Sarmat-Alanian graphite on Ustyurt (Baite-3) and others (pic. 3, 4, 9). First line is connected, probably, with development of idea of storage and transfer of information by means of various signs-pictograms, second line continues to realize the same idea in classical way using rock carving arts, pictures and symbols as well.

Symbolical signs and tamgas find the certain system of expression in Scythian-Sarmatian epoch, etc. that value, with which they are allocated now – signs on the property (private, tribe, etc.), specifying accessory to a gender, a tribe, a clan, a dynasty, etc., for «external presentation».

They were engraved on surfaces of natural objects, on mobile objects and in worship-grave commemoration constructions in different periods of epoch of early nomads and in Ancient Turkic time.

Cattle-breeders people had used tamga for marking their livestock. That served as specific legal document for possession of them, also to avoid problems in case of stealing animals (Ephimenko, 1874, November, p. 145–170; 1874, December, p. 271–293; Olkhovski, 2001, pages 100–109; Polyboyarinova, 1980, p. 165–212; Yatsenko, 2001, etc.).

So-called «Sarmatian (Dakho-Massagetian)-alanian» tamga is widely known, samples presented basically from temple-sanctuary Baite-3 on Ustyurt. Availability of samples of Ancient Turkic letter-signs are supposed among tamgas on one block (Olkhovski, Yatsenko, 2000, p. 301), or even, signs of Scythian letters, but by tracing and conclusion of experts, neither that, nor another does not prove to be true yet. Preliminary definition of all types of signs on Baite-3 as tribe and family symbols only of Iranian speaking people is represented at the same time (Yatsenko, 2005, p. 115). Complicated variation of Sarmatian tamga is fixed by us recently in upper reaches of Emba riv. (Samahev, 2006, p. 107).

Original signs and tamgas of Huns drawn on surfaces of different objects and on rocks are discovered most of all in Mongolia. Interesting monography of Mongolian scientist K. Perlee is devoted to problem of studying questions in typology, classification and the comparative analysis

of tamga signs as belonging to Huns, ancient Turkic and modern turkic-mongolian people (Perlee, 1976).

By comparison tamga signs of «Sarmatians" from extensive territory fromthe Central Asia up to Northern Black Sea Coast and signs of Hun, originated basically from territory of Mongolia, one can notice many Sarmatian key elements, which are preserved by last ones.

It is represented, that the Case of Ancient Turkic tamgas includes insignificant quantity of ornamentalized elements and motives of Hun-Sarmatian origin, and there are more of geometrical linear ones, that testifies the specific line in their development. Acknowledgement to that is: we have found Sarmatian tamgas in 2008 on the coast of Caspian Sea, near the ruins of medieval city of Sarmatian tamgas, but it is obvious that they were cracked on a rock during epoch of the middle Ages.

Some researchers before supposed that Turkic alphabet originated from the tamga signs (Aristov, 1894, p. 418–421; Mallitskei, 1898, p. 43–46, etc.). Some letters of ancient Turkic alphabet remind tamgas of ancient Turkic, indeed. However, the question of origin of written language is the most complicated scientific problem, which still causes various approaches and ways of its decision.

Basic Part

We shall pay our attention directly to ancient Turkic tamgas and signs.

It is known, that nomadic ethnics – tokuz ogyz, segiz ogyz, uch ogyz, turgesh, on ok, kyrgyz, shyk, karlyk, basmyl, otyz tatars, kytan, tataby, and many others, mentioned in inscriptions. They had independent tamgas, as tribal ones and derivatives of them, including personal, family and patrimonial that defined their public or social status and the right to the property, etc.

Verbal characteristic of «tamga» sign has double meaning at ancient Turki:

A sign, tamga of clan or tribe and «a sign of gold seal of khagan». The root, an origin of this word in ancient Turkic inscriptions developed in this way: – "tap" – // tab –(semantics: a trace of something, the remains, to leave a trace – to trample down, foot, to tread) // > tam – (semantics: the manufacturer of seal, the keeper of seal) > tanba (tanba). In ancient mongolian language it was taba > tab (a trace), tamaga > (tamga).

We get an interesting question, why these signs (properties, for «external presentation», etc., by S.A. Yatsenko's definition) in modern Russian are defined by Turkic word «tamga» how (and when) occurred replacement by it from this language environment, designation existed earlier, most likely, Indo-Iranian origins.

Ancient Turkic tamga-signs are famous today. They have various levels of development: the arms of the Higher governors of the Turkic Ale – khagan, yagbu, princes (tegin), grand dukes, further – chur, tarkhan, bek, etc.); The emblem of gender-tribal associations (one sign and derivatives of it); signs-tamga of separate persons and patriarchal families (personal tamgas, labels for branding horses, other cattl, etc.).

It is difficult to overestimate significance of Ancient Turkic numismatic complex in identification and chronological attribution of tamga signs on specified groups (Baratova, 2007, p. 41–52; Babayarov, 2007, etc.).

Greatest concentration of monuments in Ancient Turkic cultures with tamgas is discovered in territory of modern Mongolia, therefore for disclosing the content of section, first of all, we should pay our attention to materials, which come from this country.

Special place of Ancient Turkic ethno cultural attributes belongs to so-called «khagan» tamga, designated in the form of a silhouette of a mountain goat with direct hyphen on it's back (pic. 18) – to a heraldic sign in ruling dynasty. The second Turkic Khaganat (680–745) – to the clan «ashina». This tamga is presented on orkhon stelas with inscriptions in honour of Kyultegin, Bilge khagan, and El Etmish Yagbu on Onginski stelas – twice with additional signs in form of warder (or rod) with bent top, like those, which are painted on some Ancient Turkic sculptures and on Dal-Wool rock, etc.

It is drawn on sculpture of lion from Shiveet-Ulan, on plate-obelisk of Altyn tamgan tarkhan from Khul Askhat and in modified form on another sculpture from Khosho-tsaidam-2. Additional element adjoining the trunk of «arkhar» alters its appearance and turns it almost in a predator (or a mythical creature – horned dragon) with long twisting tail. It means that there is the existence of other interpretation of semantics of that tamga.

Iconographical allied picture of tamga as mountain goat or arkhar (wild ram), are carved on stela from Ordu-balyk (Karabalgasun) and on sculpture with inscription Choira, on a turtle-pedestal for stela of monument «Mukhar», and also on walls of ornamented plates of sarcophagi boxes at memorial complex (Ongut) Ungetu. They are related to name of the governor of tribe seyanto, who moved to Mongolia

from southwest Inan khagan and dated to 645–646 (Voitov, 1996, page 31) in the 7th century.

There are also other types of tamga on plates of Ongutsk complex. There are also complicated ones among them. They consist of 4–5 elements. First of all, it's tamga on a stone sculpture of the ram.

There is an interesting fact, that tamga on croup of a horse of archery, engraved on a bone overlay of saddle from burial mound № 17 Verkhnecheryurtovsk burial ground in Dagestan, that have exact date on the basis of the find of the Vyzantian coin of years' 582–602, functional and on structure of vertical organization (it reminds strongly stylized anthropomorphous figure) it is similar with ongut tamga on sculpture of the ram.

However, authors of the finds also relate the origin of this monument to nomadic world (Magomedov, 1983, p. 77–79). Initial form of this tamga with additional hyphens below and without them is fixed on rocks « Dal Wool » (pic.), and in Darvi somon – accompanied by Ancient Turkic inscriptions. The last are interesting in a way of ascertaining the fact of the union of tribes – Ayčur biti(di)m Külüg tapa: bit(idim) Ayčur bitidim jegirmi ebin on ülümken: kelip: ögü: tolγu toqïdï.

Tamgas in form of rods, representing a subject on one end of which is a hook, except mentioned above cases, are met on balbal from Khosho tsaidama and on bitiktas from Karabalgasun 2, and also on stela with inscription from Kara katu, not far from Bayan-Ulgi in Mongolia.

Famous monument – sandstone plate-obelisk with 60 carved tamga signs from Ancient Turkic Shiveet Ulan commemoration complex in Central Mongolia in 2007 is surveyed by us.

There is no common opinion about time of construction of the whole Shiveet Ulan complex by researchers. Thus, S.G. Klyashtornyj considers, monument consisting from rectangular in form of stone bulk, divided as an internal partition and sets of sculptures of people and lions, and also the described plate with tamgas. It was erected in 693 in honour of Ilteres khagan (Kutluk), who died in 692 (Klyashtornyj, 2000).

V.V. Voijtov also is inclined to consider, that these tamga-arms belong to leaders of Turkic clans and tribes – to associates of Ilteres khagan (Kutluk, Gudulu-shekh) from ruling clan tyurok-tugu – father Kyultegin, who supported him in struggle against Chineses and they returned independence to Turkic and created the Second Turkic khaganat (Voijtov, 1996, p. 88).

Mongolian researcher D. Bayar testifies similarity of iconography shivetulanski sculptures with manner of depicting hands on sculptures «weepers (plakalshitsy)» from Kultegin complex and identity of some signs with tamgas on Ancient Turkic stelas with inscriptions (Bayar, 1997).

However, there are also other approaches for explanation of this phenomenon.

The interesting idea was stated by Mongolian scientist T. Dorzhsuren related to formation of this monument in 6th century. N. Bazylkhan believes, that monument, to which there are no written comments, typical for period of ruling of Elteres, Kapagan and Bilge kagans, can belong to earlier times of Bumyn and Istemi khagans, etc. to 5–6th centuries, when all Turkic Ale was under banner of one khagan associate.

It is important fact for theme of this section, that tamga on shivetulanski plate and especially khagan tamgas on sculptures of lions at the entrance to the building of complex are rare collections of it's kind. They are rare «assembly» and especially valuable sources, which can to reconstruct some episodes on history of becoming Ancient Turkic state formations, their funeral-commemoration practice, world view and religious-mythological representations, rules of law in total combination with written data.

It is necessary to mention here one mysterious two-layer monument from Bashkiria, qualified as stela with tamgas, like shiveet ulan one (pic. 40).

The top layer – arab-graphical epitaph of 14th century (not later), and signs on the bottom layer have analogies among Ancient Turkic tamgas (Ishberdin, 1980, p. 64–67).

One more remarkable monument of similar sort – Bombogorsk stela from Bayankhongorks aimak in Mongolia, «Shivatiin chulun khoshoo», it's also a part of religious-funeral complex. 35 tamga signs are carved on the obverse surface of stela and there are 4 lines of inscription above them and there is one long line of Ancient Turkic text at the end. Inscriptions, consisting of basmyls, karluks are read by N. Bazylkhan. Stela is dated to 8th century of AD by some researchers.

One of the signs represents a symbol of the tribes' union, the basis consists of the circle with horizontal hyphen on the right, ending with a figure in a form of vertically placed horns of wild ram (arkhar), turned with bent ends inside (to the left) – it's repeated 15 times with added elements, etc. it embodies relationship and affinity of persons, who engraved tamgas on this stela and were involved in destiny of the person, in honour of whom was erected that funeral-commemoration complex.

If we look through numismatic material, then individual samples of copper coins with picture of similar tamga, named after Babayarov «in a form of anchor», in combination with

sogdian legend, come from Chachski (Tashkent) oasis, which entered in due time to structure of West-Turkic khaganat and they were coined on behalf of the Supreme Turkic governors with title «khagan».

Coins with legend «Tardu khagan» and tamga, like bombogorski, were minted according to Babayarov's mind in 576–603 by one of the founders in West-Turkic khaganat, the son of Istemi yagbu – Tardu khagan (Chinesish Da-tu Kekhan), though there is no exclusion, that it can be the instruction to title of Tardu-khagan.

Taking into account data of Chinese sources, he considers, that Tardu-khagan in the beginning of 580th years «has achieved independence of the western wing of Turkic khaganat, but in the middle of 80th, having lost the authority, has left for the east, etc. to Mongolia. He achieved success there and seized power in the Eastern (Central) Khaganat and he united Eastern and Western Khaganats for a short time later (600–603) declaring himself «The Great Khagan». It is represented to us, that coins with name of Tardu khagan could be issued exactly in this period» (Babayarov, 2007, p. 7–9, 23–25; 2007, p. 62–65). There are also other opinions concerning interpretation of legends of the same coins and dates of minting exist. E.V. Rtveladze dates them to the second half of 7th – the beginning of 8th century of AD (Iskhakov, Kamoliddin, Babayarov, 2007, p. 39).

The bombogorsk monument can be valued into number with other remarkable orkhonsk monuments of khaganski-princely circle according to it's plan and purpose. Other signs of this stela can be found among the famous Ancient Turkic tamgas.

There is one more complicated significant tamga among bombogorsk signs, formed of combination of four independent elements: there is a bifurcation on horizontal hyphen. There is a circle above and there is a short stripe below it. Bifurcation acts as basic element in this case.

This type of tamga embodies the union or association of several related tribes in completed form.

The described tamga attracts attention with this case: according to the degree of importance it occupies the second place at bombogorsk bitiktas after the main one, and on Shiveet Ulanski «encyclopedia» is in the thicket, even it is lower.

Tamga from Dal Wool differs from initial one with a fact, that it has a crossbeam above instead of circle, as a result bifurcation turned to an isosceles triangle with top downwards, and that pulls it together with tamga in honour of Tonyukuk at bitiktas.

Talking about similar tamgas, but we studied some additional elements on territory of Mongolia in 2007 on Shiveet mountain, not far from Kultegin complex and Bilge khagan.

Tamgas in Dal-Wool mountains (about 20 copies) and inscriptions near them, found in Mongolia and published for the first time by Y. Boldbaatarom have drawn attention of many experts, including I.L. Kyzlasov, who defines them to «the Uigur period of local early medieval histories, i.e. to 8th – to the beginning of 9th century» and connects the content of the text with story of Manichean preacher «about accepted repentance of him from the soldier and the daring hunter, the sin of whom consisted in the murders of alive creatures killed by him earlier» (Kyzlasov, 2004, p. 116–118). Special attention is deserved to one of Dalulski tamgas, which is in form of the right hand arc, crowned with two, more often, with three processes growing at an angle from one point in a form of «the bird's paw». The bottom end of an arc is connected to direct stripe, ends of which are limited by opposite directed short verticals. They are identical to tamgas on stela El Etmish khagan (Mouyn Chura) and on turtle-pedestal of Tariat monument (Terkh), that defines not only the time of drawing, but also specifies ethnic belonging of their founders.

More than 10 tamga signs are bi-triangle with a vertical hyphen on a place of their connection, silhouettes of mountain goats or wild rams (arkhar), rhombus with stripes hanging down, etc., including «khagan» as well on different balbals in honour of Bilge khagan are fixed. We can meet among them one «horn» tamga as on bombogorski stela, with the only difference, that instead of circle from which the horizontal hyphen departs and a short perpendicular stripe is drawn. Such tamgas in form of bi-triangles, spectacle signs, «anchors», etc. are famous among engravings of epoch in Middle Ages on the territory of Mongolia (Kubarev, Tseveandorge, 1999, pic. 168).

We should draw attention to coiled signs («dragon»?). The coiled sign is distinguished in relief and it attends to «khagan» sign «arkhar» (wild ram), on mentioned above turtle-pedestal from «Mukhar». Picture of snake-dragon on pedestal of monument is in honor of one of governors of the second Turkic кhaganat (680–745) – Капаgan кhagan, died in a year of the Snake, in 717 (Voitov, 1996, p. 32) according to opinions of researchers.

Series of tamga in form of bitriangle among rock paintings graffiti is fixed in Altai. The part of them is turned into figures like silhouettes of mountain goat. We should note, that bitriangle tamga without additional elements is drawn on body of saddled horse kept on leash by personage on bended knee, pictures on rock in natural boundary Eshkiolmes in Semirechie.

One tamga of this kind is drawn on rump of the riding horse, with hunting turki on arkhar, with six flapping long braids. On their ends are represented braidcoverage (Cheremisin, 2004, p. 44, pic. 7).

Amount of discovering of similar tamgas in Mongolian Altai is being increaed from year to year (Kubarev, Tsevendorge, Jakobson, 2005, p. 606, pic. 116).

Four interesting tamgas are carved on famous stela El Etmish Bilge кhagans (Mogoin Sheane s, Moin Chur), the main of them is in form of rhombus with four stripes jut out from four corners-tops of this geometrical figure. Two additional short hyphens are adjoined from below to two lateral stripes. Special complicatedness, connected probably with creation of the union or confederation of tribes under aegis of this khagan-unifier is typical for tamga on this and other (Tariat/Terkh) monuments of El Etmish Bilge khagan.

To diamond-shaped tamgas of Moiin Chura are similar to three signs on Tatpar stela (Kutluk) кhagan, crowned by figure of wolf hanging down. That was a reason for some researchers to connect semantics of balbal with worship of this animal and with famous legend about origin of Turkic (ashina) from the boy, suckled by she-wolf.

There are diamond-shaped tamgas among signs on Shiveet Mountain, not far from complexes of Kultegin and Bilge khagan.

Series of pictures of diamond-shaped tamgas on monuments in period of the first khaganat (years 555–630) is known on monument of Gindin bulak; fragments of plaster with scratched tamgas of similar type come from complexes Kultegin and Tonukuk (Voitov, 1996, p. 88).

Let's emphasize also external similarities of this tamga with variants of letter «b» from ancient Turkic alphabet.

One more tamga is important from this series among graffiti from natural boundaries of Abidzhai on Chagan on Altai rivers, on breast of pedestrian archer, mentioned above. One more tamga on croup of the horse of ancient Turkic worior- braidspinner from Ustyu-Airy on Mountain Altai, represented in the moment of shooting from a bow (Miklashevitch, 2003, p. 88, pic. 9). There are tamgas with similar elements engraved on bone clasps from barrow 9 Djolin 1 and on metal clasps and on tip of belt from barrow 9 barbugazy, 2 in Altai (Kubarev, 2005, p. 242, 355, 265).

We have fixed some images of tamga on plate of fencing of ancient Turkic worship-grave commemoration constructions. There are signs in form of "trident" with different variants in natural boundary Beittisai in the Bayan-Ulgiyski aimak of Mongolia in 2007. The sign familiar to it is carved on Kara-katuu stela not far from Bayan Ulgiy.

There are Ancient Turkic rock inscriptions, signs drawn as personal tamga which invariable assumed by I.L. Kyzlasov had been done by learned Manichean who testified the fact of their worship at sacred place (Kyzylasov, 2002, p. 246–249 on Altai among famous rock paintings Yalback (Kalbak) – tasha). One local tamga familiar to bombogorian, other looks like «trident», some remind «the bird's paws» etc.

Now we'll draw our attetion to the characteristic of medieval tamga like signs on territories of Kazakhstan and Kyrgyzstan, discovered as a result of research measures of last years.

The rock inscriptions in frame of cultural-historical importance and informational content attended with tamga from Kochkor valley (Kok-sai, Beirek-bulak, Tee karyn, Kok buka) of Tien Shan, researched by K. Tabaldiev takes a special place.

One tamga discovered among kochkor, alais and lake Issyk-kull stands out in the form of yoke with hook-shaped ends bent to external direction (Tabaldiev, 2008, p. 185), probably, related to semantics horns of wild ram – «arkhar muiz (kaz.)».

A picture of the horseman with a hunt bird on one hand repeats also with sign attemding it in four cases. We have to note, that such signs were typical for monuments of sarmat-alanian circle from the Volga-Ural region, dated from first centuries. We can see them on some gold products of nomads of the East Europe 7–8 century, in particular from Arzebashevo (Komar, 2006, p. 86).

There is one identical tamga, among signs on bombogorsk stela in Mongolia that can indirectly specify initial territory of formation of specific Turkic ethno cultural massive and with ways of its relocation to the West. It is possible to fill up the list of a similar sort of signs with same «lyre-shaped» tamgas on coins from Chatski oasis which researchers connect with tribal-unifying process «on ok (kaz.)» (Babayarov, 2007, p. 36–37).

Decoding of texts by different researchers, have not revealed unity in treatment of their maintenance. Rather are similar opinions of the discoverers of these monuments of K. Tabaldiev and S. Klyashtorny. K. Tabaldiev dates rock inscriptions, tamgas and pictures of horsemen with hunt birds from kochkor valleys from 8th century and in the ethnic attitude connects them with turgesh. S. Klyashtorny related kochkors inscriptions to, so-called, group of talas, specifies extremely exact times of its creation and functioning – 716–739 years and connects it with second half of period of existence in Semirechie and on Tien Shan Turgeshs khaganate (S. Klyashtorny, 2001, p. 74–75).

I.L. Kyzlasov has stated doubt about existence of direct communication between tamgas of both inscriptions and it's relation to same person because of distinction in their mutual disposition and different directions of heraldic signs from the text to the text (Kyzylasov, 2005, page 60). It completely calls in question caused the doubt of correctness of text translation by S. Klyashtornys and K. Tabaldievys as «My man's (heroic) name Adyk ("Bear"), Ten arrows...» and the name «My or Our Yarysh», he offers absolutely other interpretation and translation of one of the central inscriptions as «My name of the muzha-era – Sagunak. Terrestrial (/transitory) my (/ours) righteousness (increase)!». The name also appears In A.S. Amanzholov's translation «Sagunak» (Amanzholov, 2001, p. 97–100).

Avoiding the nuances of translation and their interpretation we'll note that inscriptions, in particular, of Kok-sai refered by Kyzlasov to 9–10th centuries and connects them with karluks society (Kyzlasov, 2005, with. 60).

It is curious, that among runic rock painting inscriptions of Semyrechie and Tien Shan I. Kyzlasov finds the elements of the Yenisei letter decoded by transcription and translation of texts: (e) r (a) ti on (u) n – «Its name muzha-era – Onun» – from Tamgaly and (e) r (a) t (i) m b (i) lga-My name Muzha-era – Billge (My God, hear me) – from district Kalmak-tash in Kyrgyzstan.

They can be interesting in research plan in aggregation with bayanzhureks inscription with the similar maintenance for clarifying directions of ethno cultural contacts in Middle Ages, processes of movement or resettlement of people, but the interpreter I. Kyzlasov warning his opponents from the similar approach and in his turn is inclined to explain occurrence of elements of the Yeniseis script far in the south as a result of transit visitors action, bearers of this writing manner instead of as result of mass resettlement of tribes.

And nevertheless this fact testifies upon his opinion, on existence among Turkic speaking environment of karluks 9–10th centuries, as well as in Southern Siberia, communities of the Many doctrine followers (Kyzlasov, 2005, p. 61–62).

Coming back to ancient Turkic tamgas «wild ram-arkhar muiz (kaz.)» type it is necessary to specify on discovered of similar in natural boundary Tamgaly with an additional vertical long hyphen from external part (Samashev, 2006, p. 127), and among rock-paintings of Bayan zhurek – with an additional short hyphen from innersight that allows to assume about setting in 8th (9th) century to Zhetysu and Tyan-Shan closely related tribes, which belong to structure of Tyurgesh khaganat (?).

This type of tamga, revealed in a large amount in territory of Kyrgyzstan, evidently shows, besides noted above reference points, that the main in its structure is «horn-shaped» element, to which hyphens of different length added (or it's showed near it) from different sides in dependence, probably, from belonging of the individual to same tribe (Tabaldiev, 2008, p. 185).

We have found one more interesting tamga among rock paintings of Kaskabulak in Aksu-Zhabagyly reserve, at height of 3300 m above sea level, like the «trident» formed of several elements: «horn of a wild ram» in the middle of which is the long strip-line with a ring and a cross-section short hyphen on the ends (pic. 87).

Signs similar «trident», but with a ring at the end of an average trident are from natural boundary Kozuchak in Talasski valley (Tabaldiev, Alimov, 2004, p. 294).

Series of pictures are found on Ancient Turkic Zhaisan and Merke sanctuaries with stone statues established near cult and commemoration walls by A. Dosymbaeva, She has implemented ordering and interpretation of these peculiar monuments of the Middle Ages (Dosymbayeva, 2006).

A. Dosymbaeva selects one of the pictures, which is typologically close to aforesaid pictures, it is associated with tightened bow, which symbolizes the arising moon and has some conformity with tamgas on Turkic coins (Dosymbayeva, 2006, p. 55 and a photo on p. 86).

Ancient Turkic tamga in Zhaisan is of special interest. There is an element with addition made «forked stick» or oval horn-shaped figure. They have short perpendicular branches on each side.

Finished tamga types remind ornaments for neck – amulets, in particular, on some Ancient Turkic sculptures in Semirechiye, East Kazakhstan and Mongolia.

A.M. Dosymbaeva specifies them as protection and even ornaments on the basis of comparison of the given tamga type with «amulet» and Kazakh tumar (object of protection). Tumar has formal external similarities (A.M. Dosymbaeva, 2006, p. 54). Probably, she defines it right, telling, that «tamga protections in shape of a rhomb carved on rocks, could serve for marking border of sacral zone of Zhaisan shrine (Dosymbayeva, 2006, p. 54). Series of pictures similar to tamga are found among petroglyphs at natural Arpauzen boundary, on Northern slope of Karatau ridge.

We shall specify the complicated variant similar to tamga, represented on a rock in Minusinsk hollow from territorially remoted parallels in Ulazyi place (Leontiev, Miklashevitch, Mukhareva, 2005, p. 131, pic. 17).

The basic element of tamga is a rhombus and it's the same by zhaisan, but with addition made above arch on a

hyphen, one can see on tyurgesh coins (Babayarov, 2005, p. 50). Tyurgesh pictures minted on sasanid coins were on drachmas of Peroza. They contain the inscriptions of Turkic titles – «khagan», «tegin» and specified tamgas (Baratova, 2007, p. 42–43, 50).

There are two samples of tamgas «in a shape of baton\ rod» in Zhaisan, similar to above-mentioned monuments of Mongolia on Onginsk, Karabalgasunsk, Chosho tsaidamsk-2, etc.

There are also famous complex tamgas with a circle in the basis, and then different hyphens are added to it.

These signs belong to type of vortical sockets including cult of the sun in their basis of semantics and idea of eternal rotation and circulation in life. Such tamga is found on Zhaltyrak-tasheiy.

Series of similar signs is famous in Tsael and Naran somons in Mongolia (Dorgsuren, 1957, p. 45–47), several examples – among petroglyphes of upper reaches at Talas river – Zhaltyrak tash, Aiyrtam oi and etc.

One zhaisan crosswise figure is famous with two kept bent ends (Dosymbaeva, 2006, p. 86) also belongs to a circle of similar signs and has a number of typological conformity in graphic monuments of Hun-Sarmatian circle more than among Ancient Turkic tamga signs.

We noticed pictures of complex signs in the beginning of 80th of the last century on Zhaltyraktash. They consist of four short arches in basis, their ends are turned into external sides. They form united composition joining in pairs among themselves, like turned horns of deer, sometimes with cross line or an oval line.

I'm not informed about direct analogies of last signs among Ancient Turkic tamga signs, but tamga signs typologically close to them are found on khorezm copper coins dated by S.P. Tolstov to the end of 8th century and their circulation is related to the period of ruling by caliph Kharun-ar Rashida (Tolstov, 1938, p. 131).

However, signs on coins in difference with our tamgas, as if they grow from a stand in form of a short horizontal stripe.

There are similar tamgas on Turkic coins from Tashkent oasis, legends of which G. Babayarov reads as «zhagbu-khagan» and classifies them, unlike E.V. Rtveladze, with the Supreme governors of West-Turkic khaganate, even –as stylized variants of tamga in ruling clan Ashina, i.e. of mountain goat. The idea is very interesting. However, at graphic construction of genetic structure in origin of this tamga, tamga used by it on a body of fantastic creature – of winged dog from Zhaltyrak-tash (on secondary publication of our material – Sher, Mikhlashevitch, Samashev, Sovetova, 1987), it is turned to the right on 90 degrees for some reason (Babayarov, 2007, p. 35). Therefore he associated it probably with graphic form of appearance of mountain goat.

B.I. Vajnberg dates the same coins with tamga (T11) boundary of 7th and 8th centuries and classifies them with chisel of tsar Azkatsvar.

To find out problems of genesis and dating of the sign by B. Vajnberg are interesting combinations of analyzed tamga on coins with traditional khorezm tamga and, especially, the statement that as its prototype could serve similar tamgas on ephtalit coins, admittedly, without a stand, issued in Chaganian as Peroza drachmas (Veinberg, 1977, p. 41).

Time of issue of ephtalit coins with specified tamgas is defined by second half-end of 6th century, when ephtalite association was headed by possessor Chaganian (Veinberg, 1972, p. 143–144).

Except signs-monograms and tamgas similar to fleece, there are some other samples, which hardly remind analyzed zhaltyraktash signs on coins of Turkic (they routed ephtalits led by Gotophar in 60th of 6 century and established hegemony in the extensive territory adjoined the Iranian possession to the south of Amu-Darya), (Smirnova, 1981, pages 53–61; tab. XCIII, 90).

Let's go back to tamgas, represented on a body of fantastic creature – a winged dog from Zhaltyrak tash, it was mentioned above.

Tamga, mentioned above, on groats of this creature, by all attributes belongs to the type, represented on coins of khorezm tsars from Siyavush dynasty.

Prototypes of khorezm coins with such tamgas were coins of yuechisk-kushansk origins according to the opinion of S.P. Tolstov and B.I. Vainberg. Chronological frameworks of distribution of such tamgas is approximately from 2nd century up to AD, ect. from the moment of rout by nomads-yuechji Greko-Baktriyi – up to 8th–9th centuries. A. Markov dated coins with such tamgas to 3rd–4th centuries AD (Markov, 1892, p. 301).

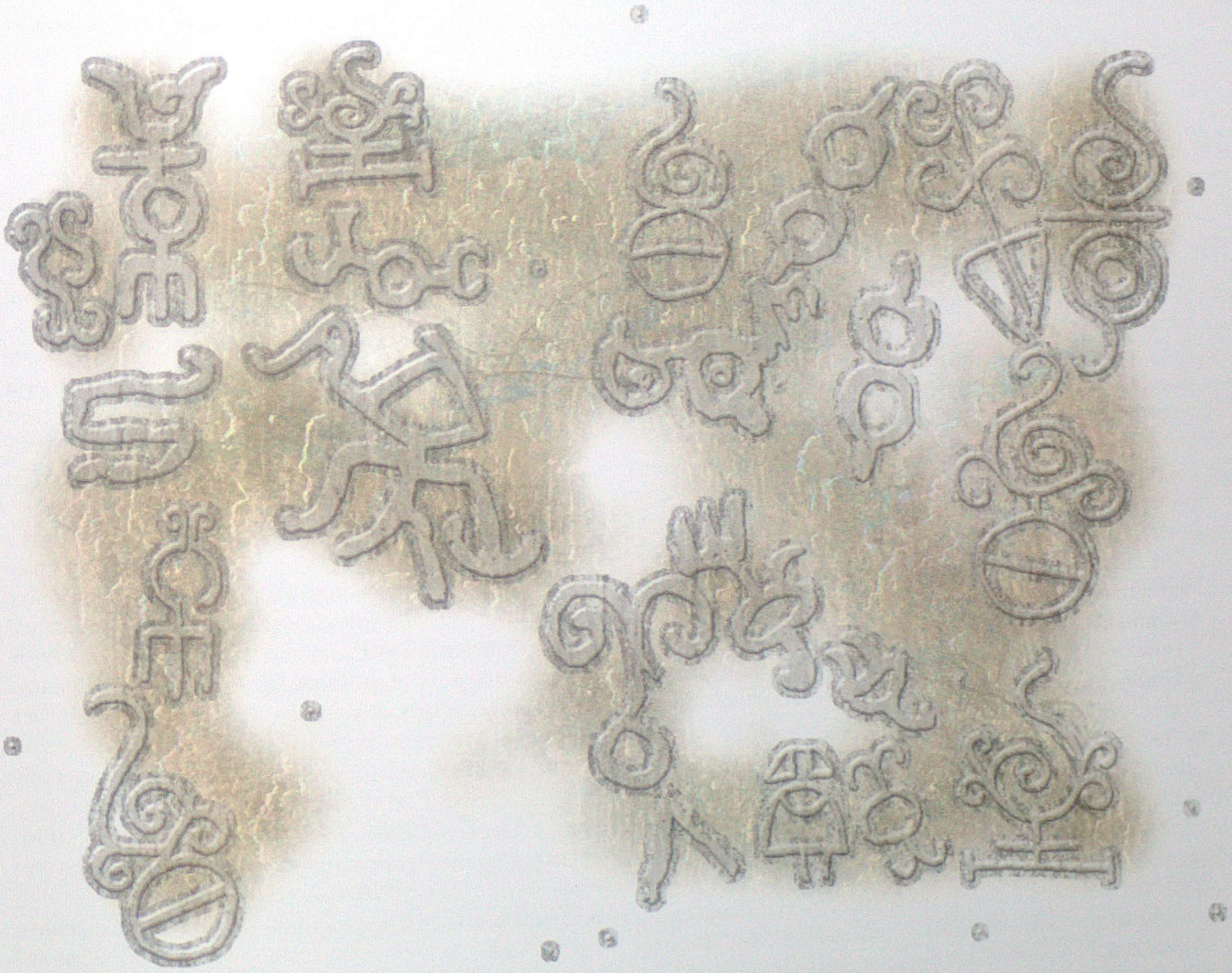
Some researchers considered such tamgas originally come from Western Mongolia (Veinberg, Novgorodova, 1976, p. 66–74; Veinberg, 1977, p. 34, 74, 94–95). It has extended to the East Europe through Middle East and territory of Kazakhstan through Aral-Caspian steppes.

Other signs on the body of winged dog like monograms – M and N, and also X have conformity among tamgas and symbols on coins of the Median East, and settled-agricultural oases of the south and south-west of Kazakhstan.

We pay attention to tamgas in Kazakhstan, we found in 2008 at east coast of Caspian sea, on Tupkaragan peninsula, there are various samples with conformity on khazar signs and tamgas among them.

Tamgas in form of traces of horse hoofs are typical also for previous periods, however they do not disappear in Ancient Turkic epoch. They are known among rock drawings on Oy Jailau in Kazakhstan, Tamgaly natural boundaries in Semirechye and at Abraly settlement in East Kazakhstan.

Tamga pictures on medieval ceramic vessels, bricks and other products occuring from different areas of settled-agricultural cultures make the special category of sign system.

Conclusion

Ancient Turkic signs and tamgas are a component of common Turkic cultural heritage. Tamgas–beginning from family-clan, family-tribe, finishing with emblems of ruling khagan clan or ethnopolitical associations, etc. – the appreciable phenomenon in sociopolitical life of Ancient Turkic society. They have been used as the major legal mechanism in regulation of mutual relations between various groups and social strata of the population, especially, in the decision of the questions connected with various patterns of ownership, existed in Ancient Turkic ethnosocial environment.

Tamgas eloquently mark Ancient Turkic politics-administrative and cultural-historical areals, in some cases they specify directions of migratory movements of groups of population – bearer of this or that kind of tamga, character\ nature of development by them of vital space for long time.

The material analysed above on Ancient Turkic tamgas can be divided conditionally into several groups.

First group includes great congestions («encyclopedia») on specially established stelas on khagan-princely complexes, origin of which is connected with especially important events of imperial value, for example, death and ritual

Remembrance of khagan (or prince of blood, etc.), war or conclusion of peace the heads of tribe unions have testified the respect or approval by drawing their tamgas together (Shiveet Ulan, Bombogor, etc.).

Second group is small, it is close to to previous one by sense and value, but the most important on status is tamga in form of picture of a mountain goat with additional hyphen on it's back, on khagan-princely memorable stelas (in honour of Bilge khagan, El Etmish of Bilge Khagan, Tatpar khagan, Kyultegin prince, Tonyukuk chancellor and others) where systematical element is, noted from above the state press, commemoration text with leaflet of lifetime acts of divine persons.

Third group – samples carved on rocks, which are accompanied by small texts and petroglyphes, sometimes medieval on subjects of plots (Kochkorskie on Central Tyan-Shan and some samples from Mongolian Altai).

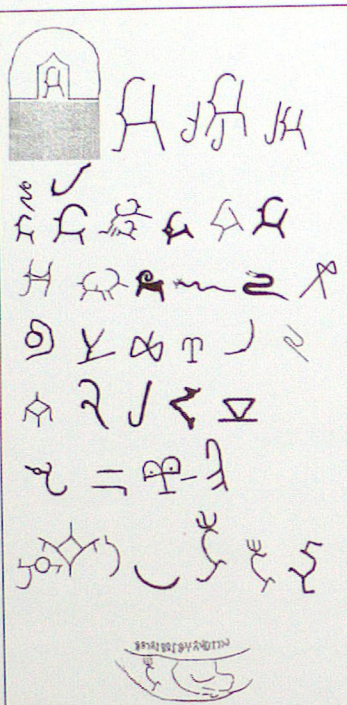
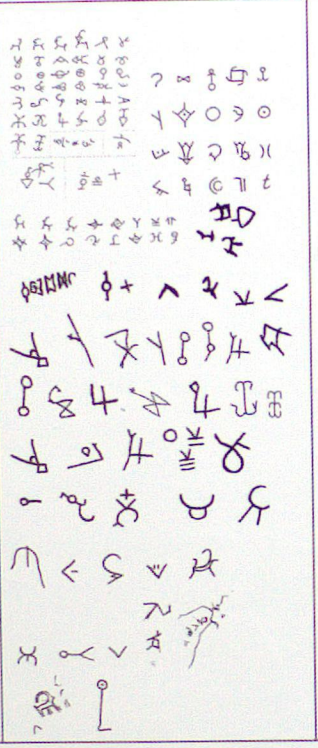
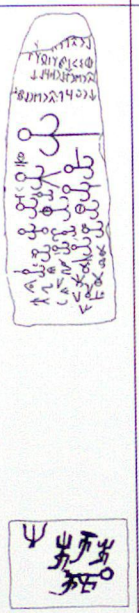
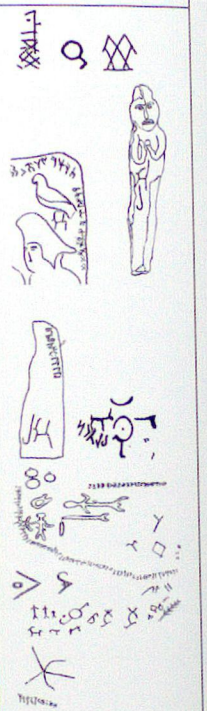
Fourth group – single and group pictures of tamga and signs on the rocks, one can see them in total combination with petroglyphes of different, including medieval. Tamgas, which attract a special attention are drawn on various parts of animals and occasionally – on breasts of people (Talasski Alatau, Mountain Altai). Pictures of single and some other tamgas on rocks of Altay subregion, Southern Siberia, Semirechiye and Central Tien-Shan can be included in it.

Fifth group – signs put on surfaces of mobile subjects – weapon, domestic use, ornaments, cult purpose and etc.

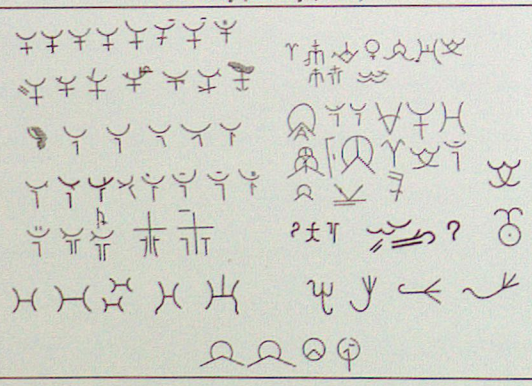
Classification and the analysis of tamgas and signs will open many problems of ethnosocial-cultural processes, which occured in the medieval nomadic states of the Great belt of Euroasian steppes from Ordos up to Carpat and their mutual relations to neighbours.

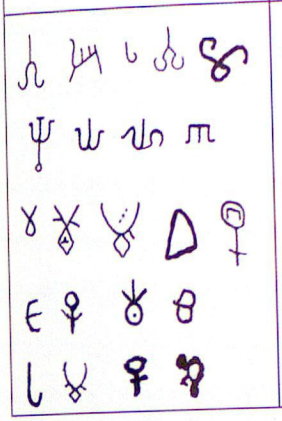
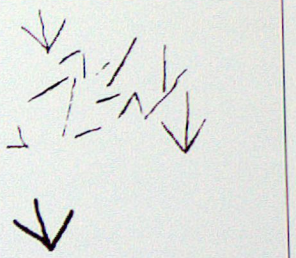
Table
ANCIENT TURKIC TAMGA-SIGNS
MONGOLIA /V-IX centuries/ Memorial complex and rock

Shiveet ulaan memorial complex /VI-VIII centuries/	**Unget** memorial complex /VII-VIII centuries/	**Bilge qagan, Kultegin, Tunyukuk, El etmish yabgu-1, Khara balgasun-2, Del uul, Shatar chuluu, El etmish qagan-1 El etmish qagan-2, Taryat , Shiveet uul** memorial complexs /VII-VIII centuries/	**Bichigt ulaan khad, Taykhar tchuluu, Darvi, Khara khatuu, Hentii, Baga oygor, Gurvan mandal, Tsengel, Gurvalzin uul, Tes, Achit nuur** rock memorial complexs /VII-XI centuries/	**Bombogor, Beyitsay** memorial complex /VIII centurie/	**Tatpar qagan, Gindenbulag, Altyn tamgan tarkhan Kosho-tsaydam El etmish yabgu-1 Del uul, Shaakhar,** memorial complexs /VI-VIII centuries/
					

RUSSIA (Altay , Enissei , Tuva) /VII-IX centuries/ Memorial complex and rock

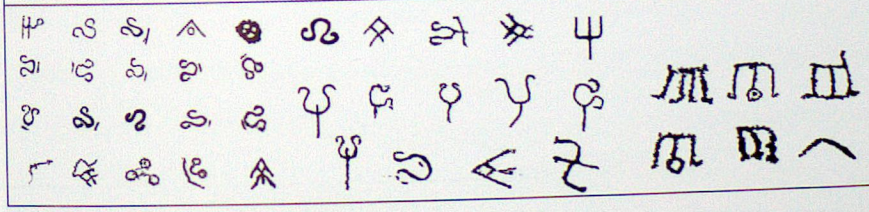
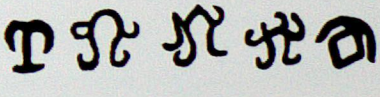
Enissey (Hakasiya, Tuva)	**Yalbakh tash, Abizhay, Salbyq kurgan, Ulazy** (Altay)
	

KAZAKHSTAN /VIII-IX centuries/ Memorial complex and rock

Merke, Zhaysan	Eshkiolmes Aqsuzhabagy¥, SAwysqandy, Oyzhaylaw Kharataw, Abyraly	Kharakabakh	Senek Bessokhty
			

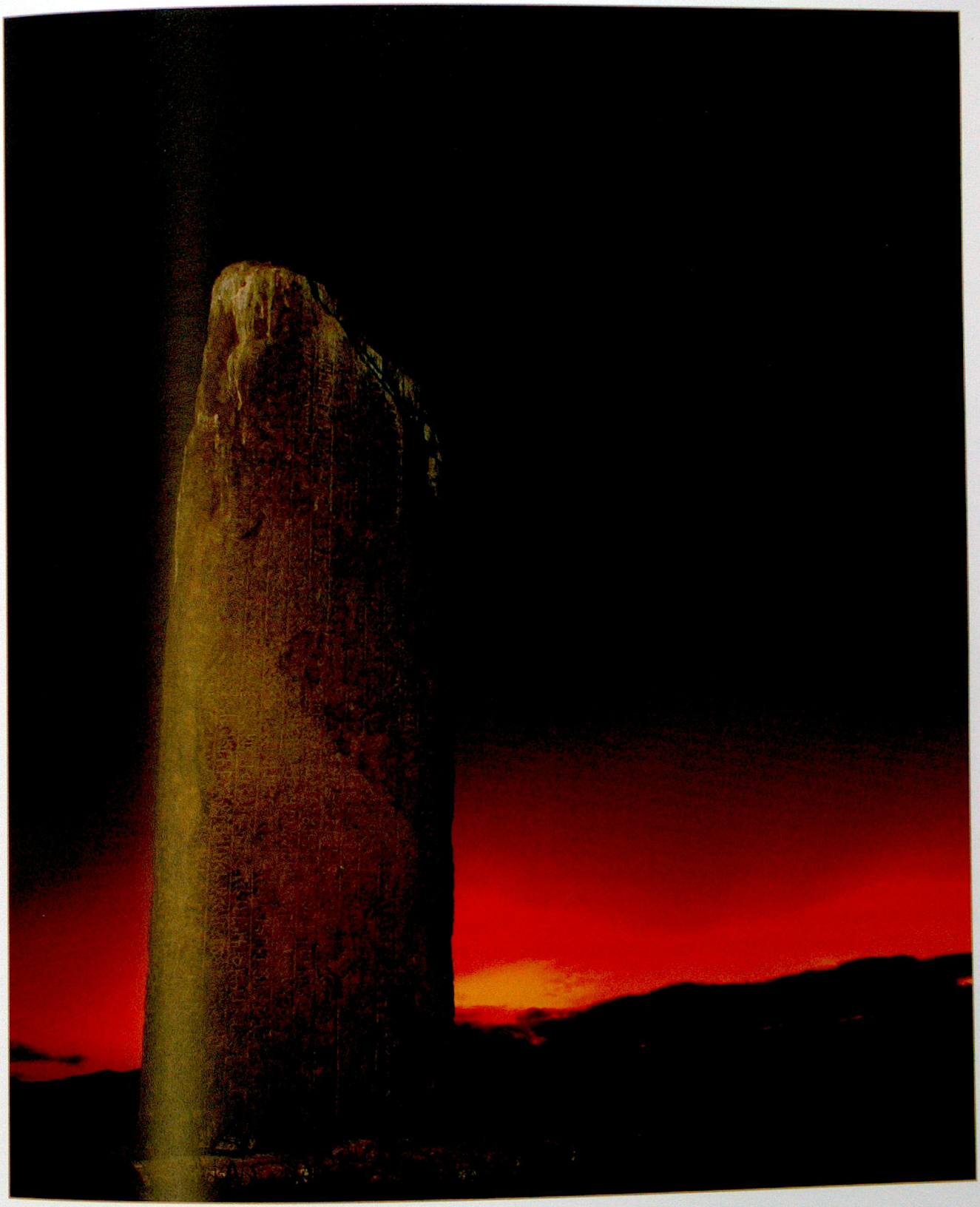
KYRGYSTAN /VIII-IX centuries/ Memorial complex and rock

UZBEKSTAN /VIII-IX centuries/ Numismatic complex

Talas, Kochkor, Issyk kul	Shash, Fergana
	

Кысқартулар
Список сокращений

АСГЭ - Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АО - Археологические открытия
ВДИ - Вестник древней истории
ИОАЭ - Известия Общества археологии и этнографии при Казанском Университете
КСИА - Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК - Краткое сообщение института истории материальной культуры
КСИЭ - Краткое сообщение института этнографии
МИА - Материалы и исследования по археологии
МНВ - Мифы народов мира
ОНУ - Общественные науки Узбекистана
ПСРЛ - Полное собрание русских летописей
ПТКЛА - Протоколы заседаний и сообщений членов туркестанского кружка любителей археологии
РА - Российская археология
СА - Советская археология
САИ - Свод археологических источников
СВ - Советское Востоковедение
СГЭ - Сообщения Государственного Эрмитажа
СПб - Санкт-Петербург
СНВ - Страны и народы Востока
СМАЭ - Сборник Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого
СЭ - Советская этнография
СТ - Советская тюркология
ТГЭ - Труды Государственного Эрмитажа
ТОВЭ - Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа
ТС - Тюркологический сборник
Тр.ИЯЛИ - Труды Института языка и литературы
Тр.ИИАЭ - Труды Института истории, археологии и этнографии
Тр. ИЭ - Труды Института этнографии
УЗ ТГУ - Ученые записки Тартуского государственного университета

Әдебиет Литература

Аманжолов А. К генезису тюркских рун // Вопросы языкознания. 1978. № 2.

Аманжолов А. К интерпретации Чуйских рунических надписей // Байыркы кыргыз тарихынын актуалдуу проблемалары: Эл аралык илимий конгресстин билдирлеринин тезистери. 27–29 август. Бишкек, 2001.

Аристов Н.А. Заметки об этническом состав тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Вып. III и IV. СПб., 1896.

Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса. Ташкент, 2007.

Бабаяров Г. Монеты Чача в эпоху тюркского каганата // Денежное обращение и торговля средневекового Казахстана. Туркестан, 2007.

Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. 2-ші том. Алматы, 2005.

Баратова Л.С. Древнетюркский нумизматический комплекс (современный уровень и перспективы изучения) // Денежное обращение и торговля средневекового Казахстана. Туркестан, 2007.

Батсүх Д. Билгэ хааны тахилын онгоны балбал чулууны тамга // Археологийн судлал. Tomus (II) XXII, Fasc. 14. Улаанбаатар, 2004.

Баттулга Ц. Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд. Тэргүүн дэвтэр. Улаанбаатар, 2005.

Баяр Д. Монголын төв нутаг дахь түрэгийн хүн чулуу. Улаанбаатар, 1997.

Баяр Д., Эрдэнэбаатар Д. МЗТСХЭ-ийн бичээс судлалын ангид 1989 онд ажилласан ажлын тайлан. ТХГБС. – 85.

Богомолов Г.И. Каменная стела из окрестностей Мингурюка // Археология, этнография и антропология Евразии. №4 (16). Новосибирск, 2003.

Болдбаатар Ю. Дэл уулын нэгдүгээр бичээс. Mongolica. Vol. 10 (31). Улаанбаатар. 2000.

Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. М., 1977.

Вайнберг Б.И. Некоторые вопросы истории Тохаристана в IV–V вв. (в связи с запустением Кара-тепе // Буддийский культовый центр Кара-тепе в старом Термезе. Основные итоги работ 1965–1971 гг. М., 1972.

Вайнберг Б.И., Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). М., 1976.

Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983.

Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв. М., 1996.

Гертман А.Н. Знаки на кирпичах и некоторые вопросы организации древневосточного строительства (по материалам древнего Хорезма) // Приаралье в древности и средневековье. М., 1998.

Грач А.Д. Древнейшие тюркские погребения с сожжением в Центральной Азии // История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968.

Гузев В.Г., Кляшторный С.Г. Проблема происхождения древнетюркской руники в свете общей теории письма (К столетию дешифровки) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: история, языкознание, литературоведение. Вып. 4. СПб., 1993.

Демаков А.А., Фоменко Д.А. К проблеме идентификации Сенмурва // Культуры евразийских степей второй половины 1 тысячелетия н.э (вопросы хронологии). Самара, 1998.

Доржсүрэн Ц. «Шивээт улаан» гэж юу вэ ? // «Шинжлэх ухаан техник» сэтгүүл. УБ. 1957. №1.

Доржсүрэн Ц. Умард Хүннү. Улаанбаатар, 1961.

Досымбаева А. Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахской степи. Алматы, 2006.

Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья. Киев, 1975.

Еркинова Р.М., Кубарев Г.В. Граффити Бичикту-Бома (Из творческого наследия Г.И.Чорос-Гуркина) // Археология и этнография Алтая. Вып. 2. Горно-Алтайск, 2004.

Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Баяр Д. Изображения тюрков с посохом // Археология Южной Сибири. Кемерово, 2005.

Ефименко П. Юридические знаки // Журнал министерства народного просвещения, Ч. CLXXVI. Ноябрь, СПб., 1874.

Ефименко П.С. Юридические знаки // Журнал министерства народного просвещения. Ч. CLXXVI. Декабрь.СПб., 1874.

Зеймаль Е.В. Монеты раннесредневековой Средней Азии // Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье. М., 1999.

Зуев Ю.А. "Тамги лошадей из вассальных княжеств" // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 8. Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Алма-Ата, 1960. Том 8.

Исхаков М., Камолиддин Ш., Бабаяров Г. Заметки по истории нумизматики раннесредневекового Чача (III–VIII вв.). Выпуск 26 (сентябрь 2007). Ташкент, 2007.

Ишбердин Э.Ф. Камень с «загадочными» знаками // СТ. 1980. № 2.

Кляшторный С.Г. Эпиграфические работы в Монголии // АО 1977 года. М., 1978.

Кляшторный С.Г. По поводу башкирской находки // СТ. № 2. Баку, 1980.

Кляшторный С.Г. Новые открытия древнетюркских рунических надписей на Центральном Тянь-шане // Известия НАН КР. 2001. №1–2,

Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург, 2003.

Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5. Донецк, 2006.

Кубарев В Г. Раннесредневековые граффити Чуйской долины // Археология и этнография Алтая. Вып. 2. Горно-Алтайск, 2004.

Кубарев В.Д. О некоторых проблемах изучения наскального искусства Алтая // Древности Алтая. 1999. №4.

Кубарев В.Д. Военные сюжеты и культ оружия в петроглифах Алтая // Древности Алтая. 2003. №11.

Кубарев В.Д. Сюжеты охоты и войны в древнетюркских петроглифах Алтая // Археология этография и антропология Евразии. 2001. № 4 (8).

Кубарев В.Д., Цэвээндорж Д., Якобсон Э., Петроглифы Цаган-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай). Новосибирск–Улан-Батор–Юджин, 2005.

Кубарев Г.В. Жанровая сцена из Бичикту-Бома // Степи Евразии в древности и средневековье. Кн. 2. СПб., 2003.

Кубарев Г.В. Раннесредневековые всадники в петроглифах Шивээт-Хайрхана (Монгольский Алтай) // Мир наскального искусства. М., 2005.

Кубарев Г.В., Цэвээндорж Д. Раннесредневековые петроглифы Монгольского Алтая // Памятники культуры древних тюрок в Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1999.

Кызласов И.Л. Прочтение наскальных рунических надписей Кыргызстана // Материалы исследования по археологии Кыргызстана. Вып. 1., Бишкек, 2005.

Кызласов И.Л. Рунические письменности Евразийских степей М., 1994.

Кызласов И.Л. Древняя письменность саяно-алтайских тюрков. М., 1994.

Кызласов И.Л. Изображение Тенгри и Умай на Сулекской писанице // Этнографическое обозрение. 1998. №4.

Кызласов И.Л. Раннесредневековые личные тамги и надписи на скалах Саяно-Алтая // Степи Евразии в древности и средневековье. Кн. 2. СПб., 2002.

Кызласов И.Л. Результаты раскопок поминальных оградок могильника Эдегей (Факт вторичного использования древнетюркских оградок VI–VIII вв. в раннем средневековье) // Древности Алтая. 1998. №3.

Кызласов И.Л. Смена мировоззрения в Южной Сибири в раннем средневековье (Идеи единобожия в енисейских надписях) // Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001.

Кызласов И.Л. Удаль витязя и благочестие попа (шаханшах Варахран 1, пророк Мани и рунические надписи горы Дэл-Ула в Монголии) // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. М., 2004.

Кызласов Л.Р. Открытие государственной религии древних хакасов. Москва; Абакан, 1999.

Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // СА. 1958. № 3.

Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // СА. 1960, № 3.

Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // СА. 1965. № 3.

Кызласов Л.Р. Тюркско-иранские культурные взаимосвязи в эпоху средневековья (язык, письменность, религия) // Древности Алтая. 2004. № 12.

Кызласов Л.Р., Северное манихейство и его роль в культурном развитии народов Сибири и Центральной Азии // Древности Алтая. 2000. №5.

Леонтьев Н.В., Миклашевич Е.А., Мухарева А.Н. Памятник наскального искусства Улазы на севере Ми-

нусинской котловины // Археология Южной Сибири. Вып. 23. Сборник научных трудов, посвященный 60-летию со дня рождения В.В. Боброва. Кемерово, 2005.

Лившиц В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности // СТ. 1978. № 4.

Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. М., 1983.

Маллицкий Н. О связи тюркских тамг с орхонскими письменами // ПТКЛА. Год третий, 1897–1898.

Маргулан А.Х. Сочинения. Т. 3. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением вольчего тотема. Т. 4. Каменные изваяние Улытау. Алматы. 2003.

Марков А. Неизданные Арсакидские монеты // Записки восточного отделения императорского Русского Археологического общества. Т. 6. 1891. СПб., 1892.

Миклашевич Е.А. Петроглифы урочища Устю-Айры на Горном Алтае // Археология Южной Сибири. Сборник научных трудов, посвященный 70-летию со дня рождения А.И. Мартынова. Новосибирск, 2003.

Монгол нутаг дахь түүх соелын дурсгал. Сэдэвчилсэн лавлах. Улаанбаатар, 1999.

Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в малой Киргизской орде силу закона // Записки Оренбургского отделения ИРГО. Вып. 2. 1871. Казань, 1871.

Новгородова Э.А. Мир петроглифов Монголии. М., 1984.

Окладникова Е.А. Граффити Кара-Оюка, Восточного Алтая (характеристика изобразительных особенностей и хронология) // СМАЭ. Т. 42. Л., 1988.

Ольховский В.С. Тамга (к функции знака) // Историко-археологический альманах. Армавир; Москва, 2001.

Ольховский В.С., Яценко С.А. О знаках-тамгах из святилища Байте-3 на Устюрте (предварительное сообщение) // Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии. М., 2000.

Плетнева С.А. Рисунки на стенах Маяцкого городища // Маяцкое городище. М., 1984.

Полубояринова М.Д. Знаки на золотоордынской керамике // Средневековые древности Евразийских степей. М., 1980.

Пэрлээ Х. Монгол түмний гарлыг тамгаар хайж судлах нь (Түүх-угсаатны зүйн туршиц судалгаа). Улаанбаатар, 1975.

Самашев З. Петроглифы Казахстана. Өнер. Алматы, 2006.

Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устирта и Манкыстау. Алматы, 2007.

Самашев З., Базылхан Н. Көне түрік таңбалары // «Алаш» тарихи-этнологиялық ғылыми журнал. № 6 (21), Алматы, 2008.

Самашев С. Қазақтың ен-таңбалары // Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары (тарих, мәдениет, білім). Өскемен, 2006.

Самашев С. Таңбаларды зерттеу жөнінде // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 2004. № 2(33).

Санжмятав Т. Монголын хадны зураг. Улаанбаатар. 1995.

Симченко Ю.Б. Тамги народов Сибири. М., 1965.

Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. М., 1981.

Соломоник Э.И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. Киев, 1959.

Табалдиев К., Алимов Р. Байыркы турктордун Талас жеринде табылган Жана эстеликтери // Турк цивилизациясы жана мамлекеттик салты. Бишкек, 2004.

Табалдиев К.Ш. Новые древнетюркские рунические надписи Кочкорской и Таласской долин // Труды факультета истории и регионоведения. Вып.10. Бишкек, 2002.

Табалдиев К.Ш., Солтобаев О.А. Рунические надписи Кочкорской долины // Известия НАН КР. 2001. № 1–2.

Табалдиев Ш. Новые сведения об археологических памятниках Кочкорской долины // Академический вестник. № 1, Бишкек, 2003.

Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948.

Толстов С.П. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит // ВДИ. 1938. № 4 (5).

Миклашевич Е.А., Ожередов Ю.И. Фотографии Сибирских писаниц в наследии А.В. Адрианова // Тропою тысячелетий. К юбилею М. Дэвлет. Кемерова, 2008.

Флерова В.Е. Сюжеты хазарской графики // Хазары. Евреи и славяне. Том 16. М., 2005.

Черемисин Д.В. Петроглифы бассейна р. Чаган: результаты исследований 2002 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территории. Т. 8. Новосибирск, 2002.

Черемисин Д.В. Результаты новейших исследований петроглифов древнетюркской эпохи на юго-востоке Российского Алтая // Археология, этнография и антропология Евразии. 2004. № 1(17).

Шер Я.А., Миклашевич Е.А., Самашев З.С., Советова О.С. Петроглифы Жалтырак-Таша // Проблемы археологических культур степей Евразии. Кемерово, 1987.

Щербак А.М. Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрок, границы ее распространения и особенности использования. СПб., 2001.

Яценко С.А. О знаках-тамгах в святилище Байте-3 на Западном Устюрте // Вопросы археологии Западного Казахстана. Вып. 3. Актобе, 2005.

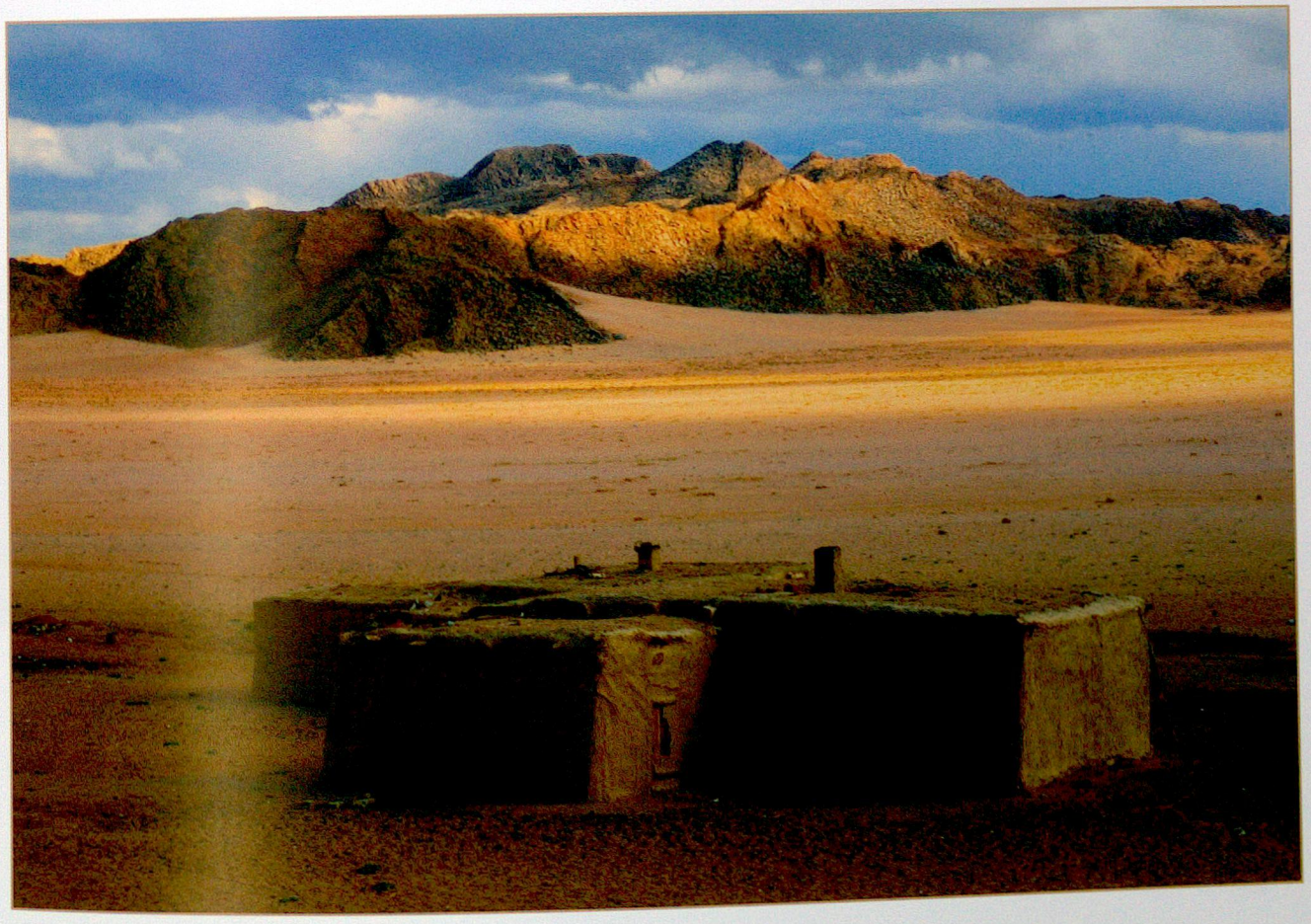
Яценко С.Я. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. М. 2001.

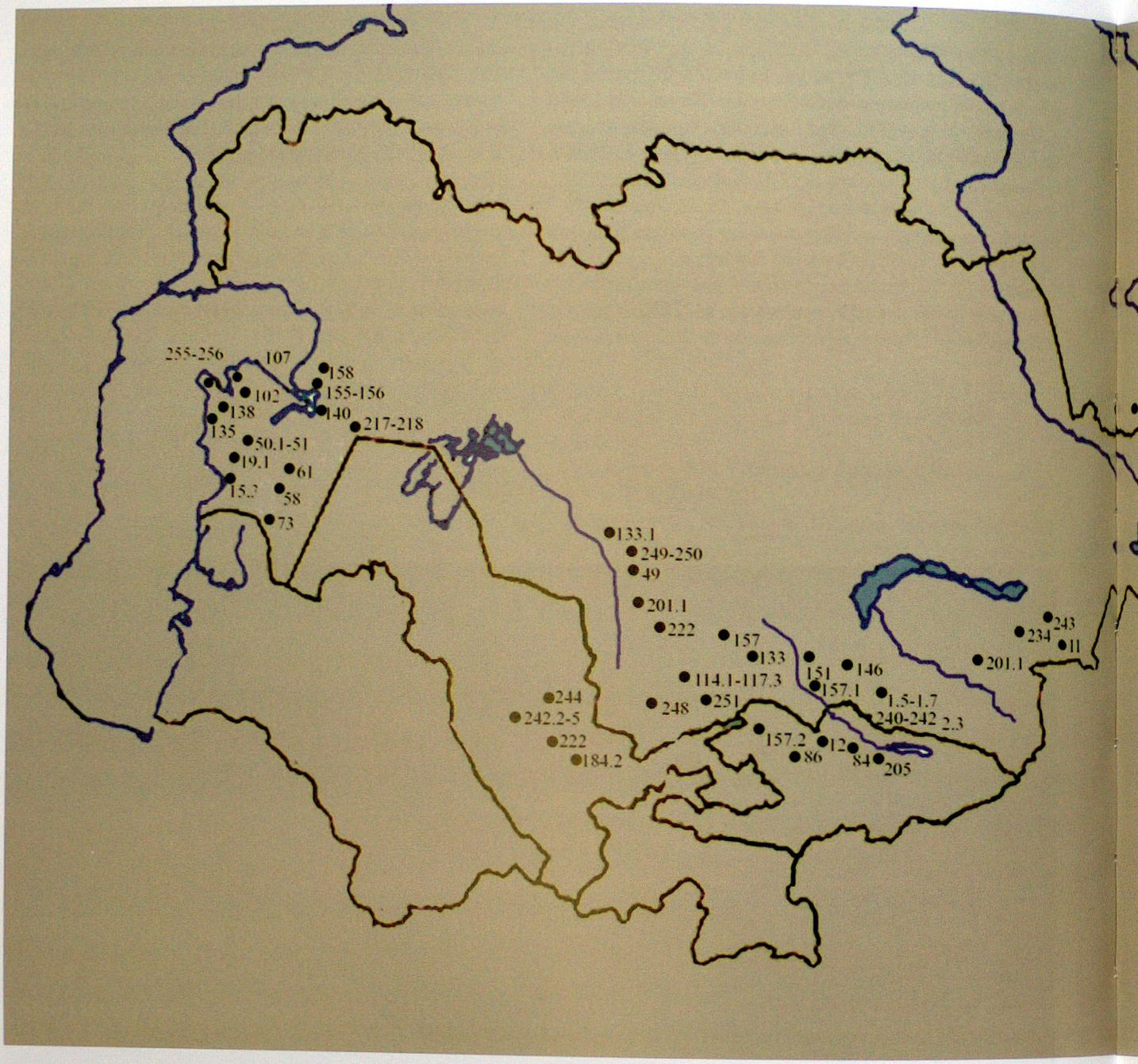
Granö J.G. Archaologische Beobachtungen von meiner Reise in Sudsibirien und der Nordwestmongolei in Jahre 1909. SUSA, JSFU. XXVIII, 2. Helsingfors. 1910.

Granö J.G. Uber die geographische Verbreitung und die Formen der Altertümer in der Nordwestmongolei. SUSA, JSFU . XXVIII, 2. Helsingfors. 1910.

Ramstedt G.J. Memoria saecularis Sakari Palsi Aufzeichnungen von einer Forschungsreise nach der Nordlischen Mongolei im Jahre 1909 nebst Bibliographien. Suomalais-Ugrilainen Seura-Societe Finno-Ougrienne X. Helsingfors, 1982.

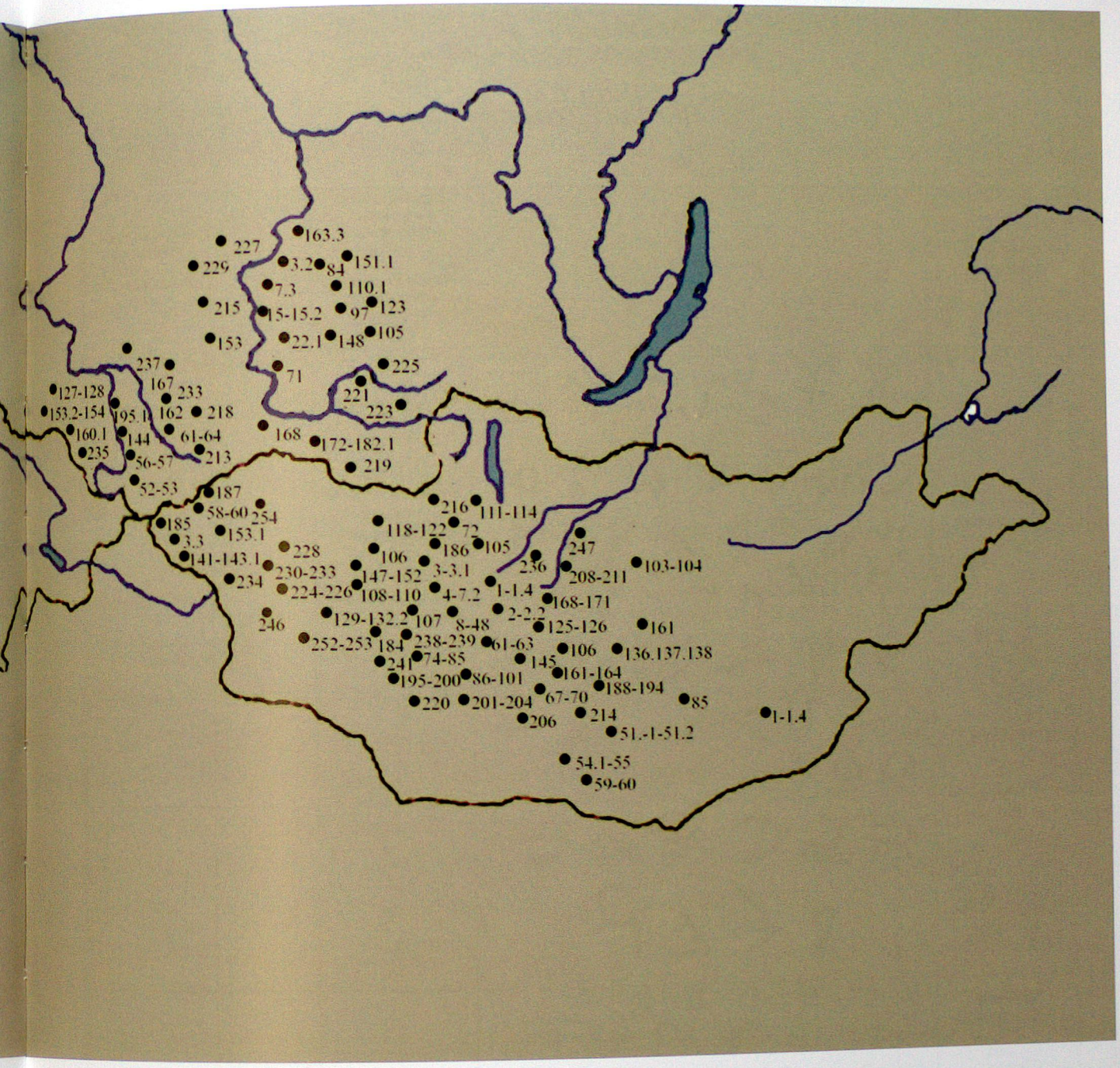
Ramstedt G.J. Seven journeys eastward 1898–1912. Bloomington. Indiana. 1978.

Орталық Азияда көне түрік таңбалары мен белгілердің таралуы. Картамен кестелердің нөмірлері сәйкес келеді

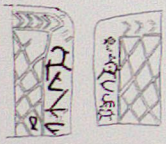
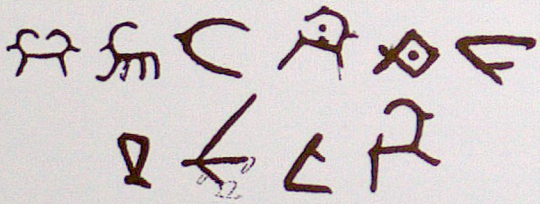
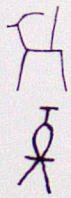
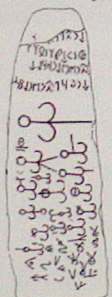
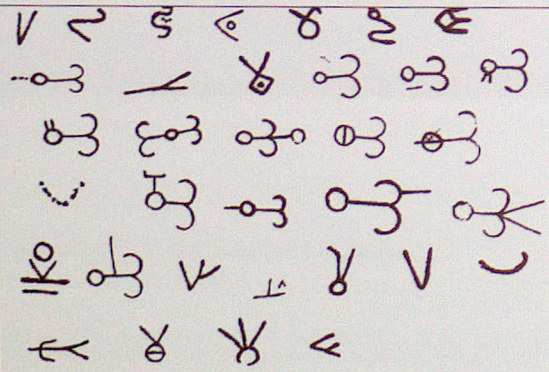
Карта распространения древнетюркских тамг в Центральной Азии. Номера на карте соответствуют нумерациии на сводной таблице

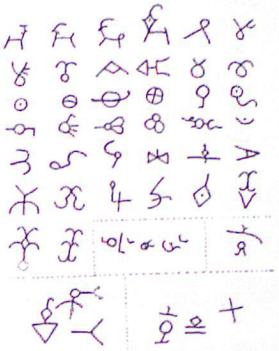
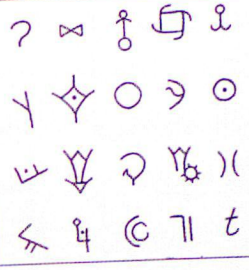

163.3
227
229
3.2
84
151.1
7.3
110.1
215
15-15.2
97
123
153
22.1
148
105
237
71
225
167
233
221
127-128
153.2-154
195.1
162
218
223
160.1
144
61-64
168
172-182.1
235
213
56-57
219
52-53
187
216
111-114
58-60
254
185
118-122
73
153.1
3.3
186
105
247
228
106
236
103-104
141-143.1
230-233
147-152
3-3.1
208-211
234
224-226
108-110
4-7.2
1-1.4
168-171
246
129-132.2
107
8-48
125-126
161
252-253
184
238-239
61-63
106
136.137.138
241
74-85
145
195-200
86-101
161-164
188-194
220
201-204
67-70
85
206
214
1-1.4
51.-1-51.2
54.1-55
59-60

Кесте 1
Көне түріктердің таңбалары мен белгілері

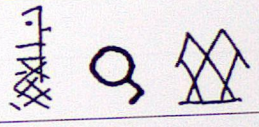
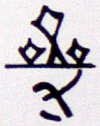
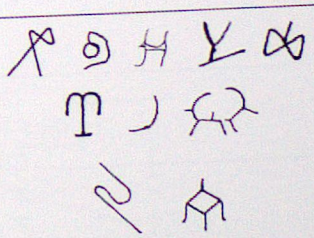
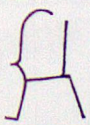
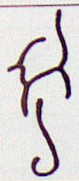
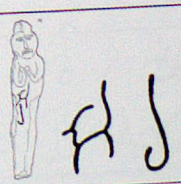
Таблица 1
Древнетюркские тамги и знаки

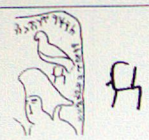
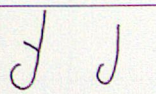
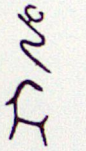
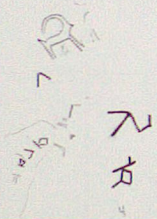
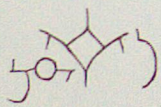
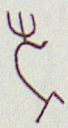
БІРІНШІ ТОП
ПЕРВАЯ ГРУППА

№	*Ескерткіш* *Памятник*	Таңба, белгі Тамги и знаки	Кешеннің басқа құрамдас бөліктеріндегі таңбалар Тамги на других компонентах комплекса (балбалы)	Мерзімі Дата	Билік иесі мен этнос атауы Имя правителя, этнос
1.	Шивээт-улаан (Шивэт-улан) 		 Арыстан мүсініндегі таңба (тамга на скульптуре льва)	V-VII	-
2.	Өнгөт (Унгет) 			VI-VII	-
3.	Бөмбөгөр (Бомбогор) 			VIII	Қарлұқ, басмыл (карлук, басмил)

4.	Бичигт улаан хад			VII-VIII	-
5.	Тайхар чулуу			VI-IX вв.	Тардуш Күлі чұр Өз ынанчұ (Тардуш Кюл чур Оз инанчу)

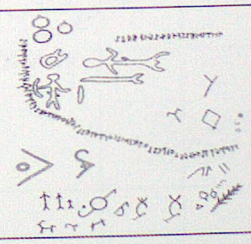
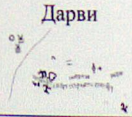
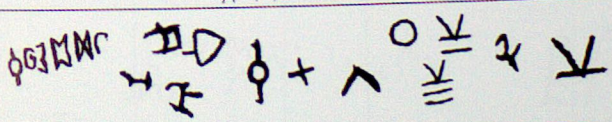
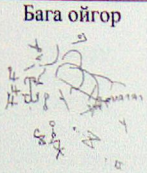
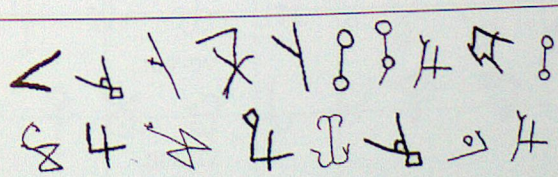
ЕКІНШІ ТОП
ВТОРАЯ ГРУППА

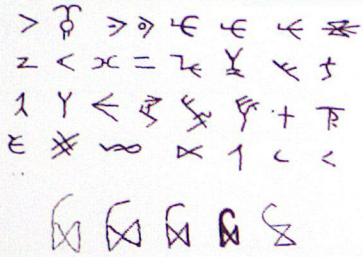
6.	Гиндин-булаг			VI-VII	-
7.	Татпар қаған			581-582	Татпар қаған (Татпар каган)
8.	Күлтегін (Культегин)		 Балбалдардағы таңбалар (тамги на балбалах)	732	Күлтегін (Культегин) (685–731)
9.	Білге қаған (Бильге каган)			735	Білге қаған (683–734)
10.	Хөшө-Цайдам-1 (Хушо-цайдам-1)			VIII	-

11.	Алтын тамған тархан (алтын тамган тархан)			VII-VIII	Алтын тамған тархан Текеш /Шанаш?/ Күл тұдун 723 (?).
12.	Ел етмиш йабғұ (Ел етмиш ябгу)		 Ышбара тархан	716 (728?).	Ел етмиш йабғұ (Ел етмиш ябгу)
					
13.	Чойр			732 ?	Тұн Йеген еркін, Тұн Білге, Құтлұқ Елтеріс қаған
14.	Мухар			VII-VIII	-
15.	Хангидай хад			VII-VIII	Баз қаған (Баз каган)
16.	Шатар чулуу			VII-VIII	-
17.	Шивээт уул			VII-VIII	-
18.	Тоныкөк (Тоньюкук)			726-729	Тұнықұқ (Тоньюкук) (646-732)
19.	Ел етміш қаған-I (Ел етмиш каган-I			759	Ел етміш қаған (Ел етмиш каган) (747- 759)
20.	Ел етміш қаған-II (Ел етмиш каган-II			747-758	Ел етміш қаған (Ел етмиш каган) (747- 759)

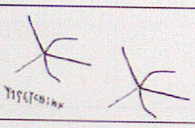
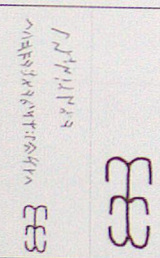
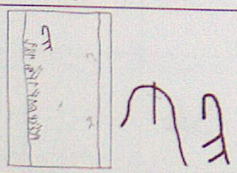
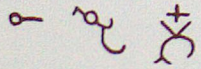
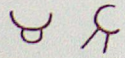
21.	«Тэс»			761-762?	-
22.	Қара балғасұн-2 (Карабалгасун -2)			808-832	Ақұнчы бұйрық (Акунчи Буюруг)
23.	Дэл уул			VII-VIII	-
24.	Хангидай			VII-VIII	-
25.	Шаахар толгой			VII-VIII	-

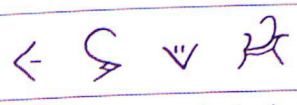
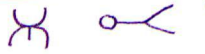
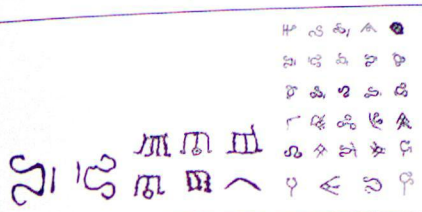
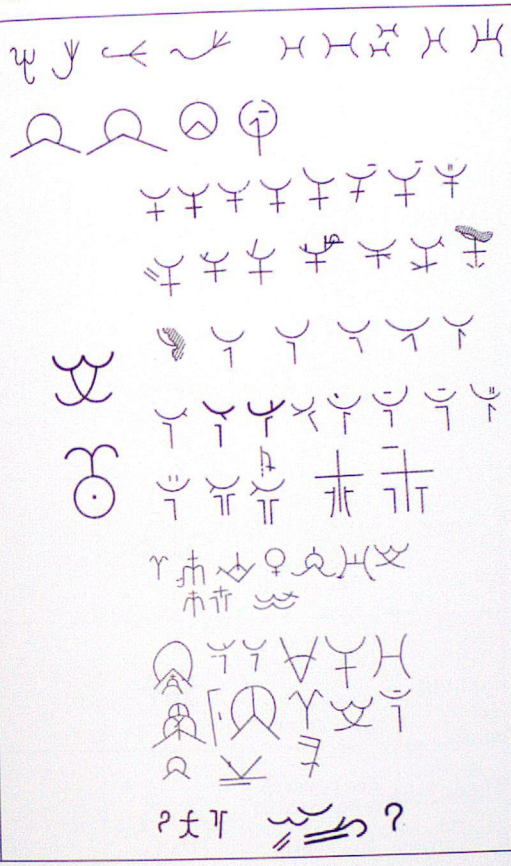
ҮШІНШІ ТОП
ТРЕТЬЯ ГРУППА

26.	Дэл уул			VII-VIII	-
27.	Дарви	 		VII-VIII	Айчұр (Айчур)
28.	Бага ойгор	 		VII-VIII	-

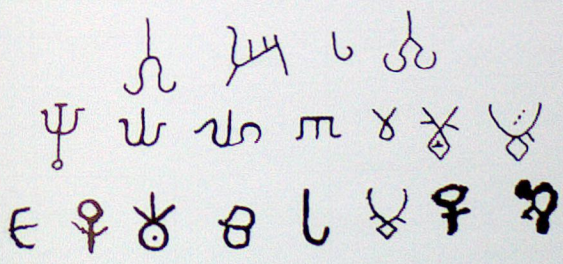
29.	Бейітсай (Бейитсай)			VII-VIII	-
30.	Ялбак таш			VII-IX	-

ТӨРТІНШІ ТОП
ЧЕТВЕРТАЯ ГРУППА

31.	Дэл уул			VII-VIII вв.	-
32.	Хэнтий			VII-VIII вв.	-
33.	Ачит нуур			VII-VIII вв.	-
34.	Қара қату (Кара кату)			VII-VIII	-
35.	Гурвал-жин уул			VII-VIII	-
36.	Тэс уул			VII-VIII	-

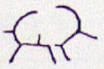
37.	Дунд мандал			VII-VIII	-
38.	Адаг мандал				-
39.	Талас			VIII-IX	Қара барыс, Оғұл барыс, Қарачұр, Бек чұр, Оғлан чұр, Құтлұқ оғлан, Йүз ынал, Сү чұр, Құт чұр, Сағұнақ (Кара барыс, Огул барыс, Кара чур, Бек чур, Оглан чур, Кутлук оглан, Йюз ынал, Су чур, Кут чур, Сагунак)
40.	Енисей			VII-IX вв.	Ел тұғұн, тұтұқ Күлік тірік, Өз йеген, Алып тұран, Күлік чұр,Чабыш, тұн тархан, Арслан күлік тірік, Күлік тұғұн, Іч ынал, Өгүне тұтұқ, Төлес алып тұтұқ, Көк Тірік, Елік чұр, Бағыр, Қырғыз, Чік, Аз, Түргеш, Төлбері, Тоғыз татар (Ел тугун тутук, Кюлик, Тириг, Оз йеген алып туран, Кюлик тириг, Кюлик чур, Чабш тун тархан, Арслан кюлик тириг, Кюлик тугун Ич инал, Огюне тутук Толес алп тутук Кок Тирик, Елик чур, Багыр, Киргиз, Чик, Аз, Тюргеш, тюльбери Тогуз татар)

БЕСІНШІ ТОП
ПЯТАЯ ГРУППА

41.	Қаратау, Тамғалы, Жайсаң, Мерке, Сауысқанды (Каратау, Тамгалы, Жайсан, Мерке, Сауысканды)			VII-IX	-

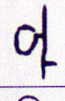
Кесте 2
Көне түрік таңбаларының жиынтығы

Таблица 2
Сводные данные о древнетюркских тамгах (по типам)

№	Таңба бейнесі Изображение тамги	Таңба атауы Название тамги	Ескерткіш атауы Название памятника	Ескерткіш мерзімі Дата памятника	Этникалық тектілігі Этническая идентификация	Ұқсас түрлері Варианты сходства		Кездесетін саны Частота встреча-емости
A	B	C	D	E	F	G	H	I
1		Таутеке (архар)	Шивээт-улаан (Шивэт улан, Shiveet Ulaan), Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад, Bichigt Ulaan khad), Өнгөт (Унгет, Unget), Білге қаған 734 (Бильге каган, Bilga khagan), Күлтегін 732 (Культегин, Kultegin), Алтын тамған тархан (Алтын тамган тархан, Altyn tamgan tarkhan), Ел етміш йабғұ 716-728, (Ел етмиш ябгу,El etmish yabgu), Тоглохын тал (Тоглохын тал, Toglokhyn tal), Чойр (Чойрен, Choiren), Қарабалғасұн-II (Карабалгасун-II, Kharabakgasun -II), Хөшөө-цайдам (Хушо-Цайдам, Khosho-tsaydam), Тайхар чулуу (Тайхар чулуу, Taykhar chuluu), Мухар (Мухар, Mukhar),Өвөрхангай (Уверхангай, Uberkhangai), Гурванмандал (Гурванмандал, Gurvanmandal), Қаратау (Каратау, Kharataw), Алтай (Алтай, Altay)	VI-IX	«Ашина» түрік әулеті (асена, чыңұ, көк бөрі) Көк түріктер (тугю, туцзюе) Род тюрков «Ашина» (асена, чино, небесных волков) Кок тюрки (тугю, туцзюе)			30
1.1		Таутеке (архар)	Шатар чулуу (Шатар чулуу), Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад), Хангидай (Хангидай), Өнгөт (Унгет), Дарви (Дарви), Алтай (Алтай)	VI-IX	Көк түріктер (тугю, туцзюе) Кок тюрки (тугю, туцзюе)			4
1.2		Таутеке (архар)		VI-VIII	Көк түріктер (тугю, туцзюе) Кок тюрки (тугю, туцзюе)			1
1.3		Таутеке (архар)	Білге қаған (Бильге каган)	734	Көк түріктер (тугю, туцзюе) Кок тюрки (тугю, туцзюе)			1
1.4		Таутеке (архар)	Өнгөт (Унгет)	VI-VIII	Көк түріктер (тугю, туцзюе) Кок тюрки (тугю, туцзюе)			1
1.5		Таутеке (архар)	Козучак (Козучак)	VIII				4
1.6		Таутеке (архар)	Танхуйяо (Танхуйяо)	VIII	**Бокли** ?			1
1.7		Таутеке (архар)	Тамғалы (Тамгалы)	VIII-IX	Он ок ?			1
2		Шылбыр	Хөшөө-цайдам (Хушо-Цайдам, Khosho-tsaydam), Мухар (Мухар), Дэл уул (Дэл уул), Дарви (Дарви), Ел етміш йабғұ 716-728, (Ел етмиш ябгу, El etmish yabgu), Их бичигт (Их бичигт)	VIII-IX				7

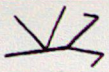
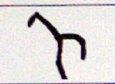
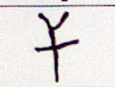
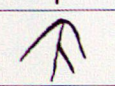
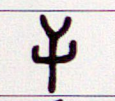
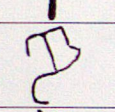
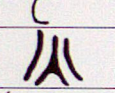
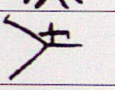
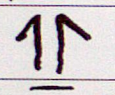
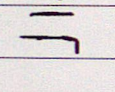
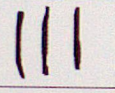
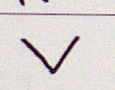
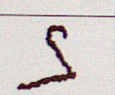
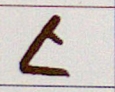
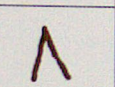
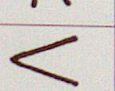
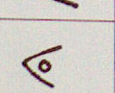
2.1			Қарабалғасұн-II (Карабалгасун-II)	VIII				1
2.2			Ел етміш йабғұ 716-728, (Ел етмиш ябгу, El etmish yabgu)	716-728				1
2.3			Жайсаң (Жайсан) Тамғалы (Тамгалы)	VIII-IX				2
3		Бөрт	Дэл уул (Дэл уул)	VIII-IX				1
3.1			Тайхар чулуу (Тайхар чулуу)	VI-IX				1
3.2			Енисей-127	VIII-IX	Қырғыз, чик			2
3.3			Қара-қату (Кара-кату)	VIII-IX				1
4		Жылан	Білге қаған 734 (Білге қаган) Салбар уул (Салбар уул)	VIII-IX				2
4.1		Жылан	Шивээт улаан (Шивэт улан)	VII-VIII				1
4.2			Бөмбөгөр 750 (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлұқ Басмыл, карлук			1
4.3		Жылан	Мухар (Мухар)	VIII				1
4.4		Жылан	Чойр (Чойрэн)	VIII-IX				1
4.5		Жылан	Бага Ойгор (Бага Ойгор)	VIII-IX				1
4.6		Жылан	Хангидай (Хангидай)	VII-IX				1
5			Шивээт уул (Шивээт улаан)	VII-IX				1
5.1			Өмнөдмандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
6			Ел етміш қаған-II (Ел етмиш каган-II)	753-759				1
7		Күн, ай	Ел етміш қаған-I (Ел етмиш каган-I)	753-759				1
7.1		Күн, ай	Дэл уул (Дэл ула) Тэс уул (Тэс ула)	VII-IX				2
7.2		Күн, ай	Бөмбөгөр 750 (Бомбогор)	750	Басмыл, карлұқ Басмыл, карлук			1
7.3			Салбық (Салбык)	VIII-IX				
8		Ай	Білге қаған 734 (Білге қаган 734 (Бильге каган) Бага Ойгор (Бага Ойгор) Шаахар (Шаахар) Салбык (Салбык)	VII-IX				3

8.1		Ай	Ел етмиш каган-II	753-759				
8.2		Ай	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VI-IX				1
9		Күн, ай	Тайхар чулуу (Тайхар чулуу)	VI-IX				1
10		Құс	Өнгөт (Унгет)	VI-VIII				1
11		Күн	Бичигт улаан хад (Бичигт улаан хад) Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) Дарви (Дарви), Танхуйяо (Танхуйяо), Баян жүрек (Баянжурек) Гурванмандал (Гурванмандал)	VI-IX	Бугу ? Тонра ? Тарду ?			6
11.1			Бичигт улаан хад (Бичигт уаан хад) Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) Дарви (Дарви), Танхуйяо (Танхуйяо)	VI-IX				4
12		Күн, ай	Бичигт улаан хад (Бичигт улаан хад) Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) Кочкор (Кочкор) Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VI-IX				4
13			Тайхар чулуу (Тайхар чулуу)	VI-XI				1
14			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VI-IX				1
15			Енисей-60 (Енисей-60) Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) Ханан хад (Ханан хад)	VI-IX				3
15.1			Енисей-127 (Енисей-127)	VIII-IX				1
15.2			Салбық (Салбык)	VIII-IX				
15.3			Шақпақ ата (Шакпак ата)	IX				
16			Шаахар (Шаахар)	VIII-IX				1
17			Хэнтий (Хэнтэй)	VIII-IX				1
18			Гурвалжин уул (Гурвалжин уул)	VII-IX				1
19		Шаңырақ	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
19.1		Шаңырақ	Сауысқанды (Сауысканды)	IX				
20		Шаңырақ	Бичигт улаан хад (Бичигт улаан хад)	VII-IX				1
20.1			Танхуйяо (Танхуйяо)	VIII	Қарлұқ Карлук			1
21		Ант Шаңырақ	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1

22		Шаңырақ	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
22.1		Шаңырақ	Енисей-53 (Енисей53)	VIII-IX				1
23		Шаңырақ	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				
24		Шөміш	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) Гиндин булаг (Гиндин булаг)	VII-IX				2
24.1		Шөміш	Салбық (Салбық)	VIII-IX				
25		Шөміш	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
26		Шөміш	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
26.1		Шөміш	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
27		Шөміш	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
28		Шөміш	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
29		Шөміш	Білге қаған 734 (Бильге каган)	VIII-IX				1
30		Шөміш	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
31		Шөміш	Дарви (Дарви)	VIII-IX				1
32		Шөміш	Салбық (Салбық)	VIII-IX				1
33		Шөміш	Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
34		Шөміш	Енисей-69 (Енисей-69)	VIII-IX				1
35		Шөміш	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
36		Шөміш	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
37		Шөміш	Жайсаң (Жайсан), Мерке (Мерке) Енисей-123-126 (Енисей-123-126)	VIII-IX				5
38			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
38.1			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII				1

39			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) Бөмбөгөр (Бомбогор)	VII-IX	Басмыл, карлүк Басмыл, карлук			2
40			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII-IX	Басмыл, карлүк Басмыл, карлук			1
41			Жайсан (Жайсан)	VIII-IX				1
42			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
43			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
44			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
45			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
46			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
47			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
48			Танхуйяо (Танхуйяо)	VIII				1
48.1			Цагаан гол (Цаган гол)	VIII-IX				1
48.2			Бага Ойгор (Бага Ойгор)	VIII-IX				1
49			Ойжайлау (Ойжайлау)	VIII-IX				
50		Найза	Салбық (Салбык)	VIII-IX				1
50.1		Найза	Қарақабақ (Каракавак)	VIII-IX				1
51		Найза	Қарақабақ (Каракавак), Шаахар (Шаахар)	VIII-IX				2
51.1		Найза	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
51.2		Найза	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
52			Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
53			Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1

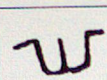
54.1			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
55		Бақан	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) Салбық (Салбық) Дундмандал (Дундмандал)	VII-IX				3
56		Бақан	Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
57		Бақан	Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
58		Бақан	Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) Бөмбөгөр (Бомбогор) Бага Ойгор (Бага Ойгор) Қарақабақ (Каракавак)	VII-IX	Басмыл, карлұқ Басмыл, карлук			4
58.1		Бақан	Бага ойгор (Бага ойгор)	VIII-IX				1
59		Бақан	Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
60		Бақан	Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
61		Бақан	Қарақабақ (Каракабак)	VIII-IX				1
61.1		Бақан	Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
62		Бақан	Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
63		Бақан	Білге қаған 734 (Бильге каган)	734				1
64.1		Бақан	Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
65		Бақан	Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
66		Бақан	Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
67		Бақан	Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
68		Бақан	Тайхар чулуу (Тайхар чулуу)	VIII-IX				1
69		Бақан	Бага Ойгор (Бага Ойгор)	VIII-IX				1

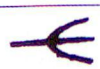
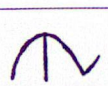
70		Бақан	Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
71		Бақан	Салбық (Салбык)	VIII-IX				1
72		Бақан	Шивээт улаан (Шивэт улан)	VII-VIII				1
73		Бақан	Қарақабақ (Каракавак)	VIII-IX				1
74		Бақан	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
74.1			Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VII-IX				1
75			Салбық (Салбык)	VIII-IX				1
76			Қарақабақ (Каракабак)	VIII-IX				1
77			Шивээт улаан (Шивээт улан)	VIII-IX				1
78		Босаға	Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) Шивээт уул (Шивэт ула)	VII-IX				3
79		Босаға	Их бичигт (Их бичигт)	VIII-IX				1
79.1		Босаға	Тайхар чулуу (Тайхар чулуу)	VIII-IX				1
80			Қарақабақ (Каракабак)	VIII-IX				1
81			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) Гурван мандал (Гурван мандал) Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				3
81.1			Шивээт уул (Шивэт ула) Ялбак таш (Ялбак таш) Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VIII-IX				2
82			Алтай (Алтай) Бага ойгор (Бага ойгор) Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VIII-IX				2
82.1			Их бичигт (Их бичигт)	VII-IX				1
83			Өнгөт (Унгет)	VI-VIII				1
84			Дарви (Дарви) Козучак (Козучак) Салбық (Салбык) Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				4
85			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
86			Кочкор (Кочкор), Алай	VIII-IX				2

86.1			Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
86.2			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад), Дарви (Дарви),	VIII-IX				2
87			Гурван мандал (Гурван мандал)	VIII-IX				1
88			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				
89			Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
90			Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
91			Гурван мандал (Гурван мандал)	VIII-IX				1
92			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VIII-IX				1
93			Өнгөт (Унгет)	VI-VIII				1
93.1			Өнгөт (Унгет)	VI-VIII				1
94			Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				
95			Шатар чулуу (Шатар чулуу)	VII-VIII				1
96			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
97		Ер тоқым	Шивээт улаан (Шивэт улан) Их бичигт (Их бичигт), Дарви (Дарви), Енисей-90 (Енисей-90)	VIII-IX				4
98			Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
99		Ер тоқым	Дарви (Дарви), Тайхар чулуу (Тайхар чулуу), Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				3
99.1			Өмнөдмандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
100		Ер тоқым	Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
100.1			Бөмбөгөр (Бомбогор) Дарви (Дарви)	VII	Басмыл, қарлуқ Басмыл, қарлуқ			2
101		Ер тоқым	Дарви (Дарви)	VIII				1
102		Тұмар	Салбық (Салбық) Қарақабақ (Каракавак)	VIII-IX				2

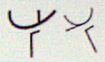
103		Тұмар	Тұныққ – 731 (Тоньюкук) Шивээт уул (Шивэт улан) Дэл уул (Дэл ула)	VIII-IX				3
103.1		Тұмар	Өнгөт (Унгет)	VI-VIII				1
104		Тұмар	Шивээт уул (Шивэт ула)	VII-IX				1
105		Тұмар	Енисей-24 (енисей-24) Бичигт улаан хад (Бичигт улаан хад)	VII-IX				2
106		Тұмар	Гурван мандал (Гурван мандал)	VIII-IX				1
107		Тұмар	Бичигт улаан хад (Бичигт улаан хад) Қарақабак (Каракавак)	VII-IX				2
108		Тұмар	Абижай (абижай,) Шивээт улаан (Шивэт улаан,)	VII-IX				2
109		Тұмар	Шивээт улаан (Шивэт улаан) Манхан (Манхан)	VII-IX				2
109.1		Тұмар	Дундмандал (Дундмандал)	VII-IX				
109.2			Ногоон нуур (Ногоон нуур, Nogoon nuur)					1
110		Тұмар	Бичигт улаан хад (Бичигт улаан хад)	VII-IX				2
110.1		Тұмар	Салбык (Салбык)	VIII-IX				1
112		Тұмар	Тайхар чулуу (Тайхар чулуу)	VII-IX				1
112.1		Тұмар	Тайхар чулуу (Тайхар чулуу)	VII-IX				1
113			Тайхар чулуу (Тайхар чулуу)	VII-IX				1
114			Өнгөт (Унгет)	VI-VIII				1
114.1			Бөмбөгөр (Бомбогор) Жайсан (Жайсан)	VIII-IX	Басмыл, карлұқ Басмыл, карлук			2
115			Жайсан (Жайсан)	VIII-IX				1
116				VIII-IX				1
117			Жайсан (Жайсан)	VIII-IX				1
117.1			Жайсан (Жайсан)	VIII-IX				1
117.3			Жайсан (Жайсан)	VIII-IX				1

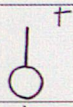
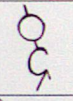
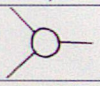
118			Шивээт улаан (Шивэт улан)	VIII-IX				1
119			Шивээт улаан (Шивэт улан)	VIII-IX				1
120			Ел етміш қаған-II (Ел етмиш каган-II)	753-759				1
121			Бөмбөгөр (Бомбогор), Білге қаған 734 (Бильге каган)	VIII-IX	Басмыл, қарлұқ Басмыл, карлук			2
121.1			Білге қаған 734 (Бильге каган,)	734				1
122			Шивээт уул (Шивэт ула)	VII-IX				1
122.1			Шивээт улаан (Шивэт улан)	VII-IX				1
123			Салбық (Салбык)	VIII-IX				1
124			Шивээт улаан (Шивэт улан) Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				2
125			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
126			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
127			Улазы (Улазы)	VIII-IX				1
128			Улазы (Улазы)	VIII-IX				1
129			Шивээт уул (Шивэт ула)	VIII				1
130			Шивээт улаан (Шивэт улан)	VII-VIII				1
131			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
132		Тарақ	Ел етміш қаған-I (Ел етмиш каган-I)	753-759				1
132.1		Тарақ	Ел етміш қаған-II (Ел етмиш каган-II)	753-759				1
132.2		Тарақ	Дэл уул (Дэл ула)	VIII-IX				2

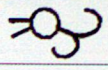
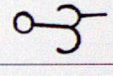
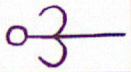
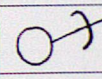
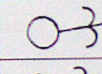
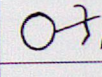
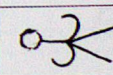
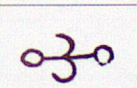
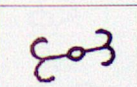
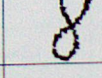
133		Тарақ	Сауысқанды (Сауысканды) Баянжүрек (Баянжурек) Жайсаң (Жайсан) Мерке (Мерке)	VIII-IX	Он ок Он ок			4
133.1		Тарақ	Каратау	VIII-IX	Он ок Он ок			1
134		Тарақ	Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
135		Тарақ	Кара-кавак	VIII-IX				1
136		Тарақ	Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
137		Тарақ	Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
138		Тарақ	Дундмандал (Дундмандал) Қарақабақ (Каракабак)	VIII-IX				3
139		Тарақ	Қарақабақ (Каракавак)	VIII-IX				
140		Тарақ	Сенек Бессоқты (Сенек Бессокты)	VIII-IX				1
141		Тарақ	Бейітсай (Бейитсай)	VIII-IX				1
142		Тарақ	Бейітсай (Бейитсай)	VIII-IX				1
142.1		Тарақ	Бейітсай (Бейитсай)	VIII-IX				1
143		Тарақ	Бейітсай (Бейитсай)	VIII-IX				1
143.1		Тарақ	Бейітсай (Бейитсай)	VIII-IX				1
144		Тарақ	Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
145		Тарақ	Өмнөдмандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
146		Тарақ	Аксу Жабагалы (Аксу Жабагылы)	VIII-IX				1
147		Тарақ	Шивээт уул (Шивэт ула)	VII-IX				1
148		Тарақ	Енисей-20 (Енисей-20)	VIII-IX	Қырғыз, чик Киргиз, чик			1

149		Тарақ	Гурван мандал (Гурван мандал)	VIII-IX				1
150		Тарақ	Шивээт улаан (Шивэт улан)	VII-IX				1
151		Тарақ	Жайсаң (Жайсан)	VIII-IX				1
151.1		Тарақ	Салбық (Салбык)	VIII-IX				1
152		Тарақ	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
153		Тарақ	Енисей-51, 2,109, 82 (Енисей-51, 2,109, 82)	VIII-IX	Қырғыз, чик Киргиз, чик			4
153.1		Тарақ	Қара-қату (Кара-кату)	VIII-IX				1
153.2		Тарақ	Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
154		Тарақ	Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
155		Тарақ	Сауысқанды (Сауысканды) Қарақабақ (Кара-кавак) Қара-қату (Кара-кату)	IX-X				3
155.1		Тарақ	Қарақабақ (Кара-кавак)	VIII-IX				1
156		Тарақ	Қарақабақ (Кара-кавак)	VIII-IX				1
157		Тарақ	Жайсаң (Жайсан)	VIII-IX				1
157.1		Тарақ	Жайсаң (Жайсан)	VIII-IX				1
157.2		Тарақ	Козучак (Козучак)	VIII-IX				1
157.3		Тарақ	Қарақабақ (Каракабак)	VIII-IX				1
158			Қарақабақ (Каракабак)	VIII-IX				
159			Танхуйяо (Танхуйяо)	VIII	Цаегу киргут			1
160			Танхуйяо (Танхуйяо)	VIII				1
160.1			Чир юрт (Чир юрт)	VIII-IX				

161			Өвөрхангай (Уверхангай)	VIII-IX				1
162			Абижай (Абижай)	VIII-IX				
163			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
163.1			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлұк Басмыл, карлук			1
163.2			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VIII-IX				1
163.3			Салбык (Салбык)	VIII-IX				1
163.4			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VIII-IX				1
164		Босаға	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
164.1		Босаға	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
165		Босаға	Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
166			Танхуйяо (Танхуйяо)	VIII-IX	Курабор?			1
167			Қара-қату (Кара-кату)	VIII-IX				1
168			Енисей-12, 14, 19, 20, 106 (Енисей-12, 14, 19, 20, 106)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			5
168.1			Қара-қату (Кара-кату) Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				3
169			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VIII-IX				1
170			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VIII-IX				1
171			Гурван мандал (Гурван мандал)	VIII-IX				1
172			Енисей-41(Енисей-41)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
173			Енисей- 22, 23, 42, 49, 65, 66, 102 (Енисей- 22, 23, 42, 49, 65, 66, 102,)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			8
173.1			Енисей-66, 107 (Енисей-66, 107,)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			2
173.2			Енисей-17, 21, 92 (Енисей-17, 21, 92)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			3

173.3			Енисей-95 (Енисей-95)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
174			Енисей-1, 15 (Енисей-1, 15)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			2
175			Енисей-53 (Енисей-53)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
176			Енисей - 44, 54, 68, 108, 118, 201 (Енисей - 44, 54, 68, 108, 118, 201,)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			6
176.1			Енисей-3, 43 (Енисей-3, 43)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			2
176.2			Енисей-16 (Енисей-16)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
176.3			Енисей-45 (Енисей-45)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
177			Енисей-6, 7, 8 (Енисей-6, 7, 8)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			3
178			Енисей-7 (Енисей-7)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
178.1			Енисей-5 (Енисей-5)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
179			Енисей-37 (Енисей-37)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
180.1			Енисей-201 (Енисей-201)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
180.2			Енисей-118 (Енисей-118)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
181			Енсией-201 (Енсией-201)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
182			Енисей-70 (Енисей-70)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
182.1			Енисей-52 (Енисей-52)	VIII-IX	Қырғыз, чек Киргиз, чик			1
183			Танхуйяо (Танхуйяо)	VIII				1
184			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
184.1			Танхуйяо (Танхуйяо) Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VIII-IX				3

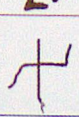
184.2			Шаш (Чач)	VIII-IX				1
184.3			Қарақату (Каракату, Kharakhatu)					1
185			Бага ойгор (Бага ойгор) Сөртийн (Сөртийн) Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VIII-IX				2
186			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VIII-IX				1
187			Ачит нуур (Ачит нур) Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VIII-IX				5
188			Гурванмандал (Гурванмандал) Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				2
189			Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
190			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
191			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
192			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
193			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
194			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
195			Бөмбөгөр (Бомбогор) Сөртийн (Сөртийн)	VIII				2
195.1			Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
195.2			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
195.3			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
195.4			Цагаан гол (Цагаан гол)	VIII-IX				1
196			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				
196.1			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлүк Басмыл, карлук			1
196.2			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлүк Басмыл, карлук			1

197			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
197.1			Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
197.2			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлук			1
197.3			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлук			1
197.4			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлук			1
197.5			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлук			1
197.6			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлук			1
197.7			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлук			1
197.8			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлук			1
197.9			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлук			1
198			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII	Басмыл, карлук			1
198.1			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
198.1			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
198.2			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
198.3			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII-IX	Басмыл, карлук			1
199			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII-IX	Басмыл, карлук			1
200			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII-IX	Басмыл, карлук			1
201			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VIII-IX				1
201.1			Ойжайлау (Ойжайлау) Бага ойгор	VIII-IX				2
201.2			Бөмбөгөр (Бомбогор)	VIII-IX	Басмыл, карлук			1

201.3			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VIII-IX				1
202			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) Цэнгэл (Цэнгэл)	VIII-IX				2
202.1			Қаратау (Каратау)	VIII-IX				1
202.2			Сауысқанды (Сауысканды)	VIII-IX				1
203			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
203.1			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
203.2			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
203.3			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
203.4			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
203.5			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
203.6			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
204			Шивээт улаан (Шивэт улан)	VI-VIII				1
205			Кочкор (Кочкор)	VIII-IX				1
206			Цагаан гол (Цаган гол)	VIII-IX				1
206.1			Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VIII-IX				1
207			Танхуйяо (Танхуйяо)	VIII				1
208			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
209			Өнгөт (Унгет)	VI-VIII				1
210			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
211			Шивээт улаан (Шивээт улаан)	VI-VIII				1

212			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
213			Абижай (Абижай)	VIII-IX				1
214			Гурванмандал (Гурванмандал)	VIII-IX				1
215			Салбык (Салбык)	VIII-IX	Киргиз, чик			1
216			Шивээт улаан (Шивэт улан)	VI-VIII				1
216.1			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VIII-IX				1
217			Қаракабак (Каракавак)	VIII-IX				1
218			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) Дарви (Дарви)	VIII-IX				2
218.1			Салбык (Салбык) Ялбак таш (Ялбак таш) Қаракабак (Каракавак)	VIII-IX				3
219			Енисей-10 (Енисей-10)	VIII-IX	Киргиз, чик			1
219.1			Енисей-59 (Енисей-59)	VIII-IX	Киргиз, чик			1
220			Тэс уул (Тэс ула)	VIII-IX				1
221			Енисей-24 (Енисей-24)	VIII-IX	Киргиз, чик			1
222			Отырар (Отрар) Шаш (Чач), Ферғана (Фергана)	VIII-IX				3
223			Енисей -27 (Енисей-27)	VIII-IX	Киргиз, чик			1
224			Гурвалжин уул	VIII-IX				1
225			Енисей-25, 104	VIII-IX	Киргиз, чик			2
226			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
226.1			Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VII-IX				1
227			Салбык (Салбык)	VIII-IX				1
227.1			Шивээт улаан (Шивэт улан) Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VII-IX				2
228			Бага Ойгор (Бага Ойгор)	VIII-IX				1

228.1			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) Бага Ойгор (Бага Ойгор)	VII-IX				3
228.2			Бага Ойгор (Бага Ойгор)	VIII-IX				1
229			Салбык (Салбык)	VIII-IX				1
230			Дарви (Дарви)	VIII-IX				1
231			Дарви (Дарви)	VIII-IX				1
232			Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) Дарви (Дарви)	VII-IX				1
233			Білге қаған 734 (Бильге каган) Ялбак таш (Ялбак таш), Бага ойгор (Бага ойгор), Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад), Хачы Хову (Хачы-Хову) Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VIII-IX				6
234			Ешкіөлмес (Ешкиолмес)	VIII-IX				1
234.1			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
234.2			Дундмандал (Дундмандал)	VIII-IX				1
234.3			Бага ойгор (Бага ойгор)	VIII-IX				1
235			Абижай (Абижай) Қарақату (Каракату, Kharakhatu)	VIII-IX				2
235.1			Бага ойгор (Бага ойгор) Ногоон нуур (Ногон нур, Nogoon nuur)	VIII-IX				2
236			Білге қаған 734 (Бильге каган)	734				1
237			Ялбак таш (Ялбак таш)	VIII-IX				1
238			Татпар қаған -582 (Татпар каган)	582				1
239			Гиндинбулаг (Гиндин булаг)	VI				1
240			Кочкор (Кочкор)	VIII-IX	Түргеш, он оқ Тюргеш, он ок			1
240.1			Тамғалы (Тамгалы)	VIII-IX	Түргеш, он оқ Тюргеш, он ок			1
240.2			Тамғалы (Тамгалы)	VIII-IX	Түргеш, он оқ Тюргеш, он ок			1
241			Бөмбөгөр (Бомбогор) Кочкор, Талас	VIII-IX	Басмыл, карлук			3
242			Кочкор (Кочкор)	VIII-IX	Түргеш, он оқ Тюргеш, он ок			1

242.1			Кочкор (Кочкор)	VIII-IX	Түргеш, он оқ Тюргеш, он ок			1
242.2			Кочкор (Кочкор)	VIII-IX	Түргеш, он оқ Тюргеш, он ок			1
242.3			Шаш (Чач)	VIII-IX	Түргеш, он оқ Тюргеш, он ок			1
242.4			Шаш (Чач)	VIII-IX	Түргеш, он оқ Тюргеш, он ок			1
242.5			Шаш (Чач)	VIII-IX	Түргеш, он оқ Тюргеш, он ок			1
243			Жалтырақ тас (Жалтырак таш)	VIII-IX				1
244			Шаш (Чач)	VIII-IX				1
245			Танхуйяо (Танхуйяо)	VIII-IX	Ашина			1
246			Манхан (Манхан)	VIII-IX				1
246.1			Манхан (Манхан)	VIII-IX				1
246.2			Кочкор (Кочкор)	VIII-IX				1
247			Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад)	VII-IX				1
248			Кочкор (Кочкор)	VII-IX				1
249			Қаратау (Каратау)	VIII-IX				1
250			Қаратау (Каратау)	VIII-IX				1
251			Мерке (Мерке)	VIII-IX				1
252			Тайхар чулуу (Тайхар чулуу)	VIII-IX				1
253			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
253.1			Өмнөд мандал (Умнедмандал)	VIII-IX				1
254			Бага Ойгор (Бага Ойгор)	VIII-IX				1
255			Қарақабақ (Каракавак)	VIII-IX				1
256			Қарақабақ (Каракавак)	VIII-IX				1
256				**VI-IX**				**534**

Көрсеткіштер
Указатели

Абижай (Абижай) 54, 58, 154, 158, 163, 164
Адаг мандал (Адаг мандал) 76, 145
Ақсу Жабағылы (Аксу Жабагылы) 77, 84, 90, 156
Алай (Алай) 57, 74
Алтай (Алтай) 14, 15, 19, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 74, 84, 87, 115, 146, 152
Алтын тамған тархан (Алтын тамган тархан) 25, 35, 40, 142, 146
Ачит нуур (Ачит нур) 59, 144, 160
Бага ойгор (Бага ойгор) 84, 143, 147, 150, 151, 152, 160, 163, 164
Баянжүрек (Баянжурек) 75, 76, 79, 93, 148, 156
Баянхонгор (Баянхонгор) 146
Бейітсай (Бейитсай) 56, 58, 101, 144, 156
Бичигт улаан хад (Бичигт улан хад) 60, 61, 62, 65, 66, 69, 92, 95, 96, 115, 141, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 162, 163, 164
Бөмбөгөр (Бомбогор) 6, 41, 45, 46, 140, 147, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 158, 160, 161, 164
Білге қаған (Бильге каган) 35, 39, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 75, 76, 114, 115, 141, 146, 147, 149, 151, 155, 164
Гиндинбулаг (Гиндин булак) 54, 57, 141, 149, 164
Гурвалжин уул (Гурвалжин ула) 58, 144, 148
Гурван мандал (Гурван мандал) 146, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 163
Дарви (Дарви) 34, 36, 40, 41, 143, 146, 148, 149, 152, 153, 163, 164
Дундмандал (Дундмандал) 76, 145, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 161, 162, 164
Дэл уул (Дэл ула) 6, 31, 35, 36, 40, 41, 47, 48, 56, 59, 143, 144, 146, 147, 154, 155
Ел етміш йабғұ (Ел етмиш ябгу) 23, 24, 35, 40, 114, 142, 146, 155
Ел етміш Білге қаған (Ел етмиш Бильге каган) 49, 50, 51, 115
Ел етміш қаған-I (Ел етмиш каган-I) 142, 146, 147, 155
Ел етміш қаған-II (Ел етмиш каган-II) 148, 155
Енисей (Енисей) 75, 76, 108, 145, 147, 148, 149, 153, 156, 157, 158, 159, 163
Ешкіөлмес (Ешкиолмес) 50, 52, 57, 164
Жайсан (Жайсан) 77, 84, 87, 88, 89, 145, 147, 149, 150, 154, 156, 157
Жалтырақ тас (Жалтырак таш) 87, 89, 90, 91, 95,
Их бичигт (Их бичигт) 146, 152, 153
Козучак (Козучак) 77, 84, 90, 146, 152, 157
Кочкор (Кочкор) 57, 87, 88, 89, 115, 148, 152, 162, 164
Күлтегін (Культегин) 22, 35, 39, 45, 47, 54, 56, 57, 114, 115, 141, 146
Қарабалғасұн-2 (Карабалгасун-2) 28, 35, 36, 40, 41, 87, 89, 143, 146, 147
Қарақабақ (Каракабак) 16, 102, 103, 104, 105, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 163
Қара-қату (Кара-кату) 31, 36, 41, 52, 53, 55, 59, 74, 75, 77, 79, 81, 144, 146, 147, 152, 157, 158, 160, 162, 163, 164
Қаратау (Каратау) 20, 29, 87, 88, 89, 93, 94, 96, 100, 145, 146, 156, 159, 160, 162
Манхан (Манхан) 154
Мерке (Мерке) 77, 84, 91, 92, 93, 145, 149, 156
Мухар (Мухар) 27, 35, 40, 49, 57, 142, 146, 147
Ногоон нуур (Ногоон нуур) 154, 164
Ойжайлау (Ойжайлау) 94, 95, 101, 150, 161
Отырар (Отрар) 20, 29, 163
Өвөрхангай (Уверхангай) 146, 158
Өмнөд мандал (Умнедмандал) 147, 148, 149, 150, 153, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163
Өнгөт (Унгет) 30, 35, 40, 140, 146, 148, 152, 153, 154, 162
Салбар уул (Салбар ула) 147
Салбық (Салбык) 86, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 163, 164
Сауысқанды (Сауысканды) 100, 145, 148, 156, 157, 162
Сенек Бессоқты (Сенек Бессокты) 156
Сөртийн (Сөртийн) 160
Тайхар чулуу (Тайхар чулуу) 60, 141, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 154, 158, 164
Талас (Талас) 145, 164
Тамғалы (Тамгалы) 75, 76, 79, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 145, 146, 147, 164
Танхуйяо (Танхуйяо) 146, 148, 150, 157, 158, 159, 162

Татпар қаған (Татпар каган) 51, 54, 57, 114, 115, 141, 164
Тоглохын тал (Тоглохын тал) 146
Тұңықұқ (Тоньюкук) 41, 47, 54, 56, 57, 115, 142, 154
Тэс (Тэс) 6, 58, 143, 144, 147, 163
Улазы (Улазы) 87, 89, 112, 155
Ферғана (Фергана) 163
Ханан хад (Ханан хад) 148
Хангидай (Хангидай) 28, 142, 143, 146, 147
Хачы Хову (Хачы-Хову) 164
Хөшөө-Цайдам (Хошо-Цайдам) 6, 23, 35, 36, 40, 41, 44, 87, 89, 141, 146
Хэнтий (Хэнтэй) 59, 144, 148
Цагаан гол (Цаган гол) 19, 20, 150, 160, 162
Цэнгэл (Цэнгэл) 101, 162
Чир юрт (Чир юрт) 31, 36, 40, 157
Чойр (Чойрэн) 26, 35, 40, 142, 146, 147
Шаахар (Шаахар) 58, 143, 147, 148
Шақпақ ата (Шакпак ата) 148
Шатар чулуу (Шатар чулуу) 29, 142, 146, 153
Шаш (Чач) 36, 45, 46, 55, 57, 74, 160, 163
Шивээт улаан (Шивээт улаан) 6, 24, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 44, 45, 47, 51, 56, 57, 114, 140, 146, 147, 152, 153, 154, 155, 157, 162, 163
Шивээт уул (Шивэт ула) 142, 144, 147, 155, 156
Ялбакташ (Ялбакташ) 55, 87, 144, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 160, 163, 164

Научное издание

Зайнолла Самашев, Напил Базылхан, Самат К. Самашев

Древнетюркские тамги
(на казахском, русском и английском языках)

Дизайн и верстка: Г. Умарова, А. Умаров

Книга подготовлена к печати в издательском центре АО «АБДИ Компани»
Главный редактор: К. Ускенбай
Дизайн обложки и предпечатная подготовка: О.В. Чеглакова
Редакторы: А. Бакир, Е.А. Гесско, М.Р. Мыржукбаева

АО «АБДИ Компани»
050050, г. Алматы, пр. Сейфуллина, д. 465/191
e-mail: office@abdi.kz
www.abdi.kz

Заказ № 3694.

ТОО «Полиграфкомбинат» Республики Казахстан.
050002, г. Алматы, ул. Макатаева, 41

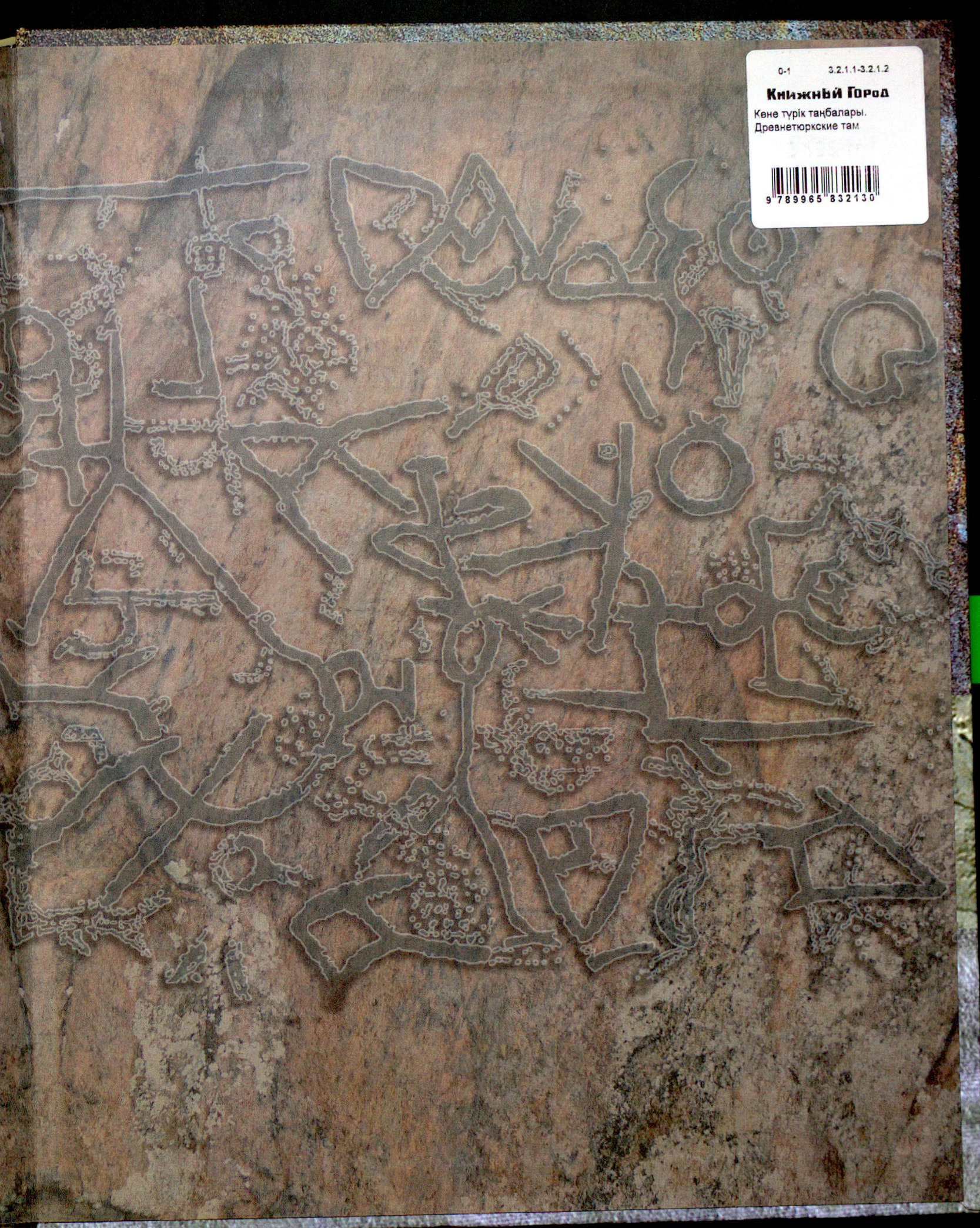
45

ISBN 9965-832-13-7

9 789965 832130

0-1 3.2.1.1-3.2.1.2
КнижнЫй Город
Көне түрік таңбалары.
Древнетюркские там
9 789965 832130

abdi